

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТУКАЛ ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 316.647.5

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНСТРУКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ
МОЛОДІ: ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий консультант Соболева Наталя Іванівна, доктор соціологічних
наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Стукал О.В. Конструкти толерантності у свідомості української молоді: досвід емпіричного дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». – Інститут соціології НАН України, Київ, 2021.

Соціальні нерівності, економічна маргіналізація, діяльність транснаціональних корпорацій призводять до сплеску міжкультурного діалогу, стирання кордонів окремих держав, загострення латентних конфліктів і поглиблення відособленості. Міжособистісне дистанціювання індивідів також зазначається у якості одного з соціальних наслідків сьогодення. Сприйняття толерантності як альтернативного базису побудови взаємодій у міжособистісному аспекті продукує нагальність дослідження зазначеної проблематики. Толерантність трактується у якості однієї з ключових європейських цінностей і включена у низку пактів на міжнаціональному рівні як провідна ціннісна директива сучасних соціумів, що виступає гарантом формування позитивного соціокультурного клімату суспільства.

Рутинізація невизначеності ціннісних засад є невіддільною сталою характеристикою транзитивної епохи, що знаходить віддзеркалення у поведінкових атитюдах і ціннісних преференціях наших громадян. Саме молодіжне, зокрема студентське, середовище є соціокультурним осередком формування ціннісних установок тих індивідів, які невдовзі стануть базисною інтелектуальною основою вітчизняного соціуму. Вивчення уявлень про толерантність представників молодіжної спільноти має широкий евристичний потенціал, надає можливість комплексного розуміння їх регулятивного впливу на взаємодії, відкриває можливі шляхи коригування поведінкових атитюдів. Аналіз основних детермінант формування атитюдів толерантності має стати

вагомим інструментом у дослідженні практик взаємотерпимості та взаємоповаги як основи консолідації вітчизняного соціуму.

У дисертації досліджено генезу становлення концепту толерантності у якості соціального феномена. Визначено основи філософського та соціологічного осмислення терміну у наукових парадигмах, проаналізовано особливості функціонування толерантності як базису соціальних взаємодій у різних соціокультурних контекстах, розглянуто основні моменти критики наявних концептуалізацій толерантності. Показано, що за сучасних умов функціонування суспільств відбувається трансформація толерантності, виникають новітні форми її існування. Окреслено концептуальні засади теоретичних соціологічних досліджень терпимості, визначено провідні напрями наукових пошуків. На підставі узагальнення і систематизації наукових напрацювань щодо трактування терпимості зазначено епістемологічну складність використання концепту, яку спричиняє множинність основних функцій, рівнів, типів і видів толерантності. Зважаючи на багатоаспектність явища, що зумовлює необхідність визначення змісту поняття залежно від контексту використання та задач емпіричного вивчення, сформовано трактування толерантності, зазначено основні структурні компоненти даного соціального феномена, наголошено на необхідності фіксації меж функціонування терпимості.

У дисертації проаналізовані дані емпіричних досліджень українського соціуму, які створюють узагальнену картину виявів толерантності у різних соціокультурних контекстах, а також висвітлено результати дотичних до проблематики толерантності досліджень, зокрема щодо визначення ціннісних преференцій, на основі яких формуються поведінкові атитюди. Зазначено проблему невідповідності операційних дефініцій толерантності сучасним концептуалізаціям феномена. Наголошено, що наявні інструменти вимірювання толерантності, що поширені у вітчизняному соціологічному просторі, не дають можливість розкрити бачення толерантності *як спрямованості на різноманіття*.

Розглянуто результати наявних досліджень молодіжної та студентської спільноти щодо функціонування толерантних установок. Виявлено їх фрагментарний характер, спрямованість переважно на з'ясування особливостей сприйняття респондентами представників окремих соціальних і субкультурних груп. Констатовано відсутність спеціальних досліджень, спрямованих на виявлення особливостей трактування толерантності у молодіжній спільноті. Окреслено та емпірично досліджено особливості конструювання толерантності у молодіжному середовищі, які зумовлюються сукупною дією специфічних вікових, субкультурних, соціальних характеристик молоді як суб'єкта толерування.

На основі проведеного аналізу наявного доробку теоретичного вивчення та емпіричних вимірювань толерантності та узагальнення досвіду досліджень функціонування толерантних практик у нашому соціумі, запропоновано новий методичний підхід до вивчення поведінкових атитюдів, які визначають ставлення до носіїв різних виявів інакшості (відмінних соціокультурних характеристик, політико-ідеологічних поглядів, нетрадиційних сексуальних орієнтацій тощо), та готовність до взаємодії з ними. У роботі здійснено методологічне обґрунтування обрання якісної методології, що зумовлено розвідувальним характером дослідження (*exploratory research*).

Емпіричний етап дослідження відбувся у 2016-2017 роках. Процес дослідження складався з двох етапів: перший етап — відбір учасників за допомогою тестування, другий етап — проведення глибинних інтерв'ю з інтервенціями. Тестування студентів на першому етапі проводилося у ЗВО різного профілю (медичного, технічного, аграрного, гуманітарного), розташованих у Києві, Полтаві, Харкові, Черкасах, Слов'янську та Краматорську. У тестуванні взяли участь 303 студенти різних курсів. Критерієм для подальшого відбору для участі у дослідженні був високий чи низький рівень толерантності, виявлений під час тестування. Відповідно, для участі у подальшому етапі дослідження було запрошено 38 респондентів, з яких 22 мали високий рівень толерантності, а 16 – низький. Вибірка була збалансована по статі

(19 чоловіків та 19 жінок), у ній було представлено 23 майбутніх гуманітаріїв, та 15 студентів із ЗВО технічного та природничого профілю.

Базуючись на отриманих емпіричних даних, зазначено, що конструкт «толерантність» перебуває у процесі становлення. Сміслове ядро конструкта у свідомості молоді сформовано наразі не навколо психологічних якостей індивіда, а навколо процесу комунікації та взаємодій, тобто толерантність набуває смислового визначення для суб'єкта радше в поведінковому контексті. При цьому конструкт містить як активні (сприйняття та розуміння інших, повага до опонента), так і пасивні (вимушена стриманість, вихованість) ознаки толерантності як характеристики взаємодій.

Зазначено функціонування конструкта толерантності як універсального регулятива, представленого у свідомості як система уявлень про спосіб класифікації, розуміння, комунікації та взаємодії з іншими у життєвому просторі суб'єкта. У конструктові толерантності зафіксована система цінностей суб'єкта і засвоєних ним соціальних норм, які визначають смислове ядро конструкта, а периферія конструкта складається із сукупності різнорівневих якостей і характеристик суб'єкта, які визначають особливості та конфігурацію форм соціальної взаємодії щодо конкретної ситуації. Емпірично досліджено функціонування конструктів толерантності у свідомості молоді, зокрема представників студентської спільноти. Вивчено готовність до власного вияву толерантності та особливості реагування представників студентської молоді на вияви толерантності у взаємодії з представниками різних соціокультурних груп та ідеологічних орієнтацій. Виявлено, що базовий образ толерантної людини ґрунтується на готовності до сприйняття інакшості, а базовий образ конструкта інтолерантної людини формується на основі панівного егоцентризму. При описі базисного образу, як і при визначенні смислового ядра конструкта, акцент зроблено на вияві толерантності у процесі інтеракцій, а не на суто особистісних характеристиках.

Методологія емпіричного дослідження з використанням методу глибинного інтерв'ю з елементами псевдоексперименту дала можливість

прослідкувати не лише поведінкові атитюди, які мають раціональне обґрунтування, але і ті, що вкорінені у стереотипах і соціокультурних зразках, що інтеріоризовані індивідом. Одержані результати мають важливе теоретичне і практичне значення, можуть бути застосовані з метою скринінгу соціокультурного клімату груп і специфіки толерантних установок окремих індивідів, а також при формуванні превентивної політики та розробці інструментів підвищення терпимості. Запропонована методична схема може бути застосована для дослідження сприйняття толерантності та визначення поведінкових атитюдів у різних вікових групах, субкультурних об'єднаннях, навчальних осередках.

Ключові слова: толерантність, толерантна особистість, соціальні уявлення, соціальні взаємодії, фактори формування толерантності, поведінкові атитюди.

ABSTRACT

Stukal O.V. Constructs of tolerance in the Ukrainian youth minds: empirical research experience. Qualification scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation for the scientific degree of the candidate of sociological sciences by speciality 22.00.04 «Special and branch sociologies». Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

Social inequalities, economic marginalization and the transnational corporations activities lead to the surge in intercultural dialogue, the blurring of national borders, the escalation of latent conflicts and the deepening of isolation. Interpersonal individuals distancing is also mentioned as one of the social consequences of today. The perception of tolerance as an alternative basis for building interactions in the interpersonal aspect produces the urgency of researching this issue. Tolerance is interpreted as one of the key European values and is included in a number of pacts at the international level as a leading value directive of modern societies, which acts as a guarantor of the formation of the positive socio-cultural climate in society.

Routinization of the values uncertainty is an integral constant feature of the transitional era, which is reflected in the behavioral attitudes and value preferences of our citizens. The youth, in particular the student, environment is the socio-cultural center of the formation of values of those individuals who will soon become the basic intellectual basis of domestic society. The research of representations about youth community tolerance has a wide heuristic potential, provides a comprehensive understanding of their regulatory impact on interaction, opens up possible ways to correct behavioral attitudes. The analysis of the main determinants of the formation of tolerance attitudes should become an important tool in the research of mutual tolerance and mutual respect practices as a basis for the consolidation of domestic society.

The genesis of tolerance concept formation as a social phenomenon is researched in the dissertation. The basics of philosophical and sociological understanding of the term in scientific paradigms are determined, the peculiarities of tolerance functioning as a basis of social interactions in different sociocultural contexts are analyzed, the main moments of criticism of existing conceptualizations of tolerance are considered. It is shown that under modern conditions of societies functioning tolerance is transformed, new forms of its existence are appeared. The conceptual principles of theoretical sociological researches of tolerance are outlined, the leading directions of scientific researches are defined. Based on the generalization and systematization of scientific work about the interpretation of tolerance, the epistemological complexity of the concept use, which is caused by the multiplicity of basic functions, levels, types and kinds of tolerance, is indicated. Given the multifaceted nature of the phenomenon, which necessitates the definition of the concept depending on the context of use and tasks of empirical research, the interpretation of tolerance is formed, the main structural components of this social phenomenon are indicated, the need to fix the limits of tolerance functioning is emphasized.

In the dissertation it has been analyzed the data of empirical research of Ukrainian society, which create a generalized picture of tolerance in different socio-cultural contexts, as well as the results of research on tolerance, in particular to determine the value preferences on which behavioral attitudes are formed. The problem

of inconsistency of operational definitions of tolerance with modern conceptualizations of the phenomenon is indicated. It is emphasized that the existing tools for measuring tolerance, which are widespread in the domestic sociological space, do not allow to reveal the vision of tolerance as a focus on diversity.

The results of existing research of the youth and student community on the functioning of tolerant attitudes are considered. Their fragmentary nature was revealed, the focus was mainly on finding out the peculiarities of the respondents' perception of representatives of certain social and subcultural groups. There is a lack of special research aimed at identifying the peculiarities of the interpretation of tolerance in the youth community. The peculiarities of constructing tolerance in the youth environment, which are determined by the combined action of specific age, subcultural, social characteristics of youth as a subject of tolerance, are outlined and empirically researched.

Based on provided analysis of the available achievements of theoretical study and empirical measurements of tolerance and generalization of experience of researches the functioning of tolerant practices in our society, it is proposed the new methodical approach for studying behavioral attitudes which define attitudes to carriers of various displays of otherness (different sociocultural characteristics non-traditional sexual orientations, etc.), and willingness to interact with them. The methodological rationale of the qualitative methodology choice is carried out in the paper, which is due to the intelligence nature of the research (exploratory research).

The empirical stage of research took place in 2016-2017. The research process consisted of two stages: the first stage – the selection of participants through testing, the second stage – conducting in-depth interviews with interventions. Students testing at the first stage was conducted in the various profiles universities (medical, technical, agricultural, humanitarian) located in Kyiv, Poltava, Kharkiv, Cherkasy, Slovyansk and Kramatorsk. 303 students from different courses took part in testing. The criterion for further selection for participation in research was the high or low level of tolerance found during testing. Accordingly, 38 respondents were invited to participate in the next stage of the research, 22 of which had a high level of tolerance and 16 had a low

level. The sample was gender balanced (19 men and 19 women), it represented 23 future humanities students, and 15 students from technical and natural focused universities.

Based on obtained empirical data, it is noted that the concept of «tolerance» is in the process of formation. The semantic core of the construct in the young people minds is currently formed not around the individual psychological qualities, but around the process of communication and interaction, i.e. tolerance acquires a semantic definition for the subject rather in a behavioral context. The construct contains both active (perception and understanding of others, respect for the opponent) and passive (forced restraint, politeness) signs of tolerance as characteristics of interactions.

The functioning of the tolerance construct as an universal regulation, presented in the mind as a system of representations about the way of classification, understanding, communication and interaction with others in the living space of the subject. The construct of tolerance fixes the system of values of the subject and the social norms mastered by him, which determine the semantic core of the construct, and the periphery of the construct consists of characteristics different levels set and characteristics of the subject, which determine the features and configuration of social interaction. The functioning of tolerance constructs in the young people minds, in particular student community members, has been empirically researched. The readiness for own manifestation of tolerance and peculiarities of reaction of student youth representatives to manifestations of tolerance in interaction with representatives of various sociocultural groups and ideological orientations are researched. It is revealed that the basic image of a tolerant person is based on the readiness to perceive otherness, and the basic image of the construct of an intolerant person is formed on the basis of the prevailing egocentrism. When describing the basic image, as well as when determining the semantic core of the construct, the focus is made on the manifestation of tolerance in the process of interactions, not on personal characteristics only.

The methodology of empirical research using the method of in-depth interviews with elements of pseudo-experiment made it possible to track not only behavioral attitudes that have a rational basis, but also those rooted in stereotypes and sociocultural

patterns that internalize the individual. The obtained results have important theoretical and practical significance, they can be used to screen the groups socio-cultural climate and the specifics of tolerant attitudes of individuals, as well as to develop preventive policies and tools to increase tolerance. The proposed methodological scheme can be used to research the perception of tolerance and determine behavioral attitudes in different age groups, subcultural associations, educational centers.

Key terms: tolerance, tolerant person, social representations, social interactions, factors of tolerance formation, behavioral attitudes.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Стукал О. В. Толерантність як принцип взаємодії в умовах глобалізації. *Соціальні виміри суспільства*. 2015. № 7 (18), с. 435-444.
2. Стукал О. В. Толерантність як соціальний конструкт. *Соціальні виміри суспільства*. 2016. № 8 (19), с. 212-219.
3. Стукал О. В. Категорія толерантності у науковому дискурсі та проблема її соціологічної інтерпретації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. № 69-70, с. 15-24.
4. Стукал О. В. Грані толерантності українського соціуму. *Соціальні виміри суспільства*. 2017. № 9 (20), с. 361-369.
5. Стукал О. В. Детермінуючі фактори формування толерантності у студентському середовищі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. № 39, с.311-315.
6. Стукал О. В. Інтерпретативні моделі сприйняття «толерантності» у студентській спільноті. *Габітус*. 2020. № 19, с.32-36.

Статті в іноземних виданнях:

7. Стукал О. В. Толерантність української молоді крізь призму політичного сприйняття. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2016. №1 (5), с. 69-77.

8. Стукал О. В. Толерантність українського суспільства: виклик сьогодення чи уявне благо? *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 6 (34), vol. 2, с.80-87.

Праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

9. Стукал О. В. Толерантність як принцип взаємодії в умовах глобалізації: соціологічний аспект дослідження. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*. Міжнародна науково-теоретична конференція (м. Житомир, 1-2 жовтня 2015 року). Житомир, 2015. С. 240-242.

10. Стукал О. В. Інтерпретація толерантності у сучасному науковому дискурсі. *Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 13-14 листопада 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 49-52.

11. Стукал О. В. Підходи до трактування толерантності. *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Львів, 27-28 травня 2016 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 61-65.

12. Стукал О. В. ВНЗ як середовище формування толерантності студентів. *Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 10-11 березня 2017 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 69-74.

13. Стукал О. В. Релігійний аспект толерантності українського соціуму. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Львів, 24-25 березня 2017 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. С. 65-67.

14. Стукал О. В. Толерантність студентської молоді у сфері сімейних відносин. *Молодь в умовах нової соціальної перспективи*. (м. Київ, 18 травня 2017 року). Збірка наукових праць. Випуск 16. Київ, 2017. С. 242-247.

15. Стукал О. В. Система сприйняття поняття «толерантність» у студентському середовищі. *III Конгрес Соціологічної Асоціації України «Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання»*. (м. Харків, 12-13 жовтня 2017 року). Харків, 2017. С. 64-65.

16. Стукал О. В. Толерантність українського суспільства в оцінках студентської спільноти. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, Україна, 4–5 травня 2018 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018. С. 30-35.

17. Стукал О. В. ВНЗ як осередок формування толерантних установок індивіда. *Потенційні шляхи розвитку науки (частина I): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 20-21 листопада 2020 року). Київ: МЦНД, 2020. С. 24-25.

18. Стукал О. В. Сприйняття толерантності українського суспільства у студентському середовищі. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (частина I)* (м. Львів, 9-10 листопада 2020 року). Львів : Львівський науковий форум, 2020. с.54-57.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи дослідження толерантності у соціології: ретроспектива та сучасність.....	25
1.1. Генеза концептуальних інтерпретацій толерантності у філософській і соціологічних традиціях.....	25
1.2. Варіативність підходів до визначення концепту толерантності у соціології.....	33
1.3. Сучасні концептуалізації толерантності.....	40
1.4. Толерантність як соціальний конструкт: суспільний та індивідуальний контексти.....	58
1.4.1. Толерантність як якість соціальної взаємодії.....	59
1.4.2. Толерантність як характеристика індивідуального суб'єкта.....	66
1.4.3. Соціальні функції толерантності та інтолерантності.....	72
РОЗДІЛ 2. Українська молодь і толерантність: соціологічний аспект дослідження.....	76
2.1. Атитюди толерантності в українському соціумі: результати емпіричних досліджень.....	76
2.2. Молодь як об'єкт соціологічного аналізу у перспективі вивчення толерантності.....	89
2.3. Функціонування толерантності у молодіжному середовищі України.....	99
РОЗДІЛ 3. Конструкти толерантності у свідомості студентів ЗВО: особливості побудови та регулятивний вплив на соціальні взаємодії.....	111
3.1. Методологія проведення емпіричного дослідження.....	111

3.2. Характеристики конструкта «толерантність» у свідомості молоді.....	121
3.2.1. Сміслове ядро конструкта толерантності.....	122
3.2.2. Базовий образ конструкта толерантності.....	126
3.3. Детермінанти толерантності в уявленнях студентської молоді.....	135
3.4. Від цінності толерування до поведінкових атитюдів: специфіка ставлення молоді до різних виявів інакшості.....	147
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	174
Додатки.....	196

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сьогоднішні реалії змушують індивідів переосмислювати фундаментальні засади світовідчуття та світосприйняття. Для сучасного світу характерними є взаємопроникнення культурних елементів, цінностей і норм, що значно збільшує їх варіативність і підвищує вірогідність конфліктних ситуацій, зумовлює необхідність пошуку компромісу. Простір наших щоденних інтеракцій зазнав значного розширення та набув рис мультикультурного характеру. Людина, що живе у швидкозмінюваному новітньому світі, має спиратися на певний базис сприйняття відмінних ознак інших. Толерантність визнається як необхідним елементом культури загалом, так і складовою ціннісних установок індивіда зокрема, адже є умовою співіснування людей у межах суспільства як на локальному, так і на міжнаціональному рівнях.

Постійні трансформаційні зміни ціннісних орієнтирів, морально-етична дестабілізація українського соціуму зумовлюють необхідність пошуку ефективних моделей побудови взаємодій у нашому суспільстві. Вкорінені соціальні нерівності та економічна маргіналізація призводять до ще більшого загострення та поглиблення відособленості індивідів. Тож потреба формування толерантних установок як наскрізного базису взаємодії між індивідами набуває особливої актуальності.

Україна прагне стати частиною європейського простору, де толерантність є однією з базових цінностей. Тож вивчення даної проблеми, прогнозування та обґрунтовані рекомендації щодо використання механізмів підвищення рівня толерантності мають посприяти вкоріненню цієї важливої ціннісної установки у поведінкові практики. Особливої актуальності набуває в цьому сенсі дослідження молодого покоління, свідомість котрого формувалася у період незалежності нашої країни, тож має бути позбавлена прорадянських установок. На прикладі студентської молоді можна з'ясувати наскільки успішно акумулюється в процесі навчання освітній, культурний потенціал, ціннісні установки, серед яких є і толерантність.

Аналіз досліджень і публікацій з теми. Питання теоретико-методологічних основ толерантності досліджували Дж. Корнео, О. Жанне, П. Бурд'є, Ж.-К. Пассерон, С. Стоуффер, С. Гантінгтон, П. Рікер, Ч. Тейлор, М. Уолцер, О.Г. Асмолов, Н.І. Виноградова, Л.М. Дробіжева, Н.В. Захарчук, С.Г. Ільїнська, Є.І. Кас'янова, О.В. Лебедєва, О.В. Орловська, Н.О. Победа, Г.У. Солдатова, О.О. Труш, О.В. Хижняк, А.О. Червеняк, О.В. Швачко та ін.

Новітні елементи вивчення проблеми містяться у працях Б. Брайсона, О. Лізардо, Дж. Маркуса, Д. Мазер, Е. Тренбі, М. Хйєрма, С. Олів'єра, Р. Форста, Д. Карсона, Р. Коте та ін.

Вивчення структурних елементів толерантності представлено у роботах Є.Б. Клейберга, О.М. Кожем'якіної, Н.П. Лазуріної, М. С. Мацковського, Є.Б. Рашковського, В.О. Ханстантинова, М.Б. Хом'якова, С.О. Кисельова та ін.

Молодіжний контекст функціонування толерантності знаходиться у фокусі наукових інтересів таких дослідників як П.А. Амбарова, Л.В. Афанасьєва, О.В. Беляєва, І.В. Жданова, В.М. Кійков, Н.О. Матвєєва, М.А. Писаревська, Н.В. Шаброва, Н.В. Форрат та ін.

Вивченню сучасних культурних преференцій і ціннісних орієнтирів українського суспільства присвячено праці А. О. Ручки, О. Г. Злобіної, Н.В. Костенко, Л.Г. Скокової, К. В. Настоящої, Н. І. Соболевої, О. А. Безрукової та ін.

Розробками інших важливих аспектів сучасного дослідження феномена толерантності займаються О.П. Ананьєва, О.А. Грива, О.О. Зарівна, Н.В. Захарчук, О.В. Кирницький, І.Ю. Кушніренко, О.С. Поліщук та ін.

Проблемна ситуація характеризується невизначеністю соціологічного виміру феномена та несформованістю концептуальних засад дослідження толерантності, що ускладнює пошук можливостей для оптимізації соціальної взаємодії, шляхів вбудовування толерантності у контекст соціальних відносин і поведінкових практик на тлі об'єктивних викликів по досягненню суспільної злагоди та консолідації вітчизняного соціуму в умовах глобалізованого світу. Актуальним запитом соціологічної науки є необхідність розроблення

агрегованого знання стосовно концептуальних і операціональних підходів до вивчення чинників формування толерантності у полікультурному соціумі.

Вивчення толерантності у вітчизняній соціології має фрагментарний характер, емпіричні дослідження здебільшого спрямовані на етнічні та конфесійні відносини, на вияв загального рівня толерантності суспільства. Практично поза увагою залишаються чинники, що впливають на формування даного феномена, а також вияв специфіки розуміння толерантності та реалізації відповідних усвідомлених цінностей в якості регулятивів соціальної поведінки у різних вікових групах, молоді зокрема.

Наявні інструменти вимірювання толерантності, що поширені у соціологічних дослідженнях, не дають можливості повною мірою розкрити бачення толерантності як *спрямованості на різноманіття*. У соціологічних кількісних дослідженнях поширені вивчення толерантних практик, які зорієнтовані насамперед на поняття *терпимості* до представників окремих груп або носіїв певних характеристик.

Отже, **наукова проблема** полягає у наявності суперечності між рівнем теоретичної рефлексії феномена толерантності з властивою їй надзвичайною варіативністю трактування і наявною теоретико-методологічною невизначеністю відповідного конструкта та актуальним науковим запитом на оптимізацію досліджень чинників і механізмів формування толерантності на тлі актуалізованої суспільної потреби в стабілізації та гармонізації міжособистісних та міжгрупових відносин у сучасному українському суспільстві.

Розв'язання зазначеної наукової проблеми у рамках дисертаційної роботи передбачає визначення концептуальних засад соціологічного дослідження толерантності, розгляд відповідних пояснювальних концептів, виокремлення ідентифікаційних характеристик конструкта толерантності та особливостей його регулятивного впливу на поведінковому рівні, з'ясування ключових детермінант формування толерантності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація з науковими планами організації, де вона виконувалася, а також із галузевими та державними планами чи програмами не пов'язана.

Метою дисертаційного дослідження є визначення особливостей побудови конструкта толерантності та його регулятивного впливу на соціальні взаємодії у молодіжному середовищі.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

– дослідити генезу наукових уявлень про толерантність у загальнонауковій гуманітарній традиції, розглянути підходи до теоретичної інтерпретації поняття «толерантність» у соціальних науках;

– визначити змістове наповнення конструкта толерантності, проаналізувати основні підходи та окреслити особливості дослідження даного феномена в сучасній соціології;

– на основі аналізу наявних вітчизняних досліджень охарактеризувати стан толерантності в українському соціумі в цілому та у молодіжному середовищі зокрема;

– розкрити специфіку молоді як об'єкта соціологічного аналізу і суб'єкта толерування у перспективі вивчення толерантності та обґрунтувати методологічні підходи до емпіричного вивчення толерантності;

– дослідити систему уявлень про поняття «толерантність» та визначити особливості конструювання практик толерування (на прикладі студентів);

– розкрити онтологічну та аксіологічну сутність і функціонал соціальних конструктів толерантності та визначити специфіку толерантних атитюдів молоді у контексті практик соціальних взаємодій; окреслити смислове ядро конструкта у свідомості молоді та з'ясувати, чи пов'язані відмінності у концептуалізації з рівнем толерантності людини;

– визначити базову основу конструкта толерантності у свідомості студентів, виокремити ідентифікаційні характеристики базисного образу толерантної (нетолерантної) особистості;

– з'ясувати як представлені в уявленнях студентської молоді впливи різних соціокультурних детермінант на формування толерантної (нетолерантної) позиції суб'єкта.

Об'єктом дослідження є феномен толерантності як регулятив соціальної взаємодії.

Предмет: конструкти толерантності у свідомості молоді.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження у роботі було використано комплекс загальнонаукових методів, зокрема аналізу і синтезу теоретичних даних, що були застосовані для визначення змісту і взаємозв'язку між спорідненими та дотичними поняттями, які були використані в дослідженні; методи порівняння та систематизації – для узагальнення теоретико-соціологічних уявлень про толерантність та досвіду її емпіричних досліджень; методи класифікації та типологізації – для виокремлення структури, меж, видів, функцій і рівнів толерантності. Додатково застосовувався вторинний аналіз результатів соціологічних опитувань і статистичної інформації, посилення на які наведено у дисертації. Для проведення авторського дослідження була обрана якісна методологія, оскільки вона дає змогу більш глибоко дослідити детермінанти, що іманентно впливають на особистість та її поведінку. Попередній відбір респондентів для дослідження проводився за допомогою опитувальника толерантності (автори В.С. Магун, М.С. Жамкоч'ян, М.М. Магура). На цій основі відбувся наступний відбір респондентів з продемонстрованим високим і низьким рівнями толерантності, які підлягали подальшому вивченню методом глибинних інтерв'ю з інтервенцією.

Емпіричною базою дисертаційного дослідження є кількісні соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України, Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка» та інших соціологічних центрів. Зокрема, представлено результати щорічного Моніторингу Інституту соціології НАН України за 2015-2021 роки, опитування

щодо міжособистісної політико-психологічної напруженості населення (КМІС, 2020 рік); опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені І. Кучеріва» та «Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова» 2020 року, щодо ролі ЗМІ у поширенні негативних стереотипів як основи міжособистісних взаємодій (підтримку мігрантів, ЛГБТ спільнот, легалізацію легких наркотиків і проституції, антидемократичні питання тощо).

Для демонстрації основних засад толерантності щодо певних явищ і форм поведінки у роботі представлено дані сьомої хвилі світового дослідження цінностей (WVS), яке було проведене у 2020 році та здійснено порівняльний аналіз отриманих даних з результатами попередньої хвилі дослідження, котра була проведена у 2011 році.

Для характеристики рівня поваги до невідчужуваних свобод кожної окремої особистості використано результати дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та ГО «Центр інформації про права людини», проведеному у 2016-2018 роках.

Грунтовне вивчення сприйняття толерантності як соціального явища було здійснено у 2008 році у дослідженні «Толерантність як шлях до Європи», виконаного за фінансової підтримки Міжнародного Фонду «Відродження».

До аналізу залучалися і дані локальних соціологічних досліджень: дослідження впливу полікультурного середовища на формування міжетнічних взаємовідносин (м. Мелітополь, 2012 р.); дослідження адаптації підлітків-переселенців (м. Харків, 2015 рік); розгляд толерантності як складової ціннісної компетенції майбутніх правоохоронців (м. Харків, 2015 рік).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у концептуалізації побудови конструкта толерантності у свідомості молоді та визначенні особливостей його регулятивного впливу на соціальні взаємодії

Вперше:

- у вітчизняній соціології на основі застосування конструктивістської парадигми визначено методологічно-евристичний потенціал теоретичного конструкта толерантності при вивченні функціонування толерантності у

свідомості сучасної студентської молоді; обґрунтовано доцільність використання якісної методології з метою дослідження конструктів толерантності, що знаходять віддзеркалення у свідомості молоді;

- визначено структурну побудову конструкта «толерантність» у свідомості студентської молоді; наявність в ньому смислового ядра і периферії, що складається з сукупності різнорівневих якостей і характеристик суб'єкта, які визначають сфери застосування відповідних атитюдів та особливості і конфігурацію форм соціальної взаємодії у прив'язці до конкретних ситуацій; здійснено розрізнення когнітивної та поведінкової складових у конструктові толерантності, що дозволило дослідити зміни ставлення і відповідність декларованого діапазону прийнятності тих чи інших характеристик інакшості умовам формування практичної готовності суб'єкта до толерантної комунікації або відмови від неї залежно від рівня толерантності суб'єкта та особливостей ситуації взаємодії; зафіксовано особливості ситуацій взаємодії, які визначають межі застосування конструкта толерантності;

- виявлено амбівалентність факторів утворення атитюдів і специфічні характеристики (вікові, субкультурні, соціальні) молоді та студентства як суб'єкта толерування; визначено, що конструкти толерантності охоплюють як активні (сприйняття та розуміння інших, повага до опонента), так і пасивні (вимушена стриманість, вихованість) ознаки толерантності як характеристики взаємодій – у пасивному варіанті мова йде про умову ефективної організації взаємодій, в активному знаходить вияв повага до відмінностей; встановлено, що базовий образ толерантної людини ґрунтується на готовності до сприйняття інакшості, а базовий образ конструкта інтолерантної людини формується на основі панівного егоцентризму;

- запропоновано новий методичний підхід до емпіричного дослідження поведінкових атитюдів респондентів щодо взаємодії з носіями відмінних соціокультурних характеристик (осіб іншої національності, культури, прихильників різних релігійних течій, політичних орієнтацій, сексуальних уподобань, носіїв інших мов, представників різних територіальних угруповань,

субкультурних смаків тощо) на основі використання методу глибинного інтерв'ю з елементами псевдоексперименту, що дозволяє за допомогою змодельованих ситуацій розрізняти декларовані установки та реальні атиitudи щодо сприйняття та реагування на інакшість, завдяки нівелюванню ефекту «соціальної бажаності» відповіді; здійснення інтервенцій з метою загострення сприйняття сконструйованих ситуацій учасниками експерименту дали можливість підтвердити зв'язок мотиваційного і поведінкового компонентів конструкта толерантності та внесок у формування поведінкових реакцій не лише когнітивного, а й емоційного компонентів.

Удосконалено:

- систематизацію наукового доробку емпіричних напрацювань українського соціуму щодо ключових засад функціонування толерантних практик і дотичних до проблематики дослідження опитувань (у межах суспільства загалом та у молодіжному та студентському середовищі зокрема);
- атрибуцію характеристик толерантності/інтолерантності індивідуального суб'єкта та визначення їх соціальних функцій; здійснено розмежування характеристик толерантності на рівні когнітивної, емоційної, поведінкової, аксіологічної підструктур;
- визначення статусу конструкта толерантності у свідомості молоді як такого, що перебуває у процесі становлення: при загальновизнаному змісті ядра на когнітивному рівні не сформована готовність до реалізації толерантного ставлення щодо будь-яких виявів інакшості.

Дістало подальшого розвитку:

- соціологічне визначення поняття «толерантність» як інтегральної характеристики суб'єкта, стійкого і водночас гнучкого комплексу поглядів і уявлень, що визначають напрями, форми, межі та конфігурацію взаємодій із носіями відмінних соціокультурних характеристик.

Практичне значення одержаних результатів. Представлені результати теоретичного та емпіричного досліджень можуть бути використані у якості теоретико-методологічної бази подальшого вивчення даної проблематики.

Зокрема, перспективним є напрям дослідження конструктів толерантності із застосуванням запропонованого в дослідженні методичного підходу для виокремлення специфіки конструкта толерантності у свідомості різних вікових груп та визначення специфіки його регулятивної ролі у реалізації практик толерування. Представлені результати можуть використовуватися при розробці лекцій у рамках дисциплін «Соціологія молоді», «Соціологія девіантної поведінки», «Соціологія особистості», «Соціологія культури». Результати дослідження можна застосувати як інформаційну базу для суб'єктів педагогічного впливу, при розробці стратегій навчального процесу у закладах освіти.

Особистий внесок здобувача. Дослідження, проведене у рамках дисертаційної роботи, виконано особисто автором, і всі публікації написані особисто без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, представлені у дисертаційній роботі, було оприлюднено на наступних наукових конференціях: IV Міжнародна науково-теоретична конференція «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» 1-2 жовтня 2015 р., м. Житомир; Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні», 13-14 листопада 2015 р., м. Київ; Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації», 27-28 травня 2016 р., м. Львів; Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу», 16 вересня 2016 р., м. Кривий ріг; XI Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації», 24-25 листопада 2016 р., м. Київ; Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього», 24-25 березня 2017 р., м. Львів; Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку», 10-11 березня 2017 р., м. Одеса; Міжнародна науково-практична конференція «Молодь в умовах нової соціальної перспективи», 18 травня 2017 р.,

м. Київ; III Конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання», 12-13 жовтня 2017 р., м. Харків; II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної науки та освіти», 9-10 листопада 2020 р., м. Львів; II Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціальне становлення особистості в умовах суспільних трансформацій: наукові підходи та сучасні практики», 19 листопада 2020 р., м. Київ; II Міжнародна науково-практична конференція «Потенційні шляхи розвитку науки», 20-21 листопада 2020 р., м. Київ.

Публікації. Основні положення дисертації було викладено у 8 опублікованих статтях, дві із яких у закордонному виданні.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел; також містить додатки. Список використаних джерел охоплює 195 позицій. Обсяг основної частини дисертації складає 159 сторінок, загальний обсяг – 242 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СОЦІОЛОГІЇ: РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІСТЬ

1.1. Генеза концептуальних інтерпретацій толерантності у філософській і соціологічних традиціях

Постановка проблеми толерантності передбачає передусім розгляд генезису вивчення даного явища. Зважаючи на багатоаспектність цього суспільного феномена, доречним є вивчення тих ідей і концепцій, що стали основою подальшого розвитку вивчення даної проблематики. Витоки дослідження толерантності як *терпимості* містяться у філософських напрацюваннях, адже кооперація та взаємодія індивідів апріорно створює ситуації необхідності знаходження базису побудови комунікативних практик. Нижче в таблиці наведено ключові етапи у теоретизуванні щодо концепту толерантності, що передували його розробці в соціологічному контексті (табл.1.1)¹.

Таблиця 1.1

Генеза становлення концепції толерантності у філософській традиції

Хронологічний період	Сутнісна характеристика	Автор	Змістовне наповнення
Античність	Толерантність як терпимість, що асоціюється з поміркованістю, уникненням конфліктних ситуацій, гармонізацією стосунків	Цицерон	взаємоповага як основа гармонійних взаємовідносин
		Сократ, Платон	передумова духовної та соціальної спорідненості людей
		Аристотель	можливість рівноцінного існування речей і людей
		Тертуліан	смиренність і аскетизм
	Толерантність як форма уніфікації	Філіон Александрійський	толерантність як рівність людей перед Богом
Середньовіччя	Терпіння і терпимість як релігійна догма	Фома Аквінський	Терпіння страждань і терпимість до помірних ересей

¹ При підготовці таблиці ми спиралися на історико-теоретичний аналіз проблематики толерантності, здійснений у роботах О. Швачко, О. Поліщук, М. Хомякова, А. Аскерова, І. Віцентія та ін.

Продовж, табл.1.1

		Святий Августин	Від толерантності до нетерпимості ересей
Новий новітній час	Толерантність як складова суспільного договору	Гоббс, Локк, Руссо	Свобода як невідчужуване право людини, неприпустимості втручання держави у справи віросповідання
	Терпимість як основа забезпечення та збереження миру	Гроцій, Пуфендорф, Лейбніц	Справедливість та милосердя основи мирного співіснування людей.
	Терпимість як відкритість до різноманіття	Вольтер	Визнання права кожного на власну думку
	Толерантність як забезпечення права на самовираження та відмінність від інших	Кант, Гегель, Мілль	Цінність особистості та свобода у всіх сферах самовираження
	Співчуття як найголовніший моральний принцип	Шопенгауер	Толерантність як умова запобігання втрат і конфліктів

Можна констатувати, що пошук базису взаємодій у суспільстві був завжди у фокусі уваги дослідників. Вивчення шляхів уникнення загострень і протистоянь між індивідами має досить тривалу історію та невичерпну актуальність. Погляди на підґрунтя толерантності варіювалися залежно від ідеології: була це релігійна парадигма Середньовіччя, раціональність сприйняття світу у філософії Нового часу чи екзистенціальне світовідчуття ХХ століття.

Саме релігійна толерантність була фундаментальною основою всіх інших видів терпимості [Аскеров, 2011, с. 36]. Надзвичайно важко залишатися терпимими щодо людей, які дотримуються інших релігійних переконань, адже релігія має фанатичну основу, передбачає занурення та відданість особи. Тож

досить часто прихильники певного віросповідання намагаються свої цінності та переконання поширити на інших, оскільки вважають їх еталонними та єдино правильними, а «опоненти» сприймаються на основі упереджень і стереотипів. Саме з релігійної сфери відбулося формування сприйняття толерантності як необхідної складової комунікативних взаємодій у сфері міжособистісного, міжгрупового та міжнародного спілкування.

Беручи початок зі сфери релігії, відбувається поступове розширення кола «інших», погляди та поведінка котрих вимагають прояву терпимості. Толерантність трансформується у принцип, якого необхідно дотримуватися нормативно. Ключовим у даному аспекті виступає здатність «*терпіти*» іншого, отже, мова йде про перший тип толерантності, визначений М. Хйєрмом і колегами [Hjerem et al, 2009]. Витоки становлення другого типу толерантності, за якого значущості набуває саме відкритість до *різноманіття* та відбувається усвідомлення важливості цінності плюралістичних поглядів, можна віднайти у філософській спадщині XVII ст. Беручи початок із філософських осмислень, питання взаємотерпимості та пошук фундаментальної основи побудови комунікативних практик у межах колективів, спільнот, соціумів знаходить свій подальший вияв у доробках соціологічних теоретиків. Вивчення соціальних явищ і детермінант їх виникнення обумовлюється підходом, якого дотримуються дослідники.

Об'єктивістський погляд на толерантність зумовлює розгляд структури соціуму та груп, норм і закономірностей, розмежування «ми» та «вони», виокремлення об'єкту та суб'єкту, функцій толерантності. За даного підходу пошук причин толерантної позиції індивіда відбувається у соціальній площині, яка обумовлює формування свідомості, установок і практик. З позиції суб'єктивістського підходу вивчаються взаємодії та установки саме на мікрорівні. Тут об'єктом аналізу постає окремо обрана особистість, її цінності, преференції та практична діяльність. Розгляд толерантності з даної позиції дає можливість з'ясування тих глибинних детермінант, які формують поведінку людини. На

індивідуальному рівні можливим є розмежування чинників, які мають позитивний і негативний вплив на терпимість у житті конкретного індивіда.

В межах об'єктивістського підходу концепт толерантності може розглядатися з теоретичних позицій класиків фактуальної парадигми К. Маркса та Е. Дюркгейма. У контексті сприйняття толерантності як *терпимості* інтолерантність трактується як відсутність бажання «терпіти» інакшість². З даної позиції можна розглядати історію людства як постійно висхідний процес відчуження людей у роботах К. Маркса. Індивід відсторонюється від продукту своєї безпосередньої діяльності (праці), від своєї життєдіяльності, від своєї родової сутності, і, як наслідок, – відбувається відчуження людини від людини [Маркс, 1974]. Відчуження та класова боротьба за обмежені ресурси стають детермінантами інтолерантності індивідів. Розвиток дана концепція отримує у роботах представників Франкфуртської школи, зокрема риси «авторитарної особистості» Т. Адорно трактуються як характеристики інтолерантної особистості [Лебедева, 2006].

Дотичними до питання толерантності можна вважати і теорії солідарності суспільства, адже обговорення даної проблематики передбачає пошук органічної умови існування соціуму. За Е. Дюркгеймом, в архаїчних соціумах панує «механічна» спільність, яка заснована на подібності, розчиненні власної свідомості у колективній. Органічна солідарність базується на автономії індивідів, їх функціональній взаємозалежності та взаємовпливові. Колективна свідомість тут набуває більш загального характеру, стає більш невизначеною [Гофман, 2012, с.115]. Перехід від механічної до органічної солідарності демонструє «шлях набуття інтеграції західних суспільств як взаємного компромісу між групами з різними цінностями та світоглядними настановами» [Соціально-психологічні чинники..., 2016, с. 63]. Органічна солідарність зумовлює необхідність сприйняття інших переконань, актуалізує толерантність.

² Як бачимо, концептуалізація концепту від початку була двополусною, йшлося про терпимість/нетерпимість або толерантність/інтолерантність як дві крайні позиції на континуумі, де розташовані різні вияви толерування. Надалі в тексті ми не позначаємо цю подвійність через ризик, хоча фактично завжди аналізується феномен, що має ознаки двополусності, або біполярності, як це прийнято позначати при розгляді конструкту на індивідуальному рівні.

Інше бачення солідарностей суспільства викладено у роботах Ф. Хайєка. Першим типом соціальних утворень є мала група, що має взаємоузгоджені цілі та солідарність. Другий тип – «розширений порядок людського співробітництва». Така взаємодія заснована на приватних індивідуальних цілях і взаємоузгоджених правилах поведінки, що бувають трьох видів. Першим індивіди підкорюються, оскільки однаково розуміють вимоги ситуації, другі формуються примусово, третім люди слідує стихійно [Гофман, 2012, с.137]. Частиною теорії еволюції Ф. Хайєк вважає розвиток моральних традицій. Культурні норми, котрі ми засвоюємо у дитинстві, стають невіддільною частиною нашого життя. Окрім цього, набуті культурні коди одного покоління транслюються іншому. Отже, якщо толерантність як риса особистості стане необхідною культурною нормою у відповідь на виклики сьогодення, і виявиться однією з найбільш ефективних, то наступне покоління формуватиметься на засадах взаємотерпимості, що буде вкорінена у культурну ідентичність індивіда.

Інтерпретативна парадигма надає розуміння як відмінності між індивідами сприймаються, ідентифікуються, набувають соціального значення, інтерпретуються, проживаються та оцінюються у повсякденному житті, тобто, конструюються суб'єктами [Вицентий, 2016, с. 50]. Інтеракціоністський підхід досліджує терпимість із більш суб'єктивної точки зору, інтолерантні індивіди та групи при цьому можуть стигматизуватися та сприйматися через різноманітні засоби соціальної комунікації як аномальні, девіантні, недопустимі [Хижняк, 2014].

Толерантність як складову інтеракцій індивідів розглядав П. Сорокін, який під взаємодією розумів будь-які дії, за допомогою яких людина напіввідчутним шляхом впливає на дії чи почуття іншої. При цьому, взаємини між індивідами ідентичної раси, національності, племені, територіальної групи, сім'ї, мають відмінності від взаємодії між представниками різних угруповань. П. Сорокін виокремлює чотири типи інтеракцій: каталітичні, активні, пасивні та толерантні. Перший вид представлений взаємодіями, в яких сам факт існування, а не безпосередньої участі, індивіда чи групи осіб має вплив на інших. Активними є ті, де вчинки здійснюються

відкрито, пасивними – ті, де відбувається уникнення прямих дій. Толерантні відносини необхідно не ототожнювати з пасивною байдужістю. Толерантність може потребувати досить серйозного внутрішнього зусилля, інколи навіть більшого за ті, що вимагають відкриті дії. У якості прикладу П. Сорокін наводить етику християнства, що вимагає підставити іншу щоку для удару, мати відсутність спротиву щодо ненависті та ворожості [Сорокін, 1992, с. 195].

У доробках Р. Парка ми знаходимо ідею, що одним із головних завдань суспільства є забезпечення соціального контролю, що упорядковує різноманітні прояви конфліктності. Стійкий соціальний порядок стає можливим завдяки процесу акомодатії (приспосовування). Проте неможливо говорити про панування упорядкованості на постійній основі, адже поява нових груп зумовлює необхідність визнання нових цінностей, тим самим порушуючи наявний порядок. Тож суспільство не може завжди демонструвати незмінно високий ступінь толерантності. Можливим способом закріплення акомодатії є закони, норми та моральні установки членів спільноти.

Обрання символічного інтеракціонізму (Г. Мід, Ч. Кулі, Г. Блумер) у якості підходу при дослідженні соціокультурних взаємодій надає низку переваг [Гаджисанова, 2015, с. 55]. По-перше, це врахування складності бачення та самоідентифікації індивідів, що набуває вирішального значення при вивченні аномалій або етнокультурних маргіналів. По-друге, прийняття ситуативної перспективи трактує утворення нових форм ідентичності як рису мультикультурного соціуму. По-третє, на основі аналізу ідентичності як колективного визначення, можливим стає передбачення змін самовизначення соціокультурних груп. Враховуючи засади соціального конструкціонізму П. Бергера та Т. Лукмана і феноменології А. Шюца, дослідники вивчають символічні умови комунікації, інтерсуб'єктивні світи, процеси соціалізації та легітимації [Вицентий, 2016, с. 50].

Т. Парсонс і Р. Мертон вперше звернули увагу на те, що сучасні соціальні системи виникають як іманентна форма інтеграції, що включає у свою орбіту індивідів, які пройшли процес соціалізації. Специфіка соціально-інтеграційних

процесів, що мають важливе значення для проблеми толерантності, поєднана у Т. Парсонса з допущенням культурної варіативності окремих соціальних систем, проте загалом теоретична конструкція залишається монорациональною, всеосяжною теоретичною системою. Істотні корективи в цей модерновий проєкт побудови соціальної теорії вносить Р. Мертон. Його критичне ставлення до основних постулатів функціоналізму дозволяє говорити про виникнення розбіжностей з класичними соціологічними теоріями модерну, які розглядали суспільство як ціле, яке може бути зрозумілим, виходячи з єдиного принципу конфлікту, як це пропонував К. Маркс, або принципу порядку, що простежується у роботах Е. Дюркгейма та Т. Парсонса. Р. Мертон відкрив можливість побудови більш гнучких соціальних теорій, що дозволило сформулювати уявлення щодо амбівалентності толерантності, про можливість формування даної установки за допомогою різноманітних соціальних механізмів у різних культурах [Гаджисанова, 2015, с. 55].

Розглядаючи формування явища інтолерантності, враховують теорію, що має назву «ефект Едипу» (self-fulfilling prophecy, SFP). Дана теорія базується на теоремі В. Томаса: «Якщо люди визначають ситуації як реальні – вони стають реальними за своїми наслідками». Громадські визначення становища (пророцтва або передбачення) стають невіддільними компонентами ситуації та впливають на наступні події. Як зауважує Р. Мертон, це властиво виключно людським відносинам [Мертон, 1949]. У контексті дисертаційного дослідження, прикладом такого стану може бути ставлення до людини, що щойно залишила місце позбавлення волі. Соціум зазвичай стереотипно сприймає таких осіб, роботодавці з насторогою сприймають можливість надавати їм роботу. І людина вимушена знову вдаватися до незаконних методів заробітку, адже потрібно елементарно виживати [Стукал, 2016с]. Фінал досить очевидний: індивід, маючи навіть позитивні наміри, через нетолерантне сприйняття оточенням, вимушений діяти незаконно, тим самим відповідаючи очікуванням, через неможливість вибору варіантів власної поведінки. Р. Мертон наголошує, що люди зазвичай реагують не лише на об'єктивні характеристики ситуації, а насамперед на значення,

якими наділяють дану подію, що продукує певну поведінку та має фактичні наслідки. Спочатку відбувається помилкова оцінка ситуації, на основі котрої коригується поведінка суб'єктів, що зрештою призводить до розвитку саме безпідставного з об'єктивної точки зору сценарію подій. Досить поширеним є «ефект Едипу» у сфері міжетнічних, міжрасових, міжрелігійних відносин, коли ключовою характеристикою стає поділ на «своїх» та «чужих» за певними параметрами. Дискримінація та упередження, спрямовані на представників «чужої» групи часто не є наслідками реальної діяльності даної групи, а виникають через глибоко вкорінені стереотипи. Аналогічні вчинки оцінюються по-різному в залежності від того, хто їх проявляє – «свій» або «чужий». Р. Мертон називає це явище «моральною алхімією» (приклад: «я непохитний – ти упертий – він недалекий»). В умовах дискримінації представники «чужої» групи, виходячи з потреб своєї безпеки, починають демонструвати поведінку, що протилежна звинуваченням більшості [Мертон, 1949]. Упередження відіграють чималу роль у формуванні установок і інтолерантних настроїв індивіда.

Аналіз основних засад осмислення феномена «толерантність» у соціологічній перспективі свідчить про формування її класичного варіанту на засадах ліберальної традиції. Дослідження форм солідарності соціумів як основи ідентифікації індивідів, причин утисків і інтолерантності дає змогу глибшого розуміння даного соціального феномена. Залежно від напряму теоретичного підходу, відбувається виокремлення складових компонентів толерантності, пояснення механізмів і факторів впливу макросередовища на її формування, зосередження на суб'єктивних чинниках. Узагальнюючи ретроспективний огляд становлення концепту толерантності, ми підсумовуємо, що вона формувалася саме як синонім *терпимості*, сприймалася як ефективний механізм збереження цілісності суспільства та уникнення війн. Беручи початок з релігійної сфери, відбувалося поступове розширення кола «чужих», погляди котрих вимагали сприйняття та терпіння. Витоки дослідження проблематики у соціологічній площині теж демонструють сприйняття толерантності саме у сенсі *терпимості*.

Проте нові вимоги реальності, перед якими опинилося суспільство у часи постмодерну, зумовили кризу класичного розуміння концепції.

1.2. Варіативність підходів до визначення концепту толерантності у соціології

Толерантність є надзвичайно багатовимірним і багатоаспектним явищем, що значно ускладнює однозначну інтерпретацію даного поняття. Термін має широку варіативність інтерпретації: починаючи від сприймання толерантності як симулякру до трактування поняття як ціннісного елементу структури індивіда. Проте, ці визначення не є суперечливими, а лише поглиблюють та уточнюють всю різнобічність даного феномена [Захарчук, 2012]. Попри велику кількість досліджень протягом останніх років, «серед яких деякі включають відкриті зусилля щодо роз'яснення концепції, безлад тлумачення толерантності досі зберігається» [Hjerem et al, 2009]. Це зумовлює необхідність визначення у кожному моменті апелювання до даного поняття безпосереднього змісту, обґрунтування логічності вибору даного варіанту, відповідності трактування та виміру толерантності, розуміння соціального контексту [Doorn, 2012, с. 21].

Толерантність є соціолінгвокультурологічною категорією у тому сенсі, що трактується по-різному у різних мовах, кожна з яких приносить певні національні, історичні, культурні відтінки та нюанси [Социология межэтнической толерантности, 2003]. Проаналізуємо тлумачення даного слова у різних мовних варіаціях: *tolerancia* (іспан.) – здатність визнавати відмінність від власних ідей чи помислів; *tolerance* (франц.) – ставлення, під час якого людина погоджується, що інші можуть думати чи діяти інакше, ніж вона сама; *tolerance* (англ.) – готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ; *kuanrong* (китайська) – дозволяти, приймати, бути щодо інших милосердним; *tasamul'* (араб.) – прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших [Асмолов, Солдатова, Шайгерова, 2001; Труш, 2011; Сафина, 2011; Захарчук, 2012]. У британському психологічному словнику підкреслюється ціннісна амбівалентність цієї дефініції. Адже, з одного боку, толерантність

зараховується до засад ліберального світогляду з різними позитивними конотаціями щодо захисту прав людини та творчої свободи самовираження у сучасному культурному розмаїтті, а з іншого – зазначається неприродний, вимушений та штучний характер такого терпіння, сумнівні преференції стриманості як надбання цивілізації [Василець, 2007].

Трактування толерантності у соціологічних теоретичних напрямках висвітлює різні грані даного явища. Дослідники по-різному визначають суть і сенс змісту терпимості: її сприймають як певний феномен взаємодії, емоцію, вироблену чи вроджену рису, синонім поваги чи навпаки байдужості, комунікативний атрибут, симулякр, поведінкову характеристику, установку при спілкуванні [Стукал, 2016а].

Класифікуючи наукові визначення поняття толерантність Н.О. Победа пропонує систематизувати їх за допомогою сімох категорій, відповідно до яких термін визначається як: 1) модальний стоїцизм: принципове визнання того, що інший має свої права, схвалення цієї відмінності; 2) моральний ідеал: благість толерантності як ставлення; співвідношення поглядів; 3) теорії блага і прав людини, у тому числі права реалізувати свій життєвий проєкт; 4) «баланс суджень» як тимчасовий баланс сил між групами, що конфліктують, та їх цінностями; 5) спосіб досягнення мирного співіснування; 6) спосіб, за допомогою якого затверджуються інші цінності – свобода, рівність, справедливість; 7) цінність і соціальна норма громадянського суспільства [Победа, 2007].

Диференціація сучасних досліджень соціальної толерантності за темпоральним та проблемним поділом дає змогу структурувати напрями вивчення феномена. Перша група досліджень розглядає толерантність у якості світогляду та об'єднує наступні напрями: 1) толерантність як повага та визнання рівності, відмова від насилля та домінування, психологічні та педагогічні аспекти; 2) комплексне дослідження проблеми, механізмів свідомості, впливу глобалізації, міжетнічні та міжконфесійні відносини; 3) філософсько-історичний підхід. У контекстах соціальної проблематики дослідження толерантності має

кілька основних сфер: міграція, релігія, політика, етнічні питання, антисемітизм і расизм, сексуальна поведінка та гендер, соціальна толерантність (на рівні особистості, сім'ї, суспільства), комунікативні вивчення толерантності. У фокусі досліджень, що належать до третьої групи, постає формування та навчання толерантності [Кустова, Меркулов, Арабаджийски, 2018].

Різноманітність тлумачень певною мірою віддзеркалює різноманітність підходів до аналізу толерантності. Зокрема В.О. Ханстантинов виокремлює низку можливих напрямів дослідження толерантності в соціологічному контексті. *Цивілізаційний* підхід дозволяє більш глибоко зрозуміти витoki групової ідентичності, зумовленість різного сприйняття навколишньої реальності індивідами, що соціалізовані у різних цивілізаційних ареалах. Із позиції даного підходу толерантність особистості детермінується її культурною ідентичністю. Дещо ширше терпимість розглядається у межах *системного* підходу, у контексті цілісності функціонування, взаємодії та взаємовпливів структурних елементів суспільства. *Герменевтичний* підхід підкреслює важливість розуміння та відтворення смислів і значень, що сприймаються людьми на основі тлумачення культурних артефактів (релігійні заповіді, моральні максими, соціальні норми, політичні ідеали). *Нормативно-ціннісний* підхід дозволяє висвітлити моральні засади толерантності. *Дискурсивний* підхід наголошує на важливості діалогу, що відбувається між індивідами, групами, суспільними інститутами за допомогою і через посередництво засобів масової інформації. *Діяльнісний* підхід дозволяє виділити структурні елементи толерантності (суб'єкт, об'єкт, засоби, умови, результат); проаналізувати місце і значення в ній світоглядної позиції індивіда, його моральних переконань, психологічних якостей, типу соціокультурної ідентифікації; оцінити роль суб'єктивних чинників (для етномовних, конфесійних, політичних, інших спільнот), що впливають на рівень толерантності у взаємодіях; сформулювати конкретні рекомендації щодо вдосконалення культури толерантності в суспільстві [Ханстантинов, 2011]. *Соціально-психологічний* підхід обумовлюється властивою людині потребою у задоволенні комунікативних

взаємодій. Основою побудови толерантного спілкування визначається діалог, що передбачає рівність обох сторін, визнання права за кожним зберігати та виражати свою індивідуальність [Грива, 2007, с. 5].

Одним із сучасних підходів до розгляду різноманітних суспільних явищ є *синергетичний* напрям [Вознюк, 2009]. Є.І. Кас'янова та Н.І. Виноградова [2014] визначають толерантність у якості симулякру, що використовується для маніпулювання суспільною свідомістю та поведінкою, як «привабливий, спеціально сконструйований віртуальний об'єкт». Толерантність у площині синергетики як міждисциплінарної лінії аналізу є своєрідним фактором функціонування суспільної системи. При цьому права людини виступають у якості моральної, соціальної та юридичної (зафіксованої у міжнародних документах) реальності. У синергетиці розглядається формування хвиль нового порядку, враховується роль випадковості та автономний моральний статус особистості. Точки біфуркації провокують зміну суспільного устрою, одночасно фундаментуючи розширені права людини як соціальної істоти. Із позиції синергетичного підходу особистість має творчий потенціал, продукує оновлення суспільних і державних структур, актуалізує їх діяльність, сприяє консолідації соціуму, гармонізації відносин. Як зазначають прихильники даного напрямку, невідповідно стають бестселерами саме ті твори, центральним об'єктом яких виступає людина, що була позбавлена особистих і, здавалось би, невідчужуваних прав [Сидорцов, 2016, с. 191]. Саме процес збереження та відстоювання законних інтересів є досить нагальним і загострює акцент на функціонуванні правового забезпечення особистостей у сучасних умовах, що спонукає до оновлення фундаментальних засад взаємодії. Відповідно до синергетичного напрямку аналізу, навмисне силове втручання у природні процеси самоорганізації сприяє загостренню міжетнічних і міжкультурних відносин і конфліктів.

Ми вже згадували вище про теоретичні засади дослідження толерантності, що сформовані у межах фактуальної та інтерпретативної парадигм в соціології. В цьому ключі О.В. Хижняк пропонує розрізняти *традиційні та альтернативні підходи* до аналізу та розуміння терпимості. До перших належать критичний

напрям (марксистський підхід), підходи соціальної патології, соціальної дезорганізації та функціоналістський підхід, що ґрунтуються на позиції об'єктивізму. Альтернативними є інтеракціоністський і конструктивістський підхід. Однак сам зазначений автор обирає для аналізу явища толерантності *мережевий* підхід, керуючись тим, що соціологічне вивчення даної проблеми у сучасному суспільстві ускладнюється, оскільки у постмодерністську епоху трансформація набуває нового характеру. З'являються відмінні напрямки, теорії та методи аналізу соціальних сполучень. Суспільство стає нелінійною відкритою системою, і ця нелінійність підвищується зі збільшенням розмірів, а дія одного суб'єкта впливає на поведінку іншого, внаслідок чого актуальною стає толерантна соціальна мережа [Хижняк, 2014].

С.Г. Ільїнська виокремлює чотири методологічних підходи до толерантності: *аксіологічний, ідеально-типовий, онтолого-історичний і конфліктний* [Ильинская, 2008]. Перший із них трактує толерантність як «цінність-в-собі», як одну з цінностей ліберальної демократії. При цьому виникає суперечність: будь-яка моральна норма претендує на загальнообов'язковість. Утворюється ситуація, за якої людина, що дотримується певних моральних норм, не має поширювати їх на інших, адже це суперечить суті ідеї толерантності, хоча ці норми індивід щиро вважає правильними та необхідними. Ідеально-типовий підхід має за основу погляди І. Канта з його ідеями категоричного імперативу, що можна трактувати як феномен високої моральності та відповідальності за свою поведінку. Прикладом онтолого-історичного підходу є праця М. Уолцера про дослідження режимів толерантності. Ключовим у даному виді постає аналіз різних історичних передумов і наявних раніше форм толерантності. Прихильники конфліктного підходу, за визначенням С.Г. Ільїнської, не скасовують протистояння, а лише визначають його межі залежно від безпосередньої практики боротьби.

О.Т. Зарівна виокремлює три можливі шляхи розгляду толерантності у соціологічному контексті. Першим є сприйняття терпимості як *системи цінностей*, що є складовою *суспільної свідомості*. У зв'язку з цим можливий

аналіз державної доктрини, свідомості різних соціальних груп тощо. Завданнями можуть бути розробка теоретично обґрунтованих показників стратифікації суспільної свідомості, їх типізація, аналіз дії соціально-економічних, ідеологічних чинників і визначеного типу свідомості на соціальні процеси й особливості поведінки людей. Ще одним з підходів дослідниця визначає вивчення толерантності у *рамках функціонування* певного конкретного *інституту*. У цій ситуації можливим стає аналіз особливостей впливу толерантних або інтолерантних цінностей, норм і зразків поведінки на установки і діяльність окремих індивідів або груп. За обрання третього підходу у фокусі дослідження постає *система міжгрупових взаємодій* (міжнаціональних, міжетнічних, міжконфесійних тощо). Найпоширенішими у даному ракурсі є емпіричні вивчення великих соціальних груп, виділених за соціально-демографічними показниками, дослідження міжособистісних відносин між їх представниками, особливостей взаємодії з іншими групами тощо [Зарівна, 2008, с. 134].

Р. Форст визначає чотири основні концепції трактування толерантності, що можуть одночасно функціонувати у суспільстві. Першою є *концепція дозволу* (*permission conception*), за якої авторитарна більшість дозволяє меншинам жити відповідно до власних переконань, за умови, що ці переконання залишаються у приватній сфері, та меншини не претендують на рівний політичний чи соціальний статус. Мова йде про ієрархічні відносини. Другою є *концепція співіснування* (*coexistence conception*). Відповідно до неї толерантність є компромісним варіантом задля досягнення власних інтересів між рівними групами. Суб'єкти толерування одночасно стають об'єктами. Наступною є *концепція поваги* (*respect conception*), що розмежовують на моделі «формальної рівності» та «якісної рівності». Відповідно до першої етичні (культурні чи релігійні) відмінності мають обмежуватися приватною сферою. Четвертою є *концепція пошани* (*esteem conception*). Ця концепція передбачає не лише сприйняття етичних відмінностей інших, а і визнання їх як етично цінних [Forst, 2017].

М. Хйєрм і колеги виокремлюють два основні концептуальні підходи до трактування толерантності. Відповідно до першого, толерантність означає прояв *терпимості* до представників іншої групи. Визначення толерантності має наступне формування: «Особа X толерантна, якщо особа X не любить особу Y, яка робить Z. Персона X має засоби, щоб перешкодити особі Y робити Z, але людина X утримується від цього» [Hjerem et al, 2009]. Таке трактування, на думку дослідників, має дві суттєві вади. По-перше, толерантність у даному розумінні заснована на упередженнях. Тобто людина, що не має упереджень, відповідно до даного визначення, не може бути толерантною. По-друге, дане трактування виключає реакції на просто факт існування інших груп. Теоретично, людина повинна мати здатність запобігати тому, що їй не подобається, щоб продемонструвати толерантність.

Другий підхід до аналізу толерантності визначає її як *ціннісну орієнтацію на різницю*, включає прийняття, повагу та оцінку різниць. Ця концепція закладає основу для вищої операціоналізації, зосереджується на суб'єктивних реакціях на існування різноманітних цінностей, поведінки та способу життя. Таке розуміння не вимагає неприязні або ідентифікації потенційно неприйнятних груп, ідей чи поведінки [Hjerem et al, 2009]. На нашу думку, сприйняття толерантності саме з позиції відкритості до різноманітних проявів існування соціуму та самовираження індивідів є найактуальнішим віддзеркаленням вимог сьогодення. У наш час ключовою компетенцією людини є саме відкритість до сприйняття нових практик, цінностей і норм.

Варто зазначити, що у сучасній вітчизняній науці наявні теоретичні розробки сприйняття толерантності як *відкритості до різноманітності*. Зокрема, її трактують як «мистецтво співіснувати у світі різних людей та ідей, здатність мати права та свободи, не порушуючи прав та свобод інших людей, як спосіб взаємодії, який зорієнтований на самопізнання, саморозвиток, визначення меж самоідентифікації, що сприяє гуманізації суспільства, співпраці з людьми, які відрізняються зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями чи вірою» [Яшин, 2010]. Проте одночасно відсутнє чітке розмежування даного визначення

і розуміння толерантності як *терпимості*. Зустрічається і змішаний варіант використання концепції, відповідно до якого толерантність трактується як «терпиме ставлення до інтересів та позицій інших за умови незгоди з ними, що відбиває здатність прийняти різноманітність життя, розуміння неостаточності та відносності істини в багатьох її проявах або визнання наявності інших горизонтів інтерпретацій та способів їх реалізації» [Кожем'якіна, 2007].

У рамках дисертаційного дослідження ми обираємо підхід, запропонований М. Хйермом і колегами. Розмежування концептів толерантності на два представлених варіанти віддзеркалює логічний поділ теоретичних напрацювань з проблеми та одночасно закладає підстави для емпіричних напрямків дослідження. Сприйняття толерантності як терпимості, запропоноване шведськими науковцями, не лише не вступає у суперечність із іншими визначеннями, а є певною узагальнювальною концепцією.

1.3. Сучасні концептуалізації толерантності

Кінець модерної епохи поставив під сумнів можливість втілення концепції толерантності. Панування кризового настрою, перебудова суспільних орієнтирів, конфліктні взаємини у різних сферах соціуму спровокували неоднозначність перспектив функціонування взаємотерпимості. Однією з причин стало те, що толерантність сприймалася як панацея від усіх проблем: що варто лише прищепити терпиме ставлення до представників відмінних рас, культур, релігій, – і гармонійне безконфліктне суспільство відразу існуватиме. Толерантність у сучасному світі, за визначенням С. Жижека, перетворюється із активної позиції сприйняття відмінних рис іншого у пасивний процес відчуження від іншого. Під впливом мультикультуралізму та політкоректності толерантність стає інструментом маніпуляції, визначається її асиметрія [Жижек, 2010].

Глобалізаційний контекст функціонування сучасних суспільств зумовлює загострення питання щодо взаємин носіїв відмінних характеристик не лише на локальному рівні, але і актуалізує проблему взаємовідносин на рівні країн.

Співвідношення інтересів різного рівня соціального існування (глобального, регіонального, локального) у XXI ст. опинилися в епіцентрі дослідницького аналізу. Всеосяжні процеси – «із безпрецедентними масштабами діяльності транснаціональних корпорацій, майже безперешкодним «переливанням» потоків товарів, грошей, людей, ідей через державні кордони – змусили людство замислитися над перспективами узгодження глобальних, національних, регіональних, локальних інтересів і цінностей» [Нагорна, 2008]. Глобалізація продукує необхідність утворення нової соціально-політичної концепції суспільства [Настояща, 2018, с. 61]. Толерантність перетворюється у необхідну умову взаємодій, адже пошук компромісного базису побудови комунікації та спільної діяльності передбачає сприйняття існування альтернативних життєвих орієнтирів, цінностей і чеснот.

Глобалізація подолала соціокультурну замкненість та ізолюваність. Одним з її виявів є культурна глобалізація, що сприяє утворенню глобальної масової культури, поширенню уніфікованих зразків. Стандартизація та асиміляція спричиняють виникнення загрози для існування окремих цивілізаційних архіпелагів [Возняк, 2000]. Внаслідок глобалізації культурні елементи відмінних світоглядів опинилися на спільній ціннісній арені. Проте, досить дискусійним залишається питання щодо взаємозбагачення культур одна одною, адже взаємодія нерідко спрямована на поглинання західною культурною традицією інших культур. Виникає явище вестернізації – запозичення культурних елементів західного зразка культурами, в яких панували інші соціокультурні орієнтири та цінності. Ф. Джеймсон констатує надзвичайно швидкі темпи взаємопроникнення національних культур та зазначає фундаментальну дисиметрію між США та іншими країнами світу. Дослідник вбачає у глобалізації «всесвітню американізацію», стандартизацію всіх культур, руйнування їх своєрідності та неповторності [Jameson, 2020]. Ми можемо спостерігати, як представники багатьох країн інтеріоризують у власний культурний код слова, смисли, цінності американського суспільства, при цьому втрачаючи власну самобутність і унікальність. Введення чужорідних культурних

елементів може зумовити конфліктні ситуації. С. Гантінгтон у своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» описує динаміку розвитку міжнародних відносин і можливі конфлікти західних та незахідних країн. Він виділяє вісім цивілізацій (західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську й африканську) [Хантінгтон, 1996] та зазначає, що саме від їх взаємодії у найближчому майбутньому буде залежати хід історії людства, а культурні відмінності стануть основним джерелом конфліктів. Представники західної культури намагатимуться нав'язати власні цінності та переконання іншим, що викликатиме супротив і відторгнення.

Е. Гідденс підтверджує, що глобалізація поширюється з Заходу і «несе сильний відбиток політичної та економічної могутності Америки» [Гидденс, 2004], проте не означає панування США над іншими країнами. Глобалізація проникає у всі сфери нашого життя, спричиняє фундаментальні зміни в традиційних соціальних інститутах, а у відповідь на руйнацію традицій виникає фундаменталізм. Е. Гідденс пророкує, що протистояння між фундаменталізмом і космополітичною толерантністю стане головним конфліктом ХХІ ст. Космополіти відкрито сприймають культурну різноманітність, фундаменталісти вбачають у цьому загрозу. Науковець стверджує, що є підстави сподіватися на перемогу перших. Терпимість щодо культурного різноманіття соціолог тісно пов'язує з демократією. І хоча чітко простежується обмеженість парламентської демократії, проте «має відбутися демократизація всіх наявних інститутів відповідно до вимог глобальної епохи» [Гидденс, 2004].

Простір наших щоденних взаємодій включає широке коло інтеракцій з представниками відмінних культур, релігій, ціннісних установок, традицій, світогляду. З розширенням мультикультурної варіативності соціуму, в якому взаємодіє індивід, збільшується кількість зіткнень з потенційно конфліктними поглядами. Неможливо порівнювати рівень необхідної терпимості у рамках щоденних взаємодій індивіда, котрий проживає у локальному середовищі і людини, котра мешкає у мегаполісі та взаємодіє з іноземцями. Міцним базисом для сприйняття інакшості інших є саме толерантність. Це взаємоповага,

визнання того, що інший має право власне бути іншим – мати свої погляди, установки, відмінні від моїх [Стукал, 2015]. У сучасних умовах питання ставиться «вже не про те, як жити разом, а як жити разом, не втрачаючи ідентичності відмінностей» [Галкин, Красин, 2003]. Ю.А. Красін та О.А. Галкін наводять термінологію французького постмодерніста J. Derrida, який розмежовує «differance», що можна перекласти як «різність», і «difference», що у перекладі має значення «відмінності». Саме «різності» не розчиняються в загальній ідентичності, а зберігають свою самотність і плуральність.

Толерантність у наш час не є загальноприйнятим принципом, про що свідчать численні соціальні та міжетнічні конфлікти. Збільшення потоку міграцій загострює питання щодо сприйняття приїжджих з позиції місцевого населення, нерідко присутність іммігрантів сприймається як загроза для добробуту та особистої безпеки [Kromczyk, Khattab, Abbas, 2021]. Актуалізується і питання «оберненої» толерантності. Тобто, відповідного поважного ставлення до культури, звичаїв, традицій корінного населення зі сторони мігрантів. Адже досить часто іммігранти не намагаються асимілюватися у нових умовах, вивчити мову, дотримуватися традицій країни, що їх приймає. Вони поступово стверджуються як нова національна меншина, ідентифікуються з нею, усвідомлюють свою специфіку, можливості відстоювання своєї самотності. Це знову ж таки призводить до протистояння з корінним населенням і виникнення конфліктів на етнічному, релігійному, мовному ґрунтах. Як наслідок, в Європі виникла градація сприйняття нових культурних практик і явищ. Будь-яка соціокультурна практика може а) заперечуватися, б) сприйматися толерантно на певних засадах, в) визнаватися як норма [Dobbernack, Modood, 2011].

Толерантність сприймається як досить суперечливе та складне суспільне явище, тому можливість її існування та функціонування нерідко ставлять під сумнів. Так, з точки зору британського філософа Б. Вільямса, толерантність неможлива ні як чеснота, ні як цінність. Можливо говорити лише про існування певних практик толерантності, що базуються на фундаментальних моральних

цінностях. При цьому за основу можуть бути взяті різні принципи: скептицизму, індиферентності, широти поглядів, прагматичної «рівності інтересів», але не сприйнятті толерантності як цінності [Хомяков, 2011, с. 25].

Обговоримо причини критики класичного визначення *толерантності як терпимості*. Толерантність виступає бар'єром проти дискримінації, проте має і негативні наслідки для представників «інших». Толерантність легітимізує і підсилює домінування тих, хто поширює терпимість, і тим самим підтверджує нерівність і відносно безсилля людей, яких терплять [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2020]. Це вказує на вимушеність терпіння певної «інакшості», оскільки групи, що виявляються у фокусі поблажливого ставлення, вже за замовчуванням гірші за певними критеріями, або, принаймні, мають певні особливості. Наступною з зазначених ознак кризи толерантності є явище «оберненої терпимості». Відповідно до нього, індивід має бути обернено терпимим у якості своєї оплати за привілей бути у фокусі толерантного сприйняття. Толерантність може бути джерелом невизначеності та загрози, коли «меншини підозрюють, що члени більшості мотивовані бажанням проявити толерантність і приховують групову антипатію за більш принциповими твердженнями про несхвалення» [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2020]. Люди, на яких спрямована толерантність, перебувають у постійній напрузі, адже піддаються загрози втручання в особисте життя, що є видом психологічного утиску. Крім того, члени більшості можуть засуджувати мобілізації представників меншин для висловлення своїх переконань. Толерантність може базуватися на відносно суворому розмежуванні того, що можна висловити та практикувати в публічній, у порівнянні з приватною сферою. Це може продукувати приватизацію культур іммігрантів [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018]. У цьому випадку переконання та практики, пов'язані з ідентичністю груп меншин (наприклад, рукостискання з протилежною статтю, носіння хустки), обмежуються приватною власністю, а загальні цінності та принципи громадянства більшості стосуються публічної сфери.

Однією з причин кризи толерантності є визнання її у якості моральної чесноти та необхідної умови для становлення гармонійного суспільства через панування християнського вчення любові, що передбачало необхідність прояву милосердя та доброзичливості до інших. Релятивісти припускають, що ми не можемо оцінювати моральні норми інших етнічних, расових або релігійних груп за нашими стандартами [Tilley, 2000, с.518]. Різні спільноти стверджують і реагують на соціальну реальність у відмінний спосіб. Моральні та етичні цінності їх учасників теж будуть різнитися. Суспільства, що мешкають у районах з обмеженими ресурсами, будуть підкреслювати важливість конкуренції, що необхідна для виживання та розвитку. Соціуми, в яких продукція отримується лише спільними зусиллями, акцентуватимуть на колективізмі.

Попри гостру дискусійність питання існування толерантності та можливості її функціонування у сучасному мультикультурному глобальному просторі, нині відсутня альтернативна основа можливості врегулювання міжлюдських взаємин у міжнародній, міжрасовій, міжнаціональній та інших сферах. Світ неможливий без терпимості, окремі люди та нації мають визнавати та поважати культурний плюралізм людського суспільства [Декларация принципів терпимости, 1995]. О.Г. Асмолов влучно та лаконічно висловився про актуальність такого багатомірного явища як толерантність: «Якби не було толерантності як універсальної норми співіснування різних форм еволюційного розвитку, то хвилі агресії, конфліктів, нетерпимості, фанатизму, геноциду, ксенофобії, етнофобії, людинофобії давно б зітерли будь-які прояви різноманітності на Землі. І всезагальна гомогенність, однорідність, тоталітарність, сірість, нерухомість запанували б у світі» [Асмолов, 2000]. Існування світу, в якому будуть абсолютно відсутні відмінні практики, є неможливим. Тож саме толерантність є ключовим принципом, який принаймні наближає таку реальність, адже ґрунтується на дозволі існування відмінних поглядів [Newey, 2017].

У рамках міжнародної співпраці було затверджено низку пактів і проведено чимало конференцій і форумів з питань урегулювання та поліпшення

відносин у конфліктних сферах функціонування соціумів. Зокрема, серед них: Загальна Декларація прав людини (1948); Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації в освіті (1960); Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965); Міжнародний пакт щодо громадянських і політичних прав (1966); Міжнародний пакт щодо економічних, соціальних і культурних прав (1966); Міжнародна конвенція щодо ліквідації всіх форм расової дискримінації (1965); Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок (1979); Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань (1981); Декларація прав громадян, які належать до національних, етнічних, релігійних чи мовних меншин (1992); Декларація принципів толерантності (1995); Загальна декларація про культурну різноманітність (2001) [Декларация принципів терпимости, 1995].

Сучасні соціуми все частіше демонструють ознаки полікультурності та мультилінгварності, відмінні практики все частіше зустрічаються у спільній площині. Сьогодні ідентичність індивіда визначається рефлексивно, є результатом особистого вибору, що додатково зумовлює підвищення мультикультурності суспільств [Mogensen, 2006]. За умов глобалізації толерантність не повинна базуватися лише на одній підставі, має ствердитися своєрідний плюралізм підстав толерантності. Адже в умовах взаємодії культур, цивілізацій і цінностей, що не є тотожними, не може панувати єдина «найбільш істинна» теорії толерантності. Беззаперечним є те, що в основу толерантності мають покладатися універсальні права людини, а вже своєрідною надбудовою мають слугувати особливості певної культури, релігії тощо.

Межі толерантності є історично мінливими: нова соціальна реальність XXI століття, що отримала концептуальне осмислення в соціологічних теоріях постмодерну, розширює їх у порівнянні з межами XX століття. У сучасному світі вирішальне значення має не нейтральна терпимість щодо представників інших товариств, культур, релігійних та етнічних спільнот, а активна, зацікавлена толерантність, заснована на рефлексивному ставленні до власної позиції, конструктивній комунікативній взаємодії з представниками інших

соціокультурних груп. Викликом для сучасного світу є пошук підходу до історії толерантності, спроба осягнення її «нескінченної природи», знаходження способу візуалізації «вічного двигуна, яким насправді є толерантність» [Haefeli, 2015].

Панівною соціальною структурою інформаційного суспільства, згідно з М. Кастельсом, є мережеве суспільство, де функціонує глобальний тип економіки, і в якому панує культура віртуальної реальності. Характерним для соціокультурних утворень і течій інформаційної епохи є їх виникнення на базі альтернативної соціальної логіки, адже всюдисущість глобальних систем охоплює абсолютно всі сфери. Тому єдиний шлях уникнення впливу – взагалі вихід із панівних соціальних мереж, повна реконструкція цінностей і переконань на відмінних засадах. Принцип самовизначення існування таких течій базується на розриві з інституалізованою соціальною логікою. Наприклад, фемінізм утворюється на запереченні патріархальності, на засадах якого побудований соціальний устрій. Виникає протистояння між «нами» та «іншими», які сповідують відмінні цінності. Аналогічно утворюється сепаратизм, локалізм, націоналізм тощо. М. Кастельс зазначає, що виникає фундаментальна проблема. Адже подібні соціокультурні рухи та угруповання не здатні трансформувати соціальні інститути. Натомість відбувається поява окремих різноманітних спільнот. Виникає загроза панування безмежної кількості сегрегованих локальностей. Розв'язання зазначеної проблеми можливе утворенням нової культурної політики, що буде пов'язана з життєвими цінностями та потребами, розповсюджуватися ЗМІ та воювати символами [Кастельс, 2000].

У доробках З. Баумана ми знаходимо опис ще однієї загрози сучасності. Індивідуальність людей і уявлення щодо себе «розсипаються на ряд моментальних знімків, кожен з яких повинен викликати в уяві, нести і висловлювати власне значення, частіше незалежне від сусіднього кадру» [Бауман, 2005, с. 84]. Замість поступової побудови власної ідентичності відбувається миттєве «примірювання» готових шаблонних образів. Невизначеність і відсутність стабільності в умовах постмодерну породжує почуття тривоги, що є наслідком свободи особистості та додаткової відповідальності. Збільшення кількості іноземців, які не намагаються

асимілюватися, а, навпаки, пишаються власною оригінальністю, стає додатковим фактором стресу. Міста перетворюються на сукупність суттєво відмінних районів, стратифікованих угруповань, культурних осередків. Перед людством постає задача знайти єдність у різноманітті. З. Бауман зазначає, що спроби віднайти даний компроміс відбувалися неодноразово, проте це було більше проголошенням намірів, а не знаходженням механізмів для їх втілення. І хоча немає ніяких гарантій, що саме спроба сьогодення буде вдалою, проте шанс залишається. Першочерговим має стати право вибору власної ідентичності кожним окремим індивідом. Толерантність, в основі котрої буде дане право, може стати міцним фундаментом взаємодії в умовах постмодерну.

У теоріях мультикультуралізму теж можна віднайти толерантний аспект. Ч. Тейлор зазначав, що ми формуємося у процесі визнання автентичності та оригінальності нашої особистості іншими, тож умовою захищеності та свободи особи є різноманітність форм життя. Толерантність ґрунтується на свободі, що передбачає готовність сприйняти вибір іншої людини, навіть якщо він суперечить власним переконанням [Newey, 2017]. Кожен існує як представник певної культури, що є рівнозначними між собою. Кожна культура формує смисловий горизонт для великої кількості людських особин з різним характером і темпераментом, виражає їх розуміння основних цінностей, «майже безумовно містить в собі щось, що заслуговує нашого захоплення і поваги» [Волкова, 2011, с. 255], навіть якщо в цих культурах є чимало ідей і цінностей, які є для нас неприйнятними. Мультикультуралізм трактується Ч. Тейлор як певна форма самоствердження, і мова йде не лише про визнання окремих індивідів, а і ствердження своєрідності та рівнозначності групових утворень. В. Кімліка займався розробкою теорії американського мультикультуралізму та мультикультурного громадянства, основою котрої є ствердження принципів лібералізму. Відповідно до його поглядів, нерівність виступає допустимим явищем, коли сприяє розвитку суспільно-корисних видів діяльності та приносить користь. Ми ставимося до інших як до рівних, коли усунуто ті суперечності, що завдають збитки. Лібералізм і терпимість нерозривні, остання виступає однією з

засад лібералізму [Волкова, 2011, с. 255]. Рівність груп, культур і індивідів із визнанням цінностей їх різноманітності, що представлені у мультикультуралізмі, є надзвичайно вагомою передумовою становлення концепту толерантності як *орієнтацію на різницю*.

Дж. Гібсон описує толерантність як одне з небагатьох життєздатних рішень для врегулювання тих напружень і конфліктів, які породжуються мультикультуралізмом і політичною гетерогенністю у сучасних демократичних спільнотах, «толерантність є важливим ендорфіном політики демократичного тіла» [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018]. Толерантність стає для європейської цивілізації стрижневим феноменом, що викликаний необхідністю інтерпретації та впливу на поведінку суспільств, неоднорідність яких зростає з кожним роком. І хоча у 2010-х роках відбулася критика мультикультуралізму, як зазначає О.В. Кирницький [2015], «без толерантності, привнесеної ним, Європа на початку свого розвитку не була б оформлена ані як соціальне середовище, ані як економічний простір». За таких умов толерантність сприймається як методологічний базис побудови світогляду та у якості «пом'якшувальної домішки при соціальних інтеракціях» [Кирницький, 2015, с. 375].

Беззаперечним є те, що явище толерантності за сучасних умов постійно видозмінюється та трансформується. О.В. Кирницький робить наголос на симуляції явища терпимості сучасної західної культури, її відхід від свого класичного наповнення. Наводячи приклад конфлікту щодо дозволу на носіння хіджабу мусульманам у Франції, дослідник акцентує на штучності розв'язання даного питання. Адже фінальним вирішенням суперечності стала заборона на прояви своєї релігії у зовнішньому вигляді. Виходячи з конфліктологічної класифікації, ситуацію можна назвати «процесом з негативним результатом», оскільки розв'язання питання не задовільнило жодну зі сторін. О.В. Кирницький досить влучно порівнює толерантність у сучасному світі з багатожильним телефонним дротом: «кожний дріт знаходиться в різнокольоровій ізоляції, яка запобігає можливим електричним замиканням між сукупністю дротів» [Кирницький, 2015, с.375]. Можливим варіантом конструювання нової

толерантності дослідник визначає «толерантність погодження», що ґрунтується на визнанні вірності відмінних поглядів нарівні з власними. Такий варіант взаємодії стає своєрідним запобіжником зламу вже усталених та дієвих соціальних символів і знаків, сконструйованих ключовими суспільними інститутами. «Корегуючи символічне та рівень його значущості, вона значно «підтуплює» гострі кути комунікації та запобігає виникненню кругової реакції Н. Blumer, коли збудження одного індивіда (соціальної групи, інституту) передається іншим й повертається по колу, багаторазово примножуючись та інтенсифікуючись» [Кирницький, 2015, с.379].

Ю.А. Красін та О.А. Галкін спрогнозували моделі розвитку культур толерантності. В основі їх побудови – зміна параметрів терпимості: раніше публічна сфера була ідеологізованою, виражала інтереси панівного класу, а в умовах інформаційного суспільства кожен усвідомлює власну самотність, соціальну відповідальність, має плюралізм позицій. Отже, перша модель толерантності – «лібертарна» (або радикально-ліберальна) абсолютизує «особисті начала у вільному користуванні власним розумом». Тобто, означає максимальну автономію індивідуального від громадського втручання. Друга, «деліберативна» (від «deliberation» – рефлексія) орієнтована на «включення громадянина в суспільну рефлексію на відкритій арені зіставлення поглядів, позицій, програм, спільного пошуку згоди та стабільності» [Галкін, Красін, 2003]. Тобто у цій моделі, навпаки, індивідуальний розум не ізолюється від соціуму, а включається в нього, привносячи у загальний дискурс свої інтереси та погляди. Щодо альтернатив розвитку явища толерантності в умовах глобалізаційного світу, дослідники виокремлюють кілька припущень. Одне з них – «прагматичний компроміс під тиском життєвих імперативів». Прикладом є сучасні мегаполіси, де співіснують різноманітні інтереси, погляди, уподобання, часом протилежні та несумісні цінності, установки тощо. Терпимість у такому випадку є вимушеною умовою взаємодій, тому цей вид компромісу отримав назву «толерантність необхідності» [Галкін, Красін, 2003].

Інший погляд на функціонування сучасних соціумів викладено у роботах американського соціолога Дж. Александера. Науковець зазначає, що крах соціалістичної теорії утопії яскраво продемонстрував ситуацію, що неминуче виникає абсолютно у всіх суспільствах, які проходять шлях модернізації. Проте, утопічні ідеї не зникають безслідно, адже існує спадкоємність таких концепцій. Наприклад, відроджена ідея громадянського суспільства базується на засадах ранніх демократичних революцій XVII-XVIII століть. Сучасна інтерпретація даної концепції передбачає одночасно, з одної сторони, самообмеження, автономію особистості, плюралізм, а з іншої сторони, довіру та співпрацю, засновані на лібералізмі. У рамках такого соціуму функціонують різні окремі утопічні течії (захисники етнічних меншин, феміністи, екологісти, пацифісти тощо). При цьому їх учасники переконані, що здатні подолати недемократичні елементи панівних у суспільстві утопій. Коли подібні рухи зазнають невдачі чи, навпаки, задовольняють свої потреби, відбувається новий виток даного процесу: знаходження обмежень в інших сферах панівних ідеологій (особисте життя, релігія, економіка тощо). Це обумовлює постійну динаміку громадянського суспільства часів постмодерну. Окремі утопічні течії та рухи утворюють спільний загальний метанаратив мультикультуралізму, що «ідеалізує відмінності та намагається протидіяти однорідності та асиміляції» [Alexander, 2001, с. 586]. Дж. Александер зазначає, що мультикультуралізм не повинен заважати утворенню та поширенню інших видів несоціалістичних утопій, які виникають у соціумі. Наприклад, рух екологістів з протестами проти ядерної енергії, антивоєнні рухи, ідеї «інформаційного суспільства», постмодернізму, «суспільства дозвілля», ідеологія романтичної любові, бачення трансцендентності.

Економічна теорія толерантності введена у науковий обіг завдяки Дж. Корнео та О. Жанне. У трактуванні науковців толерантність є *повагою до різноманітності* і сутнісною характеристикою сучасних західних суспільств. Індивід в умовах традиційних соціумів підпорядковувався чітким соціальним нормам, будь-яке відхилення від яких осуджувалося чи каралося. Представник

сучасності сприймає унікальність і специфічність людських і соціальних проявів, саме толерантність сприяє мирному співіснуванню відмінних ознак поруч. Економічний підхід дозволяє по-іншому розглянути детермінанти та наслідки толерантності. У даній моделі кожен індивід володіє певною системою цінностей, яка була закладена батьками з метою максимізації очікуваної користі власних дітей. «Досконала соціалізація альтруїстичними батьками може розглядатися як еталонна модель при вивченні символічних цінностей» [Corneo, Jeanne, 2009, с. 692]. Людина є толерантною, якщо надає рівнозначне символічне значення відмінним характеристикам інших осіб. Такий індивід має гнучку диверсифіковану систему цінностей. Атрибути розподілені на групи: ендогенні (рід занять), екзогенні імовірнісні (гомосексуальність) і екзогенні детермінуючі (раса). Механізми виникнення толерантності значно варіюються, проте головним фактором її формування є сімейне виховання. Беззаперечно, на утворення впливають також школа, церква, комерційна реклама, політика. В ідеалі щодо ендогенних атрибутів – якщо батьки знають сферу діяльності, в якій дитина досягне успіху і виховують відповідні цінності. Низький рівень терпимості у традиційних (доіндустріальних) суспільствах можна пояснити високою стабільністю та передбачуваністю, адже часто професія, рід діяльності, місце проживання та уклад життя був наперед детермінований минулими поколіннями. Саме з цим пов'язане почуття гордості родинних професійних династій і патріотизм у межах маленьких міст, що поступово зникли зі збільшенням професійної та географічної мобільності в результаті технологічних і політичних новацій. Заохочення толерантного ставлення до сприйняття інакшостей є важливим внеском для формування більш безпечного суспільства [Corneo, Jeanne, 2009].

Теоретичні розробки трактування толерантності у нових умовах пропонують розширення підстав її дослідження. Толерантність не може бути концептуалізована як глобальна структура, необхідно враховувати її багатогранність із врахуванням контексту [Doorn, 2012, с. 14]. Дискусійним залишається і питання пошуку адекватних методів вимірювання толерантності.

Ідея *толерантності як орієнтацію на різницю* знайшла свій розвиток у соціологічному вивченні культурних преференцій певних груп. У даному ракурсі певні смакові уподобання виступають своєрідними маркерами, що окреслюють межі «своїх» і «чужих». Існує два основні підходи до трактування ролі культурного смаку.

Інтерпретуючи теорію соціального простору П. Бурд'є толерантність можна сприймати як одну з форм практик, обумовлених габітусом [Іванова, 2019, с. 37]. Габітусом є система стійких диспозицій, «структуровані структури». Засвоєні диспозиції надають індивіду певну систему віртуальних координат, відповідно до яких він сприймає допустимість або неможливість соціальних практик, визнає чи заперечує цінності. Умови існування конкретного індивіда формують структури габітуса, що закладають фундамент сприйняття та оцінки подальшого досвіду, породжують відповідність об'єктивних вірогідностей і суб'єктивних намірів. «Практики намагаються відтворити закономірності, властиві умовам, де відбулося їх формування, і співвідносяться з вимогами, що містяться як об'єктивна можливість в ситуації, яка визначається когнітивними та мотивуючими структурами, що входять до складу габітусу» [Бурд'є, 1998]. Однорідність габітусів (через ідентичність умов існування та соціальних детермінацій) однієї соціальної групи продукує узгодженість дій її представників, робить практики автоматично зрозумілими та передбачуваними. При появі у заданих координатах будь-якої аномалії габітус відкидає ту інформацію, що здатна поставити під сумнів базис, який засвоєний раніше (П. Бурд'є наводить приклади із укладенням гомогамних шлюбів і політичними симпатіями). Відбувається систематичний вибір відносно стабільного універсуму ситуацій, місць, подій, людей, здатних зміцнити наявні диспозиції, та уникнення ситуацій, які можуть спровокувати критичне переосмислення наявного досвіду. У ширшому контексті прагнення груп зберегти наявні стійкі диспозиції може стати основою «як дезадаптації, так і адаптації, як протесту, так і смиренності» [Бурд'є, 1998]. Символічна боротьба за сприйняття соціумом з боку об'єднань, не включених у соціальний простір, може приймати

різні форми. Прикладом є мітинг групи з метою демонстрації її розміру, чисельності, сили та згуртованості.

Габітус, як приклад ментальної структури, через який відбувається сприйняття соціального світу, є наслідком інтеріоризації структур соціального простору. Разом з габітусом ми отримуємо засвоєнні уявлення про світ і можемо ідентифікувати соціокультурні практики оточуючих (наприклад, гра в гольф характерна для представників традиційної буржуазії) [Бурдьє, 2007, с. 76]. Подібні практики функціонують у соціальному просторі як ознаки відмінностей, є критеріями, на основі яких відбувається розмежування агентів. Отже, можна говорити, що ми отримуємо з інтеріоризацією габітусу і певний набір атитюдів – свої уявлення щодо того, як маємо діяти ми і як мають діяти представники інших груп. Як наслідок, індивіди з різними умовами виховання у відмінних соціокультурних полях мають відмінні уявлення про норми соціального світу та різні очікування від оточуючих.

Агенти та групи агентів мають певні позиції у багатомірному просторі соціального світу, що зумовлює доступність різних видів капіталу. Такі об'єднання можуть зберігати стабільність або мати загрозу розпаду через дистанції у соціальному просторі [Бурдьє, 2007, с. 26]. Символічна система породжує простір життєвих стилів, за якими різняться індивіди. Особи із вищим статусом відкидають і спростовують культури нижчого рівня, тим самим підтверджуючи свої ієрархічні переваги. Хоча інколи представники вищих соціальних класів навмисно використовують «стратегію поблажливості», символічно заперечуючи соціальну дистанцію, з метою завоювання довіри. Проте висловлена в таких випадках характеристика агента, наприклад, «він такий простий», обов'язково має повну версію «він такий простий для такої знатної людини» [Бардиер, 2005, с. 113]. Як бачимо, подібні висловлювання лише підтверджують наявну соціальну дистанцію.

П. Бурд'є зазначав, що «соціологія має містити соціологію сприйняття соціального світу, тобто соціологію конструювання поглядів на світ, які своєю чергою беруть участь у конструюванні цього світу» [Бурдьє, 2007, с. 73]. Але кожен

агент сприймає простір залежно від свого положення у ньому. Подальше дослідження соціальних уявлень у роботах Р.Фарр, С. Московічі, Ж.-К. Абрик підтвердили, що подібні когнітивні системи не лише транлюють думки та установки, а є способом ідентифікації та організації реальності. За допомогою соціальних уявлень відбувається конструювання соціальної групи, що детермінує індивідуальну поведінку її учасників. Толерантність як елемент соціального поля можна трактувати у якості соціального уявлення, що охоплює переконання, поняття та знання, що панують у соціальних взаємодіях. Подібні конструкти демонструють механізми формування системи значень і індивідуальних смислів суб'єктів під час інтеракцій. Індивіди інтерпретують соціальний світ через когнітивні структури, що обумовлюють вибірковість сприйняття, і сама реальність, і собі, структурується на основі уявлень, що стають критеріями сприйняття реальності того, що відбувається [Московичи, 1995].

Структура соціального уявлення, запропонована С. Московічі, складається з інформації (знання про об'єкт), поля уявлення (поєднання образних і смислових елементів) і установок (позитивне чи негативне ставлення суб'єкта до об'єкта, готовність висловити власні судження). Подальше удосконалення даної структури, зроблене у роботах Ж.-К. Абрик, кристалізувало два основні елементи конструкта соціальних уявлень: центральне ядро (є продуктом колективної пам'яті, певним стабільним утворенням, яке демонструє консенсус і гомогенність групи) та периферійна система (надбудова, що охоплює індивідуальний досвід, змінюється від контексту ситуацій, забезпечує гнучкість конструкта) [Abric, 1993]. Під час емпіричних досліджень було доведено, що структура залежить від зміни атиюд, при цьому ядро залишається стабільним. Елементи ядра можуть активуватися залежно від контексту, критичності ситуації та практики конкретної взаємодії.

Нещодавні дослідження толерантності як незалежної складової соціального капіталу особистості свідчать про кореляцію високого рівня толерантності та задоволеності життям. Такі висновки можна аргументувати тим, що більший рівень толерантності сприяє різноманітності соціальних взаємодій, відкритості та

інклюзивності, що впливає на рівень самопочуття [Crowley, Walsh, 2021]. Б. Брайсон відкрив явище так званої «візерункової толерантності», що спростувало класичну модель (П. Бурд'є і Ж.-К. Пассерона) [Bourdieu, Passeron, 1990]. Б. Брайсон встановив, що люди з високим статусом менш схильні до активного вираження неприязні до певних форм неелітної культури. Дана позиція знаходила підтвердження у ряді емпіричних досліджень [Lizardo, Skiles, 2016, с. 86]. Дослідники зазначеного напрямку приходять до висновку, що для еліт високого статусу «візерункова толерантність» виступає ідентифікатором «відкритості до різноманітності» у поєднанні з дистанціюванням себе від осіб, які дотримуються певних смаків, отже сприймаються елітою як такі, що вузько мислять і нетерпимі до інших. Тож толерантне налаштування використовується як ресурс для побудови космополітично орієнтовного та сучасного «себе», здатного інтегрувати та користуватися різноманітними культурними стилями та досвідом. Саме це Б. Брайсон називав «мультикультурним капіталом» [Bryson, 1996], а С. Олів'єр «помітною відкритістю до різноманітності» [Ollivier, 2008]. Дана властивість дає змогу особам із високим статусом приєднуватися до інституційних дискурсів на рівні світової культури, долаючи расизм, етноцентризм і упередження. Сучасний індивід має надати всім культурним стилям можливість стати учасниками проєктів індивідуальних конституцій на особистому рівні, відмежовуючи формування особистості від ексклюзивних колективних ідентично-конституційних проєктів. Саме тому сучасний світ сприймають як «величезний ринок стилів життя». Адже у мозаїчному полістилізмі глобалізованого світу індивід може обрати будь-який нетиповий відмінний стиль життя, залишаючись при цьому у традиційній соціальній структурі. «І таких маргіналів-новаторів стає дедалі більше» [Настояща, 2018]. Відкриття «візерункової толерантності» є яскравим прикладом сучасного розуміння концепту *толерантності як орієнтації на різницю*.

Спробою подолати обмеження одномірного дихотомічного сприйняття терпимості як цивільної свободи зустрічається у роботах Д. Мазер і Е. Тренбі. Вони пропонують перенести розгляд толерантності у сферу приватних відносин.

Науковці зазначають, що традиційне тлумачення терпимості дає змогу лише фіксувати респондентів у категоріях «більш-менш» терпимих, наголошують на обмеженості одномірної шкали для визначення толерантності. Застосувавши метод аналізу латентних класів (LCA) і факторний аналіз, вчені пропонують градацію опитаних за чотирма категоріями. «Взагалі нетолерантні» не надають цивільні свободи та уникають особистої співпраці з представниками інших груп. «Політично нетолерантні» надають більше прав у цивільній сфері функціонування соціуму, проте уникають особистісного спілкування. «Взагалі толерантні» надають громадянські права представникам меншин і готові спілкуватися з ними. «Конфіденційно толерантні» досить близько готові сприймати «інших», проте висловлюються за обмеження їх цивільних прав [Mather, Tranby, 2014, с. 512].

Сучасний підхід до вивчення терпимості викладений у роботі М. Хйерма, М. Егера, А. Бомана, Ф. Коннолі. Науковці зазначають, що толерантність слід сприймати як тривимірну концепцію, яка включає прийняття, повагу та оцінку різниць. Саме поняття дослідники формулюють як «ціннісна орієнтація на різницю» [Hjerm et al, 2009]. Толерантність втілюється у взаємодії між різними рівноправними групами, що відрізняються практиками (але спокійно приймають існування відмінних), демонструють повагу до різноманітних переконань і способів життя, що принципово відрізняються від власних. Висновки вчених ґрунтуються на опитуванні населення Швеції через національну поштову службу та онлайн-дослідженні мешканців Австралії, Данії, Швеції, Великої Британії та США.

У прикладній соціології з'являються якісно нові дослідження толерантності у найрізноманітніших проявах. Наприклад, відбувається апробація шкали багаторасової соціалізації молоді (MY-Soc) для вивчення готовності молоді, що проживає у багаторасових сім'ях, до входження у суспільний простір [Atkin et al, 2021]. Здійснюється вивчення виявлення та візуалізації агресії в Інтернеті, зокрема, у соціальних мережах [Sandip et al, 2020]. Відбувається спроба вивчення на основі метааналізу новітніх досліджень

розкриття взаємозв'язків між гранями відкритості та конструкціями забобонів і толерантності [Ng et al, 2021]. Досліджується неоднозначність впливу Інтернету на соціальний контекст формування інтолерантності (на основі аналізу даних World Values Survey у 33 країнах світу) [Lu, Yu, 2018].

Звісно, зазначені вище аспекти новітньої толерантності не претендують на вичерпність аналізу абсолютно всіх наявних розробок тематики терпимості. Проте вони дають змогу окреслити широту напрямків розуміння та вивчення даного явища в умовах сучасного суспільства. Сучасні дослідження толерантності виокремлюють аспекти, що вказують на значну варіативність існування феномена. Толерантність нині є різнонаправленою, базується на плюралізмі. Доведено, що сьогодні недостатньо говорити про просту терпимість – за сучасних умов такий підхід не витримує критики. З колосальними варіаціями взаємодій у мультикультурному просторі надзвичайну важливість відіграє активна позиція індивіда, зацікавленість у розширенні власних знань, переконань і практик. Тракткування толерантності як терпимості є занадто спрощеним у сьогоденних реаліях, як і вимірювання толерантності у дихотомічній площині.

Концептуалізації поняття толерантність можуть здійснюватися на різних рівнях аналізу. На макрорівні йдеться про цінність і соціальну норму громадянського суспільства [Декларация принципів терпимости, 1995], на мікрорівні про якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до рівної. Ми інтерпретуємо толерантність як відкритість до сприйняття різноманітних проявів існування соціуму та самовираження індивідів, спрямування на взаємодію та безконфліктну комунікацію з носіями відмінних соціокультурних характеристик. Толерантність як якість особистості нівелює латентну напруженість взаємодій і виступає базисом відкритої зацікавленої комунікації.

1.4. Толерантність як соціальний конструкт: суспільний та індивідуальний контексти

Множинність концептуалізацій та різноманітність теоретичних підходів до аналізу толерантності сприяє і складності операціоналізації цього феномена.

Толерантність як соціальний конструкт є складним утворенням, в якому виокремлюються різні складові, з яких зрештою і формується та конфігурація, яка покладається в основу емпіричного дослідження. Тому наступним нашим завданням є аналіз тих елементів, які виокремлюються дослідниками під час формування цього соціального конструкта.

1.4.1. Толерантність як якість соціальної взаємодії

Толерантність являє собою певну якість взаємодії між суб'єктом і об'єктом, котра характеризується готовністю суб'єкта приймати соціокультурні відмінності об'єкта, включаючи зовнішні ознаки, висловлювання, особливості поведінки тощо. У якості суб'єкта може виступати соціальний інститут (тією чи іншою мірою регульований державою), соціальна організація, група, індивід. Цей перелік стосується й об'єкта толерантності.

Основними елементами системи толерантності вважають:

- ✓ презумпцію особистості (оцінка кожної людини як окремого індивіда, відповідно до намірів, поведінки та вчинків, а не на основі очікувань, пов'язаних із національними, релігійними чи іншими характеристиками);
- ✓ презумпцію прав людини (кожен має право на прояв національних, релігійних і інших характеристик у своїй поведінці та висловлюваннях, коли вони не суперечать нормам права та моралі суспільства);
- ✓ орієнтацію на терпимість до недосконалостей, слабкостей і помилок інших;
- ✓ цінність узгодження та ненасильницького вирішення конфліктів; цінність людського життя та відсутності фізичних страждань;
- ✓ цінність відповідності нормам права;
- ✓ цінність співпереживання та співчуття [Мацковский, 2001].

Толерантність стає базисом міжособистісної взаємодії у різних комунікативних площинах суспільного життя. У політиці вона є віддзеркаленням плюралістичних принципів, у сфері міжнародного права забезпечує повагу до соціокультурних особливостей кожної країни, у сфері

освіти формує полікультурний світогляд молоді, у поліетнічному середовищі гарантує взаємини на рівних партнерських позиціях [Афанасьєва, 2012].

Залежно від того, на чому саме зосереджена увага дослідника, на процесі взаємодій, чи на характеристиках суб'єкта, акцентуються і різні сторони цього явища. При підході до аналізу с точки зору взаємодій, дослідники концентруються на їх історичній, соціоекономічній, соціокультурній специфіці. Відповідно можна говорити про різні контексти, в яких можна розглядати толерантність, досліджувати історичну зміну її типів, виокремлювати її види у різних типах взаємодій та соціальні функції.

Зокрема П. Рікер позначає такі контексти, в яких можна розглядати терпимість: 1) інституційний (державний); 2) культурний (на якому зіштовхуються погляди, течії та інтелектуальні школи); 3) теологічний (на якому здійснюється певне визначення істини: істина любові до ближнього). У культурному контексті толерантність набуває рис полеміки, знаходиться між ворожістю та взаємним визнанням. Дослідник пов'язує толерантність з ідеєю справедливості. І мова не лише про рівність свобод усіх громадян, і необхідність врегулювання законом недопущення утисків волевиявлення. При розподілі переваг найслабкіша група має отримати мінімізацію збитків, хоч це і є заступництвом інтересів незахищених верств населення [Рікер, 1995].

Теоретично виокремлюють різні типи толерантності, що змінюються залежно від історичних етапів становлення свідомості. На *міфологічному* етапі терпимість мала латентний характер, основою *античного* типу була монотеїстична свідомість. Саме з війн на *релігійному* підґрунті розпочалася кристалізація толерантності як принципу взаємодії – це був третій етап її становлення. *Реформаторський «освітянський»* тип терпимості виник завдяки гуманістам епохи Відродження і Реформації Просвітництва, було сформульовано класичне розуміння принципу толерантності. Осмислений скептицизм став логічною моральною основою п'ятого *філософського* типу толерантності. *Культурологічний* тип формується в результаті визнання істинних, універсальних, моральних принципів. *Науковий* вид характеризувався

терпимістю у сфері наукової та громадської ментальності, формується принцип сумніву, котрий суперечив догматичному мисленню. Останній, «*девіантологічний*», тип формує уявлення про толерантність як цілісне складне утворення, що має два спрямування: конструктивна терпимість сприяє вдосконаленню людського буття, а деструктивна спрямована на створення умов для руйнування суспільних відносин у суспільстві, поширення настроїв тривожності, недовіри, ненависті між людьми, соціальними групами та прошарками [Клейберг, 2012].

Градацію формування дискурсу нетерпимості розподіляють на чотири позиції. *Архаїчний пласт* сформував фундаментальні засади поділу за принципом «ми – вони». Дане антагоністичне протистояння отримало подальше обґрунтування у різноманітних ідеологічних, економічних, субкультурних сферах. Архаїчний пласт заснований на інстинктивній природі людини, є найбільш примітивним, не вимагає осмислення. Такий тип нетолерантності експлуатується і в умовах сьогодення, знаходить вияв у ксенофобських настроях, міжгруповій ворожнечі. *Осьовий тип нетерпимості* пов'язаний із абсолютизацією релігійних і філософських систем, що зародилась у період I ст. до н.е. – I ст. н.е., коли формувалася вісь інтелектуально-суспільної історії людства. Даний вид інтолерантності є більш інтелектуальним, в його основі вже не апеляція до інстинктів, а обґрунтування несприйняття певними символами, теоріями. Це жорстке протистояння, ворожнеча щодо відмінних поглядів опонента. Найбільш радикальним прикладом в умовах сьогодення є практики ісламізму. Для *модерної нетерпимості*, що виникла разом із зародженням індустріального суспільства та становленням класичного етапу наукової діяльності, характерні наступні особливості: детермінування людської реальності; сприйняття інших у якості об'єкту власних інтересів і маніпуляцій; технічне розв'язання питань без врахування їх змістової наповненості; сприйняття всієї різноманітності людських проявів у якості конкретної категорії (клас, раса). *Постмодерн-нетерпимість* почала зародження в тотальній практиці XX ст.. Серед її типових особливостей антиінтелектуалізм; навмисна апеляція до

архаїчних інстинктів, менталітету; критика здобутків євро-північноамериканських країн [Рашковский, 2005, с. 325-326].

Застосовуючи подібний підхід, М. Уолцер аналізує різні типи толерантності в різних політичних режимах. Дослідник аналізує п'ять основних, характерних для Заходу, політичних моделей побудови соціумів і описує можливості толерантності у кожному з них. Представлені схеми мають історичне ідеально-типове відтворення. В реальності можуть панувати змішані варіанти схем. Першим типом толерантності є релігійна терпимість XVI-XVII століття, основним сенсом якої є закінчення смертельних протистоянь і уникнення війн. Для другого варіанту характерне пасивне розслаблене сприйняття відмінностей. Третій тип толерантності має назву «моральний стоїцизм» – це принципове визнання права інших мати відмінні характеристики. Четвертий тип передбачає відкритість, зацікавленість іншими поглядами, спроба їх розуміння. П'ятий варіант сприйняття несхожості – щирий ентузіазм, естетичне культурне захоплення, функціональне схвалення («відбувається у ліберальній мультикультурній суперечці як необхідна умова людського процвітання, яке пропонує окремим чоловікам і жінкам альтернативи на вибір, значущі для їхньої автономії») [Уолцер, 2003]. М. Уолцер зазначає, що сучасне ставлення до відмінностей має бути із подвійною толерантністю (на особистому і на політичному рівнях) і з «домішкою покірності, байдужості, стоїцизму, цікавості й ентузіазму» [Уолцер, 2003]. В умовах новітнього суспільства, що зазнає постійної трансформації, необхідно надзвичайно цінувати особисту свободу нас як потенційних чужоземців. Водночас слід посилювати толерантність і ідентифікацію з певними групами.

Як зазначає у книзі «Нетерпимість до терпимості» Д. Карсон, за будь-якої форми конкретної культури, що панує у суспільстві, ступінь терпимості підтримується з міркувань суспільного блага. Це відбувається незалежно від систем вірувань: актуальним є і для іспанської інквізиції, і за умов поєднання традиційної релігії та матеріального добробуту, як у вікторіанській Англії. Завжди виникає питання обмеження толерантного сприйняття. Адже якщо

терпимо ставитися до будь-яких проявів суспільного устрою, то виникає ризик руйнації системи. Якщо ж занадто обмежити рамки допустимого, то це може спровокувати небажану реакцію відносно великої частини населення. Терпимість і нетерпимість, з позиції науковця, є парною чеснотою, і вкрай важливо віднайти правильний баланс на підтримку ширшої матриці культурних цінностей. Крім цього, баланс між терпимістю і нетерпимістю обов'язково має змінюватися в умовах зміни культури [Carson, 2012].

Говорячи про історичні та культурні типи толерантності, дослідники обов'язково торкаються поняття про її межі. Так Ю. Габермас зазначає, що у будь-якому акті толерантності мають бути характеристики того, що необхідно приймати та терпіти. Доки таке обмеження відбувається в односторонньому порядку, авторитарно – не може бути справжності толерантності. Задля її забезпечення необхідно узгодження позицій і меж функціонування між обома сторонами інтеракції [Хабермас, 2002].

Поняття меж толерантності має різні виміри. У широкому соціальному контексті терпимість виступає моральним регулятором людської поведінки у час мирного існування суспільного укладу. Часова межа толерантного ставлення має збігатися з «зоною відсутності очікування толерантності з боку об'єкта толерування» [Кисельов, 2015]. Наприклад, даний тип доброзичливого ставлення анулюється під час війни, коли панує страх загрози втрати власного життя чи життя близьких, втрати власної ідентичності. Крім того, толерантність є «необхідною відносно більшості або владної меншості населення» [Кисельов, 2015]. Це означає, що існує певний простір толерантності, за межами котрого вона лишається змісту, а саме в окреслених межах набуває характеру загальності. Будь-які меншини, до котрих ставляться терпимо, мають віддзеркалювати таке ж терпиме ставлення до відмінностей соціального оточення.

Говорячи про толерантність як соціальну рису з позиції критичного реалізму, неможливо оминати явище, що отримало назву парадоксу толерантності. К. Поппер зазначав, що неосязна терпимість призведе до зникнення терпимості. Суспільство, в якому толерантність пануватиме у всіх

сферах і проявах, буде не в змозі захистити себе та свої ідеї від знищення, адже виявлятиме терпимість навіть до агресорів. Якщо ж з метою захисту зазначених аспектів таке суспільство висуватиме певні критерії, котрим мають відповідати особи, до яких застосовуватимуться певні утиски, – то такий соціум неможливо буде охарактеризувати толерантним повною мірою [Поппер, 1994].

Межі толерантності виявляються там, де причини відмови від неприйнятної поведінки чи переконань переважають причини прийняття: неправомірність педофільії, вбивства честі, каліцтво жіночих статевих органів, домашнє насильство, примусові шлюби. У цих випадках нетерпимість (або нульова толерантність) – це позитивна, а не негативна реакція [Verkuuyten, Yogeeswaran, Adelman, 2019].

Якщо дослідник акцентує на взаємодіях, види толерантності зазвичай виокремлюються за сферами функціонування. Наприклад, В. Фогт виокремлює три види толерантності [Doorn, 2014, с. 909]. Моральна толерантність поширюється у приватній сфері (сексуальна поведінка, порнографія, аборти, евтаназія). Саме тут виникає напруга між індивідуальною автономією та соціальним контролем і постає питання чи мають регламентуватися ці явища з боку держави. Політична стосується громадянських прав і свобод. Соціальна толерантність стосується аскриптивних характеристик, які людина отримує внаслідок народження або набуває під час ранньої соціалізації (колір шкіри, мова спілкування).

Коло досліджуваних проблем за такого підходу досить широке. У широкому сенсі толерантність виступає як соціокультурна норма, що формується в західноєвропейській культурі в процесі саморозвитку соціокультурної системи. До релігійного та політичного плюралізму поступово приєднуються міжпоколінна, гендерна та інші види толерантності [Круглова, 2011]. Йдеться навіть про певний соціальний інститут, який при демократичному режимі є одним з основних принципів демократичної етики наряду з принципами справедливості та взаємоповаги, як суспільно визнана бажана модель поведінки індивіда, як соціальна норма, закріплена певною мірою в традиціях та звичаях.

У цьому контексті толерантність покликана забезпечити співпрацю, підвищити ефективність соціальної комунікації в умовах демократичної плюралістичності поглядів, позицій тощо [Кожем'якіна, 2007].

Відповідно у загальносоціальному контексті виокремлюють провідні принципи функціонування толерантності:

- рівність доступу до соціальних благ всіх людей незалежно від статі, раси, національності, релігії чи приналежності до будь-якої іншої групи;
- відмова від насилля як неприйнятної засобу залучення людини до будь-якої ідеї;
- рівні можливості для участі у політичному житті всіх членів суспільства;
- гарантоване законом збереження і розвиток культурної самобутності та мов національних меншин;
- реальна можливість дотримуватись традицій усіх культур, представлених у суспільстві;
- свобода віросповідання за умови, що це не суперечить правам і можливостям представників інших конфесій;
- співпраця і солідарність у розв'язанні спільних проблем у соціумі;
- відмова від негативних стереотипів у сфері міжетнічних, гендерних і міжрасових відносин [Орловська, 2012, с. 159].

Як бачимо, толерантність як певна якість взаємодії між суб'єктом і об'єктом розглядається за такого підходу насамперед як міжгрупове явище, актуалізується там, де визначені «ми» та «інші». Розуміння відмінностей створює дистанцію між цими полюсами, формує ставлення в залежності від приналежності до своєї чи чужої групи [Doorn, 2012, с. 23]. Для дотримання толерантності між групами мають виконуватися певні умови, серед яких особливе місце займають: зацікавленість у згоді з «іншим», кроки назустріч «іншому» і визнання за ним певних прав, орієнтованість на поступки. Відкритим залишається питання про те, яким є допустимий ступінь терпимості до соціальної несправедливості, що провокує, підтримує та продукує соціальну

нерівність суспільства [Хижняк, 2014, с. 29]. Соціальні нерівності провокують інтолерантність, адже здатні порушувати баланс прав і свобод.

1.4.2. Толерантність як характеристика індивідуального суб'єкта

За умови розгляду толерантності як характеристики індивідуального суб'єкта акцент переноситься на особистісний рівень аналізу. Тут конфігурація конструкта вибудовується навколо таких елементів як особливості толерантного світогляду, способи реалізації толерантного ставлення, необхідні для цього особистісні риси тощо.

Серед елементів толерантності як світоглядної позиції особистості виокремлюють наступні: знання; переконання; ідеали; цінності; вольові установки; повага до гідності інших, їх особистого вибору; критичність мислення та протидія стереотипам, проявам ксенофобії, деструктивного націоналізму, політичного екстремізму, расовим, статевим та іншим утискам. У разі сформованих характеристик індивід отримує здатність ефективно без утисків комунікувати на засадах взаємоповаги з іншими [Ханстантинов, 2008; Чебыкина, 2012].

В широкому сенсі толерантність ґрунтується на здатності розуміти перспективу іншого на відміну від прийняття, заснованого на байдужості, непорозумінні, страху або відсутності знань [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018]. Це здатність бачити в іншому саме іншого – носія відмінних цінностей, логіки мислення, форм поведінки, усвідомлення його права бути іншим, відмінним від мене; як безумовно позитивне ставлення до такої несхожості, як вміння розуміти внутрішні мотиви опонента; як здатність одночасного розуміння власної позиції та позиції іншого [Сафина, 2011].

Водночас розуміння перспективи іншого може розкриватися через низку структурних елементів толерантного ставлення, серед яких зокрема зазначають:

- визнання та прийняття особистістю рівноправного існування різноманітних думок, переконань, звичаїв;
- здатність до самоконтролю у сфері емоцій;

- потреба у свободі власного вибору і повага до свободи вибору інших;
- здатність примиритися з поведінкою, переконаннями і цінностями інших через певне насильство над собою;
- глибинне розуміння необхідності іншого, розходжень і особливостей як моментів цілого, як необхідної умови розвитку;
- відкритість новому;
- відмова від боротьби з відхиленнями, визнання їх права на існування;
- якість спілкування – прагнення до компромісу;
- відмова від претензій на володіння остаточною і незаперечною істиною [Лазуріна, 2008, с. 20].

Науковці визначають асиметрію толерантності: вона вимагає значно більших зусиль для свого збереження, ніж нетерпимість. У результаті досліджень було виявлено, що легше переконати толерантних людей відмовитися від своєї толерантності, ніж переконати нетерпимих людей стати більш толерантними [Verkuuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018]. У ситуації, коли вихідні установки є негативними, індивіди використовують жорсткіші форми мислення, що перешкоджають прийняттю перспективи та готовності до змін. Окрім того, саме нетерпимість має більший поведінковий потенціал [Doorn, 2012, с. 15].

За умови розгляду толерантності як особистісної характеристики індивіда, до переліку її показників зараховують: гуманність, людяність (апріорне сприйняття цінності самобутності людини), рефлексивність, волелюбність, рівність і паритетні відносини, відповідальність, впевненість у своїх силах, самовладання, варіативність сприйняття та оцінки дійсності, сприйнятливість, перцептивність, самоіронію та почуття гумору, гнучкість, емпатію [Томин, 2015]. Структурування компонентів толерантності як характеристики особистості здійснюється переважно через поділ на когнітивну, емоційну і практично-діяльнісну підструктури. До першої відносять базові стереотипи, знання про феномен толерантності, здатність до рефлексії, внутрішнього діалогу, осмисленню життєвих цінностей і специфіку мови. Даний елемент у структурі

інтолерантності, навпаки, фокусується на позиції існування певної норми, відповідно до якої інтерпретується «правильність» інших ситуацій. Толерантність передбачає подвійну форму мислення: індивід має чітку позицію щодо певного питання та водночас має розуміння та бажання визнати право інших мати протилежні погляди чи поведінку. Наприклад, релігійні переконання людини спонукають її розглядати гомосексуалізм як неправильний, а громадянська позиція спонукає прийняти гей-шлюби та рівні можливості для геїв та лесбіянок [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2019].

Друга підструктура відповідає як за емоційну чуйність особи, так і за здатність особистості врівноважено сприймати думки інших, незалежно від стресовості умов взаємодії та значущу різницю між власними поглядами та позиціями інших. Вона забезпечує налаштованість на розуміння інших і самотності їх поглядів; здатність сприймати конфліктну ситуацію з різних сторін, враховувати різні аспекти та аргументи; відмову від насильного переконання інших у правильності власної позиції [Орловська, 2012].

Поведінкова підструктура включає стиль взаємодії, здатність встановлювати позитивні відносини, прагнення до спільної конструктивної діяльності [Чебыкина, 2012]. Упередження, які містяться у когнітивній підструктурі знаходять вияв у поведінковому контексті у вигляді дискримінаційних намірів або практик. Толерантність передбачає самообмеження з метою запобігання негативному ставленню перетворюватися на негативні дії [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2019]. Оскільки і у першому, і у другому варіанті людина може не переходити до практичних дій, слід провести чітку грань для розуміння різниці відсутності упереджених дій і проявом толерантності. Раціоналізації та вираженню упереджень сприяють легітимізація міфів і світогляду, що підтримують нерівні соціальні угоди; консерватизм; негативні стереотипи; сприйняття загроз; сприйняття процесуальної та розподільчої справедливості. Факторами придушення упереджених дій є: бажання виглядати неупередженим; почуття провини як

внутрішній регулятор, сором як зовнішній; нормативні та моральні норми, які спонукають контролювати свої почуття.

Поведінкова підструктура на рівні практик реалізується у двох формах – вербальній та суто поведінковій [Фахрутдінова, 2010]. Перша визначається мовою спілкування, припускає використання позитивних суджень, використання слів і виразів, адекватних рівню культури. Друга втілюється у позитивній манері спілкування та ненасильницьких діях щодо опонента. Вона характеризується конкретними позитивними діями, що засновані на взаємоповазі, конструктивності, законності.

Поведінковий елемент системи толерантності найкраще піддається вимірюванню та спостереженню, тому інколи дослідники зосереджуються саме на цьому елементі як головному. Наприклад, Н.О. Матвеева визначає соціальну толерантність як готовність суб'єкта до конструктивної взаємодії та співпраці з іншими суб'єктами, носіями іншого типу та виду культури, на основі соціальної ідентичності та емпатії, що знаходить вияв у поведінці та ціннісних орієнтаціях особистості [Матвеева, 2009]. Як бачимо, тут з'являється ще один елемент структури толерантності – аксіологічний, який включає ціннісні установки, що забезпечують толерантність особистості, паритетні відносини; соціальну відповідальність за свої слова і вчинки; подолання стереотипів, упереджень, агресії [Грива, 2005, с. 10].

Як і будь-яка інша характеристика особистості, толерантність розглядається у процесі формування та розвитку. О.Б. Орлов і О.З. Шапіро, розглядаючи генезу толерантності в процесі становлення особистості, виокремлюють наступні її типи [Орлов, Шапіро, 2006]. Толерантність типу «А» – це природне та безпосереднє прийняття іншої людини, ставлення до неї як до самодостатньої та цілісної особистості. Такий вид ставлення характерний переважно для дітей, котрі ще не розмежовують соціальний і особистий досвід. Про терпимість типу «Б» можна говорити, коли особистість вже більш сформована, персоналізована. Вона використовує певні механізми психологічного захисту (раціоналізації, проєкції тощо) для замовчування

нетолерантного ставлення. Тому така терпимість є частковою, ситуативною, штучною та знаходить свій прояв зовні, у міжкомунікативному просторі. Толерантність типу «В» з'являється у разі повноцінного сприйняття людиною себе та інших, поваги до них, визнання існування відмінних цінностей. Сприйняття конфліктів для людини, котрій притаманний третій вид толерантності, відбувається за досить спокійним сценарієм, адже вона сприймає розбіжність як екзистенційну даність.

Як бачимо, можна виокремлювати рівні толерантності за параметром сформованості. Очевидно, як і для інших характеристики особистості, на поведінковому рівні можна розрізнити високий (активний), середній (активно-ситуативний) і низький (пасивний) вияв толерантності. Індивіди, що демонструють високий рівень характеризуються глибоким усвідомленням поняття, готовністю до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками відмінних груп, при цьому зберігаючи власну ідентичність. Активно-ситуативний рівень характеризується наявністю загальних знань про толерантність, чіткими уявленнями про її необхідність, готовність до співробітництва з іншими, фрагментарність розуміння власної гідності та права на таку цінність інших. Низький рівень толерантності знаходить свій вияв у пасивності, недостатній вихованості, небажанні взаємодіяти з іншими, відмінними від себе, та сприймати їх як рівних собі [Орловська, 2012, с. 160].

Критерій активної чи пасивної позиції індивіда у вияві толерантності застосовується доволі часто [Захарчук, 2012; Форрат, 2002; Клейберг, 2012]. Відштовхуючись від тези Е. Фромма про негативну «свободу від» і позитивну «свободу для», автори пов'язують з ними пасивну форму толерантності, яка передбачає ігнорування того, що нам не подобається або є незвичним для нас в іншій людині, та активну форму, яка передбачає не просто терпимість, а й намагання зрозуміти, дослідити світ іншої людини [Клейберг, 2012].

Процес формування толерантності відбувається завдяки впливу певних зовнішніх чинників, проте безпосередня детермінація терпимості має міститися у внутрішніх установках індивіда. Оскільки такі установки можуть мати різну

природу варто розмежовувати толерантність, засновану на терпимості, та толерантність, в основі котрої повага. Перша форма передбачає дозвіл проявляти іншим відмінні особливості на умовах, визначених панівними нормами. Друга базується на рівності всіх, при цьому цілком сумісна з думкою, що погляди інших неправильні чи ірраціональні [Verkuuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018].

Для розуміння сутності толерантності принципово важливо також відокремити толерантність від конформності. Конформність ґрунтується на неусвідомлюваній потребі індивіда в прийнятті готових стандартів і стилю поведінки, реакцію на норми та цінності, що нав'язуються соціальним оточенням. Адаптивна модель конформної поведінки забезпечує пристосування індивіда до нових умов функціонування групи чи колективу. В основі конформності, як і толерантності, є поступка, передумовою виникнення якої є потреба індивіда належати до певної соціальної групи, мати повагу інших. Але у ракурсі толерантності така поступка має активне підґрунтя, виступає у якості реакції на наявні суспільні конфлікти та розбіжності [Веневцева, 2011, с.72].

На відміну від конформності, толерантність не означає відмови від власних поглядів, не вимагає від людини визнання істинності переконань, що суперечать її власним. Навпаки, вона «є ознакою впевненості в собі та свідомої надійності своїх власних позицій, показником відкритості для всіх ідейних течій, не боїться порівняння з іншими точками зору та не уникає духовної конкуренції» [Клейберг, 2012]. Толерантність в обов'язковому порядку передбачає лише відмову від догматизму, від абсолютизації істини, вона є результатом добровільного індивідуального вибору [Писаревская, 2015]. Тобто, толерантна людина має власну оцінку ситуації, проте не вважає таку інтерпретацію єдино правильним варіантом.

Слід зазначити, що на поведінковому рівні інколи досить складно відрізнити випадки толерантного ставлення, що ґрунтуються на внутрішніх переконаннях особистості від проявів стриманості, що зовні нагадують толерантність, тому деякі дослідники [Чебыкина, 2012] пропонують

відокремлювати прояви квазітерпимості та псевдотерпимості від толерантності як характеристики особистості.

1.4.3. Соціальні функції толерантності та інтолерантності

Зважаючи на надзвичайну широту інтерпретації поняття та велику чисельність видів толерантних практик не можна однозначно говорити і про функції толерантності. В найзагальнішому вигляді виокремлюють і регулятивну, психологічно-нормативну, соціально-комунікативну, креативну, виховну, функції збереження культури та забезпечення миру [Орловська, 2012, с. 161].

Конкретизація зазначених функцій залежить від вибору суб'єкта дії. Для інститутів це можуть бути: стабільність суспільства та профілактика соціальних конфліктів; можливість включення в систему цінностей сучасної гуманістичної етики та ліквідація розбіжностей між етнічними вимогами міжнародних документів і реальною діяльністю у політичній, ідеологічній, культурній сферах; створення ціннісно-нормативної бази для виховання, формування позитивних ідеалів та ставлення до життя у новітнього покоління [Кожем'якіна, 2007]. Толерантність може виступати в ролі своєрідного суспільного стабілізатора, гальмуючи процеси внутрішніх суперечок у суспільстві, мінімізуючи при цьому гостроту та інтенсивність негативних наслідків у зв'язку із неминучим зіткненням інтересів. Терпимість сприяє суспільній злагоді через діалог та компроміс, через взаємоповагу [Ханстантинов, 2008, с. 32].

Для групи у якості основних функцій толерантної взаємодії можна виокремити наступні: попередження міжгрупових і внутрішньогрупових конфліктів, формування та підтримка стабільності групи; створення іміджу стійкого та згуртованого колективу (що є важливим при взаємодії з державними структурами, соціальними групами та організаціями); створення базису для приваблення в групу соціально-адаптованих нових членів. Толерантне ставлення у межах групи орієнтує діяльність кожного з її членів на вдосконалення суспільства, зміцнює базис правової держави, сприяє утвердженню верховенства закону та прав людини, згладжує розбіжності співіснування багатоманітності

ідей, культур, мов, типів ментальності, традицій, способів життя, моделей життєвих стилів.

Для особистості функції толерантності пов'язані зі зменшенням числа, об'єму та характеру конфліктних ситуацій у різних сферах життя, формуванням позитивного ставлення; вплив толерантних установок на зовнішні форми поведінки, попередження агресії. Це не лише забезпечення терпимості, стриманості, цивілізованої поведінки щодо інакомислення, а і засіб оптимального включення індивіда до ефективної реалізації ним суспільних взаємин заради підтримання функціональної єдності соціуму. Сформована толерантність свідчить про високий рівень цивілізованості та культурної компетенції людини, розширює комунікативні навички особистості, що дозволяє більш успішно та результативно здійснювати суспільні взаємодії, реалізовувати ширший спектр соціальних ролей і функцій [Ханстантинов, 2008, с. 31]. Окремо виділяють феліцітологічну функцію, що трактується як отримання задоволення від спілкування з різними представниками суспільства, від усвідомлення своєї індивідуальності, від визнання власної самотності іншими.

Оскільки соціальні взаємодії розгортаються одночасно на різних рівнях за участю різних суб'єктів, виникає питання взаємоузгодженості реалізації різних функцій. Наприклад О.В. Хижняк виокремлює шість основних функцій соціальної толерантності: соціально-інтеграційна, ідентифікаційна, гуманітарна, регулятивна, функція групоутворення та легітимації відповідних дій або акцій держави. При цьому О.В. Хижняк [2010] зазначає, що в процесі реалізації соціальної толерантності можливий конфлікт її функцій: ідентифікаційна може суперечити гуманітарній, провокуючи конфлікти на міжособистісному, груповому, інституційному рівнях, і саме регулятивна функція за таких умов має забезпечувати згладжування протистояння.

Протилежне явище – інтолерантність також виконує низку соціальних функцій. Форми виявлення нетерпимості досить різноманітні. Зокрема зазначають: образи, глузування, вираження зневаги; негативні стереотипи та упередження; етноцентризм (оцінка оточення крізь призму цінностей свого

етносу, що розглядаються як еталон для всіх інших людей і культур); пошук ворога; переслідування, залякування, погрози; дискримінація за певними ознаками (позбавлення соціальних благ, ізоляція в суспільстві, обмеження прав людини); расизм, націоналізм, експлуатація, фашизм; ксенофобія у формі етнофобії, мігрантофобії; паплюження релігійних або культурних пам'яток; вигнання, сегрегація, репресії; релігійне переслідування [Кушніренко, 2014]. Їх реалізація забезпечує виконання таких функцій як формування образу ворога, збільшення згуртованості групи (що заснована на протиставленні іншим), простота та чіткість групової й особистої ідентифікації, побудова жорстких ієрархічних відносин у групі [Мацковский, 2001].

Слід зазначити, що існують ключові концептуальні відмінності між особливостями упереджень та несхваленням, що лежить в основі інтолерантності. Вони стосуються трьох аспектів: об'єкта ставлення, обґрунтованості ставлення та поведінки, що виникає в результаті. Ключовою характеристикою упереджень є орієнтація на приналежність індивіда до певної групи, тоді як інтолерантність ґрунтується на конкретних переконаннях або практиках (наприклад, дрес-код, релігійна освіта, використання мови, сексуальна практика, будівництво мечеті, підходи до виховання). Упередження засновані на абстрактних уявленнях, причини виникнення котрих неусвідомлені. Інтолерантність базується на позагруповому страху чи ненависті, які «повинні бути обґрунтованими в мінімальному сенсі» [Verkuyten, Yogeeswaran, Adelman, 2019]. Емпірично доведено, що упередження мають цілком реальні наслідки для збільшення ворожості між групами, мінімізації готовності до співпраці [Williams, 2018].

Реалізуючи соціальні функції толерантності будь-який суб'єкт (інститут, організація або індивід) не тільки абсолютно неупереджено ставиться до об'єкта і виявляє готовність прийняти поведінку та норми, відмінні від власних, але й допомагає тим організаціям або групам людей, які зазнають інтолерантного ставлення з боку суспільства загалом або його окремих сегментів. І навпаки, інтолерантний суб'єкт – публічне оголошує свої антипатії до представників

певних соціальних груп і вдається до дій, що спрямовані на обмеження функціонування подібних, вважаючи свою позицію єдино правильною для всіх [Тарасюк, 2013; Попов, 2008].

Підсумовуючи розгляд толерантності як соціального конструкта в суспільному та індивідуальному контекстах, зауважимо: зв'язки зі світом та іншими людьми опосередковуються уявленнями суб'єкта, організованими та зафіксованими у вигляді особистісних конструктів, які включаються, коли суб'єкт стикається з необхідністю вибору лінії поведінки у ситуації взаємодії. Людська поведінка будується як пошук розуміння інших та вибудовування системи відносин та взаємодії з ними у різних життєвих ситуаціях по лінії толерантності або інтолерантності. Суб'єкт грає активну роль у конструюванні власного світу та уявлень про себе, включаючи можливість розуміння чужої системи конструктів (конструювання конструктів інших учасників взаємодії).

Виявлення особливостей функціонування особистісних конструктів толерантності у контексті різних життєвих ситуацій потребує конкретизації структурної організації конструкта (відокремлення смислового ядра і з'ясування внутрішньої узгодженості задіяних змінних). Когнітивний компонент конструкта толерантності дозволяє ідентифікувати та фіксувати відмінності та подібності у сприйнятті життєвих об'єктів (подій, інших людей, інтерпретацій тощо). Рефлексивний компонент конструкта толерантності визначає здатність до перебудови неадекватних установок, корекції форм реагування та пошук продуктивного вирішення можливих конфліктів. Поведінкова складова конструкта толерантності детермінує встановлення контактів та продуктивних відносин з оточуючими, а також вибір форм комунікації та взаємодії.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Атитюди толерантності в українському соціумі: результати емпіричних досліджень

Досліджуючи толерантність у межах українського соціуму, слід насамперед спробувати зафіксувати характерні ознаки толерантного чи інтолерантного соціокультурного клімату взаємодій, прослідкувати наявність змін і напрям тенденцій. Для цього звернемося до аналізу результатів наявних емпіричних досліджень, в яких підіймалися питання, дотичні до аналізу проблем толерантності³.

Ціннісні преференції та поведінкові стратегії наших громадян важко назвати усталеними та сформованими. Наше суспільство рутинізувало перебування у стані невизначеності, пошуку головних поведінкових стратегій і суспільних орієнтирів. Ми знаходимося ніби у стані зтяжної аномії: позбулися ціннісних орієнтацій і установок минулої доби, проте так і не сформували нові, суто вітчизняні [Стукал, 2020b]. Українські соціологи Н.І. Соболева та І.О. Мартинюк виокремлюють у якості характеристики транзитивної епохи саме невизначеність орієнтирів суспільного життя – від практик буденної поведінки до соціальних інститутів, системи цінностей і норм. Проте саме розхитаність «системи соціальних регуляторів, парціальність соціальних солідаритетів і калейдоскопічність їх зміни створює передумови для утвердження інноваційних змін. Парадоксальність довготриваючого стану аномії полягає у тому, що тотальна зневіра в ортодоксальних цінностях попередньої епохи спрощує поступ нового, якому не потрібно виконувати неминучу за умов стабільного суспільства руйнівну роботу щодо стереотипів, навичок, традицій, що стоять на перешкоді змінам, охороняючи й відтворюючи сутне» [Мартинюк, Соболева, 2019, с. 160].

³ Емпіричною базою слугуватимуть дослідження Інституту соціології НАН України, Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка» та інших соціологічних центрів.

Події останніх років в Україні зумовлюють високу напруженість і підвищують ймовірність конфронтації наявних і виникнення нових соціальних ризиків у межах нашої країни. Відомо, що одним з ключових чинників, що впливає на толерантність як складову соціокультурних взаємодій є загальна соціальна ситуація в суспільстві, ознакою якої є рівень соціальної напруженості [Соціальна напруженість у кризовому соціумі..., 2019]. Чим вище цей рівень, тим вище рівень нетерпимості. За даними щорічного Моніторингу Інституту соціології НАН України у 2020 близько половини респондентів (48%) оцінювали загальний рівень напруженості у суспільстві за 10-бальною шкалою на 7 і більше балів. Найбільш реальним чинником напруженості виступає військовий конфлікт на Сході країни, який постійно актуалізує у масовій свідомості ситуацію протистояння нашої країни з ворогом. За допомогою аналізу страхів населення, в ракурсі яких досліджується проблема толерантності [Шабанова, 2011] можна виокремити ще кілька точок напруженості, які показують потенційні осередки можливих конфліктів. Зокрема, відповідаючи на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» окрім стурбованості матеріальними проблемами, останніми роками українців значно непокоїть питання вірогідності міжнаціональних конфліктів. Дана проблема бентежить кожного п'ятого громадянина нашої країни у 2015-2020 роки, а у 2014 році цей показник мав найвищу позначку за період з 2000 року – 35%. Саме з цього періоду розпочався збройний конфлікт на території нашої держави. Так само посилилася у період 2018-2020 років і занепокоєність міжрелігійними конфліктами, яка коливається на рівні 14% [Соболева, 2020].

Час від часу потенційна напруженість у цих сферах переростає у реальні конфлікти. Так, міжетнічну інтолерантність можна спостерігати в ситуації, що стосується приїзду у нашу країну хасидів на святкування Рош-га-Шана у місто Умань [Жуган, 2020]. Хоча на офіційному рівні акцентувалося, що українська влада різко засуджує будь-які прояви антисемітизму та прагне, щоб ізраїльтяни відвідували нашу державу і навіть Президент зазначив, що Україна має найменший показник антисемітизму у Східній Європі [Україна є країною з

найменшим..., 2020]. Проте, неможливо заперечити, що мали місце інциденти проти паломників і навіть випадки фізичного насильства.

Крім небезпеки міжетнічних і міжрегіональних конфліктів додатковим чинником конфліктності та джерелом інтолерантності є відсутність стабільності у політичному просторі нашої країни. За результатами проведеного КМІС у лютому 2020 року всеукраїнського опитування щодо міжособистісної політико-психологічної напруженості населення, за останні півроку близько третини респондентів спілкувалися з людьми, що мають відмінну точку зору з політичних питань. Серед тих, хто мав зазначений досвід, найбільш поширеними проявами ворожості до опонента були «невдоволення людьми, які висловлюють очевидно помилкові думки щодо політичних процесів» (11% відчували це «достатньо часто» та «майже завжди»), кожен десятий відчував легке роздратування від обговорення політичних проблем, і почуття, що його просто не хочуть зрозуміти.

Зазначена ситуація підтверджує актуальність дослідження меж толерантності в українському просторі. Саме толерантність здатна захистити членів меншин та маргіналізованих груп від дискримінації та насильства, виступає профілактикою девіантності та основою соціальної безпеки [Жданова, 2008; Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2020]. При цьому варто розуміти, що під загальну класифікацію «расові та етнічні меншини» підпадають корінні народи, національні меншини, етнічні групи іммігрантів. Коли меншини намагаються відстояти свої права та вимагають включення у політичне життя країни, це неминуче привносить елементи громадянської напруженості. При цьому прагнення меншин можна розподілити на три категорії: групи, що прагнуть підвищити політичне представництво та розширення соціально-економічних прав; групи, що прагнуть до автономного самовизначення в межах країни; і групи, що вимагають відділення чи незалежної державності [Ghosh, Chattopadhyay, 2019]. Тож міжкультурний конфлікт може приймати різні форми та встановлювати різні межі культурної терпимості у багатокультурних

демократичних суспільствах, яким позиціонують і український соціум [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2020].

Дотичним до проблематики дисертаційної роботи є питання розуміння прав людини, адже саме повага до невідчужуваних свобод кожної окремої особистості свідчить про наявність толерантного сприйняття різних культурних зразків і норм. У 2018 році Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» у співпраці з ГО «Центр інформації про права людини» на замовлення Програми розвитку ООН в Україні було проведене загальнонаціональне соціологічне опитування [Що українці знають і думають про права людини..., 2018], декотрі результати котрого освітлені надалі. Більш ніж половина українців зазначили присутність дискримінаційних практик у суспільстві, близько 15% з яких наголосили на гостроті даної проблеми. Понад третину українців (39,7%) відмітили наявність дискримінації за віковим параметром. Лідуючі позиції також отримав пункт утисків за ознакою інвалідності (32%). У діапазоні 20-25% фіксувалася наявність дискримінації через сексуальну орієнтацію, стать, стан здоров'я, політичні погляди, майновий стан. Респонденти давали відповідь на питання щодо обмеження прав певних груп. При цьому негативна оцінка мала варіанти «безумовно обмежити» і «обмежити за певних умов». Українці висловили готовність лімітувати права наркозалежних (27,3% і 38,6% відповідно). За обмеження прав сексуальних менших висловилися 46,9% респондентів (20,6% «безумовно» і 26,3% «за певних обставин»). Досить очікуваним, здавалося б, є обмеження прав тих груп, які люди вважають потенційно небезпечними для особистого життя. Проте ставлення до осіб із вищим майновим статком виявилось навіть гострішим, ніж до людей із нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Так, за обмеження прав олігархів висловилося половина дорослого населення України (26,1% «безумовно» і 26,6% «за певних обставин»). Значно загострилася і проблема ідеологічного протистояння у межах соціуму, про що свідчить той факт, що позицію звуження прав людей із певними політичними поглядами підтримало 50,6% населення (23,4% «безумовно» і 27,2% «за певних обставин»). Проте, за результатами

досліджень 2020 року, українці налаштовані «подолати соціокультурну розірваність на засадах рівності у правах усіх громадян України, незалежно від мовно-етнічної та територіальної належності» [Безрукова, Бондаренко, 2020].

Характерним для будь-якого соціуму є механізм соціальної перцепції, що має назву стереотипізація, котрий дає спрощене та стійке сприйняття представників певних груп. На перший погляд, українці не є заручниками упереджень принаймні щодо інших народів. Так, у моніторингу Інституту соціології за 2015 рік [Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, 2015] респондентам було запропоновано висловити своє ставлення щодо позиції «До деяких націй і народів важко добре ставитися». Переважна більшість українців (83,4%) виявили високий рівень толерантності та не погодилися з даним твердженням. Водночас поширеність тих чи інших стереотипів значною мірою пов'язана з тими меседжами, які транслуються засобами масової інформації. Хоча проблеми толерантності виникають переважно поза безпосереднім дискурсом ЗМІ, саме засоби масової інформації відіграють значну роль у поширенні негативних стереотипів і підсиленні напруженості в суспільстві [Чепкина, 2016]. Тому вважаємо доречним звернутися і до досліджень такого спрямування.

У процесі проведення моніторингу Інституту соціології НАН України за 2015 рік респондентам було запропоновано визначити своє ставлення до твердження: «У засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка». Цю позицію підтримало 72% опитаних. На нашу думку, дана теза отримала високий рівень підтримки, оскільки українці на власному досвіді щодня переконуються у надзвичайній широті інформаційного простору, що буквально обрушується на пересічного громадянина. Кожен із нас має широкий діапазон варіантів вибору джерела отримання інформації. Найвищий рівень толерантності щодо даної позиції продемонстрували представники вікової когорти 50-59 років (майже 76%) і молодь 18-29 років (74,1%). Найменш толерантними виявилися особи старше 70 років і молоді люди 30-39 років. Ледь не щодня до комунікативного простору окремо взятої особи потрапляють зразки

нових норм, цінностей, переконань. Проте зберігається і консервативність власних переконань, досить типовою є ситуація, за якої індивіди вважають свої переконання більш правильними чи навіть єдино вірними, що може провокувати конфліктні ситуації. Про це свідчить те, що за даними того ж дослідження, твердження «У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору» підтримали 15% українців.

Водночас декларування підтримки свободи висловлювання думок не означає, що усе, що транслюється ЗМІ, є реально прийнятним для аудиторії. Зокрема дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва» спільно з «Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова» у серпні 2020 року показало, що попри готовність допустити висловлювання усіх думок, чверть респондентів схвалює обмеження доступу до російських ЗМІ і сайтів, причому у порівнянні з 2019 роком ця група збільшилася на 6%. Щодо ставлення респондентів до трансляції певних стереотипів, воно певним чином віддзеркалює саме прихильність опитаних до тієї чи іншої точки зору. Питання анкети було сформульовано так: «Чи будете Ви користуватися інформацією ЗМІ...» і далі пропонувалися кілька варіантів висвітлення у засобах масової інформації ставлення до певних соціальних груп на основі різних стереотипів. Виявилось, що стосовно мігрантів у населення немає чіткої негативної або позитивної установки. Зокрема 21% опитаних зазначили, що читатимуть ЗМІ, що постійно висловлюються на підтримку мігрантів, і стільки ж підтримали протилежну точку зору. Натомість щодо інших контекстів вияву толерантності, ситуація більш однозначна. Загалом українці є прихильниками демократичних перетворень. Погоджуються на споживання ЗМІ з висвітленням антидемократичних питань 6% у 2020 році, 3,5% у минулій хвили дослідження. Відмовляються від таких видань 79% опитаних. Можна говорити і про толерування питань міжетнічних взаємодій. Рівень підтримки ЗМІ, які містять ксенофобні заяви, міжнаціональну та міжрасову ворожнечу, на рівні 5%. Переважна більшість (82,4%) опитаних має протилежну думку. Водночас більшість респондентів не готові навіть читати матеріали, в яких висловлюється

позитивна позиція щодо цілої низки виявів інакшості. Спокійно сприймають ЗМІ, в яких висловлюються за легалізацію легких наркотиків і проституції 6% населення, не погоджуються читати такі видання 82%. Приблизно на такому ж рівні респонденти (78,5%) категорично не сприймають публікації, в яких висловлюються на підтримку ЛГБТ спільнот. Кількість тих, хто спокійно сприймає подібну інформацію, хоча і зростає, але дуже повільно, з 4,3% у 2019 році до 6,7% у 2020 році [Як змінилися уподобання та інтереси українців..., 2020]. Загострене сприйняття представників ЛГБТ-спільнот науковці пов'язують із «протидією констант матричної культури», що приймає певні культурні форми, і відкидає чи модернізує інші [Настояща, 2018].

Загалом зміни у ставлення населення до ЛГБТ свідчать про певні зрушення розвитку толерантності у свідомості суспільства. Якщо повернутися до даних моніторингу 2015 року, можна констатувати, що найменшу толерантність українці виявляли саме до представників цієї спільноти. Майже 37% українців заперечували право представників нетрадиційної сексуальної орієнтації публічно висловлювати свої уподобання. Але ситуація поступово змінюється. Численні звернення до державного апарату з метою захисту представників даних меншин сприяли тому, що у 2015 році Верховна Рада ухвалила зміни в Трудовий Кодекс, які забороняють дискримінацію на робочому місці за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Наразі марші рівності стають вже більш-менш звичними та проходять не лише у столиці, а в інших містах країни.

Важливою ознакою динаміки соціальних взаємодій щодо розвитку конвенціональних форм поведінки є зміни у ціннісних орієнтирах населення. З'ясування нових ціннісно-сміслових орієнтирів дає змогу прогнозувати тенденції розвитку та зміни соціальних інститутів, форм взаємодії між індивідами та соціумами. Е. Ноель-Нойман вважає, що утвердження цінностей саморозвитку за рахунок традиційних цінностей має наслідком суспільну дезінтеграцію та становить загрозу для розвинутого плюралістичного суспільства [Ручка, 2019, с. 285] Нейтралізацію такої проблеми дослідниця

бачить у вихованні молоді у дусі традиційних чеснот і позитивною зміною громадської думки щодо них. Наразі, як зазначає О.Г. Злобіна, в українському суспільстві «цінності взаємної поваги та терпимості не затребувані ані в європейській (толерантність), ані в радянській (колективізм) версіях» [Злобіна, 2019, с. 308]. Не дивлячись на розуміння їх важливості, все ж першочерговим для громадян залишається «забезпечення власного життєздійснення» та захист особистих прав.

Для покращення розуміння граней толерантності українського соціуму звернемося до розгляду результатів світового дослідження цінностей (World Values Survey – WVS). Опитування WVS проводиться регулярно з 1981 року і охоплює населення близько 120 країн. На території нашої країни WVS проводилося кілька разів, останні дані отримані у 2020 році. Дослідження дає змогу проаналізувати толерантність до певних явищ і форм поведінки, що поширені у суспільстві, та порівняти отримані результати у градації населення різних країн і зміни ставлення наших громадян, у порівнянні з попередньою хвилею дослідження 2011 року. Найвищий рівень толерантності до іммігрантів демонструють громадяни Албанії (62%), близько половини мешканців Великобританії, Іспанії та Вірменії. Українці лише на рівні 13% зазначають позитивний вплив іммігрантів на розвиток нашої держави. Кожен другий українець схильний до думки, що у результаті імміграції зростає рівень безробіття та виникають соціальні конфлікти, близько 43% висловлюють занепокоєння збільшенням рівня злочинності та тероризму. Певними позитивними наслідками імміграційних рухів є збільшення культурного розмаїття (48,4% українців погодилися з даним твердженням), підвищення рівня життя переміщених осіб із бідних країн (52,5%), заповнення вакантних робочих місць (48%), надання політичного притулку біженцям (47%). При цьому переважна більшість українців (85%) у своїй повсякденній практиці не зустрічають проявів расизму. Понад 92% населення нашої країни схвильовані імовірністю участі України у війні, 82,4% турбує громадянська війна, близько 81% занепокоєні можливістю терористичних актів. Показовим є і те, що при

необхідності обрати більш важливу альтернативу між свободою та рівністю, 63,7% респондентів зробили вибір на користь свободи. Якщо ж порівнювати свободу та безпеку, то перевагу останньої зазначили майже 66% опитаних. [Світове дослідження цінностей 2020 в Україні, 2020, с. 114].

Респондентам пропонувалося оцінити за 10-бальною шкалою прийнятність деяких суспільних проявів. Порівнюючи результати опитування у 2020 і 2011 роках, можемо зазначити певні зміни у сприйнятті різних груп населенням України. Наші громадяни демонструють підвищення толерантності до представників таких груп, як алкозалежні (67% відмовилися проживати по сусідству з ними у 2020 році, а у 2011 році цей показник складав 84%), наркозалежні (66% і 91% відповідно), гомосексуали (45% і 62% відповідно), і люди, хворі на ВІЛ (36% і 52% відповідно). Відповідно до результатів всеукраїнського опитування 2021 року, виконаного соціологічною групою Рейтинг, рівень несприйняття представників ЛГБТ-спільнот зафіксований на позначці 47% [Покоління Незалежності: цінності та мотивації, 2021]. На нашу думку, однозначно тлумачити наведені дані як свідчення підвищення рівня толерантності до представників зазначених маргінальних груп поки що передчасно. Можливо йдеться про рутинізацію ситуації, коли внаслідок поширеності даних практик дистанціюватися від них досить складно. Кожен десятий українець погоджується з твердженням, що «гомосексуальні пари такі ж хороші батьки, як і будь-які інші пари». Натомість на 7% збільшилося нетолерантне сприйняття іммігрантів і іноземних працівників (27%), осіб іншої національності (25%), інших релігійних уподобань (22,5%). Найбільш критично погіршилося ставлення до людей, які розмовляють іншою мовою (26% проти 12% під час минулої хвили дослідження) [Світове дослідження цінностей 2020 в Україні, 2020, с.27]. Наведені дані демонструють зсув ціннісних орієнтирів у свідомості наших громадян, переоцінку сприйняття певних соціальних явищ.

Такі зміни фіксуються і у сприйнятті інститут сім'ї, який, як і будь-яка соціальна система, реагує на трансформації, що відбуваються у суспільстві, змінюючи як поведінку людей у цій сфері, так і моральні цінності та норми, які

стосуються шлюбно-сімейної сфери [Лаврінченко, 2020, с. 243]. Сім'я має надзвичайну важливість для 86% українців і «скоріше важлива» для 13% респондентів. Можна зазначити, у порівнянні з попередньою хвилиною дослідження, збільшення допустимості громадянами України сексуальних відносин до шлюбу (45%) і розлучень (40,5%) на рівні близько 5%. Схожі показники у сприйнятті розлучень отримано у таких країнах, як Угорщина, Естонія, Литва. Неприйнятними для більшості громадян України залишаються аборти (54%), випадкові сексуальні стосунки (59%), проституція (73%), прояви гомосексуалізму (75%). Хоча середня оцінка прийнятності абортів за 10-бальною шкалою зросла з 3,75 до 4,05 (у порівнянні з 2011 р.), проституції з 2,6 до 2,97, гомосексуальності з 2,5 до 2,75.

Загалом населення негативно ставиться до усіх проявів насильства у сім'ї: побиття дружини чоловіком вважають неприйнятним 89,5%, фізичне знущання батьків над дитиною 83%, насильства проти інших людей у сім'ї 88,2%. Проте, у порівнянні з країнами ЄС, українці мають вищу середню оцінку прийнятності таких явищ. Наприклад, побиття дитини батьками категорично не сприймають мешканці Європи на рівні 92-98%. Насильство щодо інших людей можуть виправдати 3,6% наших громадян, тоді як даний показник у Європі фіксується на рівні 1,5% і менше [Світове дослідження цінностей 2020 в Україні, 2020, с.150-151].

Щодо питання, які саме цінності необхідно закладати при вихованні дітей, найчастіше обиралися працелюбність (71,6%) і почуття відповідальності (62,5%). Виховання терпимості та уваги до інших людей підтримують 48% респондентів, натомість 52% висловилися проти даної позиції, що свідчить про амбівалентність сприйняття толерантності у свідомості респондентів.

Огляд результатів світового дослідження цінностей дає змогу окреслити основні ціннісні орієнтири жителів України. Наші громадяни, беззаперечно, мають певні зрушення у бік толерантного сприйняття окремих соціальних явищ. Але поки наше суспільство не можна назвати взірцем терпимості. При цьому варто зазначити, що люди значно складніше сприймають питання, що

стосуються сфери моралі та схильні засуджувати ті вчинки, що виходять за її межі. При цьому прийняття моральних питань менш чутливе до контексту, ніж для неморальних питань [Verkuyten, Yogeeswaran, Adelman, 2018].

Міжконфесійна толерантність є однією з найбільш обговорюваних на науковому підґрунті. У 2020 році переважна більшість наших громадян визначили себе прихильниками православ'я (74,6%), 7,9% обрали конфесію греко-католицизму, а 14,4% не висловили приналежності до будь-якої конфесії [Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, 2020]. При цьому позицію нерелігійності частіше обирали представники вікової когорти 18-29 років. Водночас відповіді на питання щодо інтенсивності та сили релігійної прихильності дають підстави простежити певну закономірність. За даними моніторингу Інституту соціології 2015 року майже кожен другий респондент визначав себе «помірно релігійним». Кожен п'ятий зазначав амбівалентність своїх поглядів («наскільки релігійний, настільки й не релігійний»), а 12,3% вважали себе «помірно нерелігійними». І лише 7,5% відмітили силу своїх релігійних переконань (позиції «надзвичайно релігійний» та «дуже релігійний»). Тож, як бачимо, можна зазначати високу релігійність українського соціуму за кількісними показниками тих, хто обирає позиції власної релігійності, проте, на нашу думку, не можна стверджувати про високу релігійність нашого суспільства у якісних показниках сили конфесійних переконань.

У міжконфесійних взаємодіях толерантність проявляється в тому, що представники певного релігійного напрямку інтеріоризують цінності та норми, що сповідаються у межах конфесії, проте спокійно сприймають інші конфесійні практики. Ті, хто святкує Різдво 25 грудня, поважають тих, хто святкує 7 січня. Адаже спектр можливих вірувань має досить розгалужену систему позицій, на якій кожна з течій має особливий набір правил, цінностей і норм у відбитті та сприйнятті навколишнього світу та відповідної корекції поведінки індивідів, що розділяють дані переконання [Стукал, 2017а]. За таких умов у поліконфесійному середовищі можуть виникати конфлікти цінностей і ідей осіб, які поділяють різні віросповідання. Як було зазначено вище, більшість українського соціуму

сповідує православні погляди. Проте четверта частина нашого суспільства має інші переконання.

За даними моніторингового дослідження 2015 року лише третина українців погодилися, що будь-які релігійні течії мають право на існування у нашій країні [Парашевін, 2015]. При відповіді на питання щодо можливих дій до представників неправославних організацій, кожен п'ятий зазначав ситуативність даного питання: деякі з організацій необхідно заборонити, а деяким можна продовжувати свою діяльність. 11,2% українців були налаштовані більш радикально і висловили переконання, що всі неправославні організації варто заборонити. І майже половина респондентів позитивніше сприймають діяльність подібних релігійних угруповань. Проаналізувавши вищенаведені дані, можемо підсумувати, що за умов надзвичайно широкого представлення різноманітних релігійних напрямів в умовах сучасного українського суспільства, саме православні віросповідання займають найбільш пріоритетні позиції зі значною кількісною перевагою. Проте релігійність має помірний характер. На нашу думку, саме певна поверхневність релігійної ідентифікації зумовлює той факт, що близько половини українського соціуму проявляє толерантність щодо існування у нашій країні вірувань неправославного напрямку.

В умовах сьогодення українського соціуму постає ще одне питання, що значно актуалізувалося за останні роки. Це сприйняття внутрішньо переміщених осіб (ВПО) внаслідок воєнних дій на Сході країни. Одразу варто зазначити, що проблема напливу біженців, переселенців і приїжджих не викликає сильне занепокоєння серед українців в цілому. У 2020 році таку загрозу зазначили лише близько 12% опитаних. Максимальне загострення питання мало у 2016 році, коли дана позиція викликала тривожність у кожного п'ятого респондента [Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, 2020]. Питання ставлення саме до ВПО з Донбасу підлягає додатковому вивченню різними соціологічними установами, що свідчить про високий рівень нагальності проблеми. Серед мешканців Донбасу, за даними 2018 року, кожен четвертий має знайомих, які продовжують перебувати у зоні конфлікту. Лише третина жителів Донбасу не мають ВПО

серед знайомих, тоді як у Західному регіоні таких респондентів 83%, а у середньому в інших регіонах близько 70% [Ставлення населення України до внутрішньо..., 2019]. Такий поділ виглядає досить логічним, враховуючи пріоритетну локальність розміщення переселенців. При цьому переважна більшість опитаних серед всіх українців (71%) сприймають ВПО як громадян України і наділяють їх рівнозначними правами та обов'язками. Серед проблем, з якими стикаються переселенці, третина респондентів зазначили можливість повернутися додому в будь-який час і складнощі з постійною легальною роботою. Кожен четвертий обрав підтримку контакту з рідними, що залишилися в зоні конфлікту, як фактор, якого не вистачає переселенцям. Ці дані, отримані у 2017 році, свідчать про сприйняття більшістю населення України ВПО як рівнозначних і рівноцінних. Наші громадяни проявляють чуйність до проблем осіб, які постраждали внаслідок бойових дій на Сході країни.

Підсумовуючи загальну картину щодо різних виявів толерантності в українському соціумі, можна констатувати, що відбувається постійне розширення спектру толерантного сприйняття відмінних процесів і явищ. Життя з культурним різноманіттям – це поступовий процес пристосування, завдяки якому люди адаптуються до нових норм та стандартів [Ручка, 2019]. Толерантність як *відкритість до різноманіття* постає і однією з ключових компетенцій для українців у зв'язку з запровадженням безвізового режиму для нашої країни. Відкриття кордонів у географічному сенсі має провокувати розширення простору щоденних практик для нових норм, цінностей, навичок і вподобань. Толерантне мислення має стати міцним фундаментом для побудови взаємодій у межах і поза кордонами нашої держави. Формування такого типу мислення постає викликом сьогоденних реалій [Стукал, 2017а] і необхідною умовою консолідації українського суспільства, зміцнення цілісності якого зсередини сприятиме суверенності нашої країни та національній єдності українців.

2.2. Молодь як об'єкт соціологічного аналізу у перспективі вивчення толерантності

Молодь беззаперечно є стратегічним ресурсом культурного, соціального, економічного, політичного розвитку будь-якої держави. Саме вона виступає головною рушійною силою змін і прогресу, інновацій і перебудов. За останні декілька років в Україні відбулися глибокі суспільно-політичні перетворення, що внесли суттєві корективи у життєві орієнтації молоді, її поведінку, соціально-економічне становище, світосприйняття [Ціннісні орієнтації сучасної української молоді, 2016, с. 5]. Вивчення трансформацій у зазначених аспектах надає можливість відстежувати та прогнозувати тенденції розвитку у майбутньому багатьох життєвих сфер вітчизняного суспільства.

Саме молодь є лакмусовим папірцем тих змін, які сьогодні відбуваються у нашій державі [Філь, 2019]. Адже саме вона є одним з головних агентів у формуванні соціального капіталу, як найбільш активна частина суспільства, що знаходиться в стадії засвоєння ідентифікацій, ідей та цінностей. Когорта сучасної української молоді, що народилася і зростала в нових умовах глобального світу та не знала бар'єрів радянського часу, сьогодні задає нові тренди життя, ламає стереотипи, традиції, формує нові запити [Покоління Незалежності: цінності та мотивації, 2021]. Зазначають істотні відмінності ціннісних пріоритетів сучасної молоді, що формує якісно відмінні життєві стилі [Настояща, 2019, с.155]. Установки та цінності молоді є надзвичайно важливими як з точки зору фіксації настроїв і соціального клімату нашого суспільства, так і з позиції «роботи на перспективу», тобто завчасного виявлення латентних конфліктних ситуацій і перешкоджанню їх розвитку [Стукал, 2020a]. Відповідно до законодавчих актів, молоддю в Україні є громадяни, що належать до вікового проміжку від 14 до 35 років [Про основні засади молодіжної політики..., 2021]. Чисельність молоді в Україні складає близько чверті населення: станом на 1 січня 2021 року цей показник становив 10 262 880 осіб віком від 14 до 35 років [Чисельність молоді в Україні, 2021]. Існують різні критерії виокремлення поняття «молодь»: стратифікаційні (виділення соціальних груп); вікові (розмежування за віковими

групами); субкультурні (за відмінностями характеру ціннісних орієнтацій, способу життя) [Колесникова, 2009, с. 7]. Виокремлюють і певні параметри, за якими відбувається ідентифікація молодих осіб:

- 1) вікові межі;
- 2) соціально-психологічні особливості;
- 3) специфіка соціального статусу;
- 4) рольові функції;
- 5) соціокультурна поведінка;
- 6) специфіка самовизначення;
- 7) самоідентифікація приналежності до молодіжної групи [Колесникова, 2009, с. 7].

Молодіжне середовище є унікальним об'єктом сприйняття та трансформації основних суспільних цінностей. Саме на даний віковий період випадає розширення життєвого простору індивіда, налагодження соціальних комунікацій, визначення життєвого шляху, основних принципів і установок діяльності. Молодість як фаза життєвого циклу включає формування соціально-типових рис, елементів соціальної подібності людей, але одночасно відбиває індивідуальну своєрідність індивіда [Злобіна, 2010, с. 73]. Відбувається розширення життєвого простору індивіда, побудова мережі соціальних контактів, інтеріоризація суспільних норм і вимог, вибір пріоритетних життєвих орієнтирів, формування засад власної поведінки у суспільстві. На даному етапі життєвого шляху особистість перебуває у стані особливого активного пошуку, обирає життєві орієнтири, стратегії поведінки. Включення індивіда у суспільне життя супроводжується досягненням соціальної зрілості, початком самостійної виробничої діяльності, здобуттям професії тощо [Чугаєвська, 2011, с. 56-57].

Досягнення бажаного соціального статусу та самовизначення обмежуються не лише віковими параметрами, а і розширенням варіативності можливостей. Як наслідок, процес соціалізації індивіда завершується приблизно у 30-річному віці. Молодість як фаза життєвого циклу включає формування соціально-типових рис, елементів соціальної подібності людей, але й одночасно

відбиває індивідуальну своєрідність індивіда [Галлере, 2020, с. 73]. Необхідність подолання особистісної невизначеності, здобуття бажаного соціального статусу, становлення власного життєвого концепту, можливості самореалізації зумовлюють появу молодіжної субкультури як комфортного середовища для формування вищезазначених змін.

Існує внутрішня суперечність статусу молоді людини. Представники молодіжного середовища ще перебувають у залежності від осіб старшого віку, під їх постійним контролем, хоча внутрішньо прагнуть незалежності та автономності, визнання індивідуальних особливостей. Для вирішення таких розбіжностей і зняття напруги індивід долучається до молодіжної субкультури [Злобіна, 2010]. З одного боку, молодіжні субкультури протиставляються формуванням інших вікових спільнот, виступають у розріз з панівними соціальними орієнтирами, з іншого – саме через молодіжну субкультуру відбувається адаптація до суспільних реалій. У субкультурі молоді люди знаходять вияв своїм потребам, вираження у моді, дозвіллевих практиках, міжособистісній комунікації [Шабанов, 2005]. Молодіжна культура впливає на формування активної життєвої позиції, характеризується множинністю самовираження особистості [Чугаєвська, 2011, с. 57]. Молодь має революційний та інноваційний потенціал, вона не лише відтворює різноманіття зв'язків, відносин і взаємодій у соціумі, а і видозмінює та продукує їх нові форми.

Водночас певна невизначеність соціального положення молоді загострює потребу у самовизначенні, а відсутність стійкої системи цінностей робить її особливо чутливою до різного роду впливів, у тому числі й деструктивного характеру. Досить хиткі умови наших сьогоденних реалій, відсутність стабільності, напружена соціально-політична ситуація, нечіткість перспектив часто призводять до підвищення конфліктного потенціалу молодих осіб, що сприяє посиленню та актуалізації локальних солідарностей, які пропонують доступніші для розуміння та практичного втілення цінності [Васильчук, Чернова, 2016]. Це формує у молодих людей радикальне мислення, що сприймає розмаїття людського життя у гранично спрощеному вигляді через розподіл на

«своїх» і «чужих», що зрештою може призвести до етнофобії, проявів національного екстремізму [Кубякин, 2010]. Дослідники фіксують вияв ксенофобський настроїв у молодіжному середовищі України, діяльність праворадикальних молодіжних організацій, поширення расистської символіки та літератури, зростання актів вандалізму та злочинів на ґрунті нетерпимості [Андрющенко, 2009, с. 34].

Сучасна молода людина живе у швидко змінюваному світі, у котрому представники різних соціальних верств, національностей, конфесій і культур вступають у безпосередні взаємодії. У зв'язку з цим важливо навчити її поважати культурні цінності як свого, так і інших народів [Фахрутдинова, 2010]. Аналогічно це стосується культур, політичних чи конфесійних уподобань, цінностей і смаків. Уявлення про толерантність, що поступово карбується у свідомості молоді, підготовлює зміни у системі міжособистісних відносин, сприяє позитивній взаємодії, збагаченню особистості молодої людини новими культурними нормами, цінностями, соціальним досвідом. Толерантність має сприяти формуванню у молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення та напрацювання суджень, оснований на моральних цінностях [Кочнева, 2012].

Сучасна молодь реконструює власну соціальну реальність, змінюючи традиційний напрям міжпоколінних впливів. Варто згадати в цьому контексті давню, але досить актуальну зараз ідею М. Міда, яка описала появу нового типу розриву між поколіннями, що виникає завдяки новітнім комунікативним мережам і забезпечує спільність досвіду молоді та одночасної втрати значущості досвіду минулих поколінь [Мид, 1988]. Плюралізм орієнтирів і багатомірність явищ породжують мозаїчність свідомості сучасної людини, котрій досить важко зорієнтуватися у сучасних умовах. Проте саме молоді люди сприймають такий уклад речей як щось звичайне та природне. Дослідники зазначають певний постмодернізм мислення представників даної вікової когорти. Молодь не демонструє байдужість до традиційної моральної спадщини, а лише

віддзеркалює сьогоденні орієнтації, однією з яких і має бути толерантність [Беляєва, 2008, с. 72].

Аналіз факторів, що детермінують формування толерантності у молоді зумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до даного питання. Відповідно до Декларації принципів толерантності саме виховання є найбільш ефективним засобом у боротьбі з нетерпимістю. Основою такого виховання на загальносуспільному рівні має стати вирішення наступних завдань [Грива, 2007, с. 4]:

- допомога у становленні культурної ідентифікації особистості та адаптації її в умовах сучасного кризового полікультурного суспільства;
- формування культури толерантних взаємовідносин у суспільстві через виховання особистості, її свідомості;
- створення умов для реалізації толерантних взаємин між людьми;
- запобігання негативним явищам, пов'язаним зі специфікою полікультурного суспільства (соціальна відчуженість, культурна маргінальність, соціальна конфліктність, порушення прав людини, прав меншин, тероризм на етноконфесійному ґрунті).

На формування толерантності здійснюють вплив одночасно ціла низка чинників, що належать до зовнішнього середовища: соціокультурні умови, що визначають пріоритетність настанов і значущість цінностей; агенти соціалізації, що відповідають за засвоєння індивідом певних норм і правил поведінки; культурні традиції суспільства і їх спадкоємність; макрополітична культура [Mather, Tranby, 2014, с. 515]. Окремо слід зазначити вплив ЗМІ, продуктів культурної індустрії, мистецтва, літератури, що виступають трансляторами як цінностей взаємоповаги та взаєморозуміння, так і стереотипів та упереджень, що підживлюють агресивні та деструктивні настрої. При цьому дослідження впливу медіакадру на толерантність виявили, що коли новини щодо політичних дій Ку-клукс-клану формулювались з точки зору важливості свободи слова, учасники мали вищий рівень політичної толерантності до цієї групи у порівнянні з ситуацією, в якій наголошувалося на важливості громадського порядку.

Науковці припускають, що коли певна цінність одночасно рішуче схвалена і ситуативно помітна, люди схильні оцінювати подію саме з такої точки зору [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2019].

Водночас молодь має свої психологічно-вікові особливості, що гальмують формування терпимості. Це відсутність життєвого досвіду, несформованість ціннісних орієнтацій, нездатність повною мірою прогнозувати наслідки своїх дій і вчинків, підвищена конфліктність, агресивність, егоїзм, пасивність, інфантильність, відмова від традиційних моральних та культурних цінностей [Афанасьєва, 2013; Писаревская, 2015]. Одним із ключових факторів нетерпимості є відсутність знань: людей лякають незнайомі цінності та поведінка [Doorn, 2012, с. 2]. Отже, негативна дія цих чинників зменшується мірою підвищення рівня освіти.

Якщо оцінити в освітньому ракурсі українську молодь, можна констатувати загалом високий рівень її освіченості. На сьогодні близько 67% молоді України у віці 24-34 роки мають вищу освіту [Освіта молоді. Інфографіка, 2020]. Більшість молодих людей продовжують навчатися після отримання середньої освіти. За даними державної статистики на початок 2019-2020 навчального року чисельність студентів складала 173,6 тисяч осіб, що здобувають освіту в навчальних закладах I-II рівнів акредитації, та 1266,1 тисяч осіб, що навчаються в установах III-IV рівнів акредитації (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення АТО) [Демографічна та соціальна статистика. Освіта, 2021]. Кількість молоді, що навчаються у закладах професійної (професійно-технічної) освіти у 2019 році складала 234,4 тисяч осіб [Освіта молоді. Інфографіка, 2020].

Важливість виокремлення студентства у фокусі нашого дослідницького інтересу зумовлює той факт, що саме представники даної когорти є найбільш «ресурсомісткою» соціальною групою сучасного українського суспільства (оскільки володіють такими значущими соціальними ресурсами, як вік, високий рівень освіченості та суб'єктний потенціал), мають специфічну соціокультурну систему сприйняття дійсності (цінності, установки, моделі поведінки, життєві

стилі), є внутрішньо диференційованою спільнотою [Українське студентство у пошуках ідентичності..., с.12-14]. Виступаючи носієм інноваційного потенціалу розвитку соціуму, студентство є прогресивною та найбільш активною частиною молоді, вони активно виражають свої позиції та оцінки фактів навколишньої реальності та є своєрідним барометром суспільної думки.

Множинність соціального та соціокультурного позиціювання студентської молоді зумовлюють гетерогенність студентської спільноти, і, як наслідок, значне розширення варіативності взаємодій і практик у середині та поза межами студентського середовища. Великого значення набувають ті принципи та цінності, на базі котрих формується взаємодія індивідів. Саме толерантність як один з фундаментальних базисів побудови комунікації та практик взаємодій забезпечує сприятливу психологічну атмосферу для становлення та розвитку особистості в студентські роки.

Установки, що закарбовуються у період студентського етапу життя індивіда зазвичай досить сильно визначають напрям його поведінкових орієнтацій, стереотипів, упереджень, що стає ґрунтом для подальших взаємодій, і впливає на трансляцію цим індивідом кодів поведінки для наступних поколінь. Студенти демонструють різноманітність життєвих практик і стилів [Пиляєва, 2009]. Диференціація стильових стратегій в умовах сучасного глобалізованого інформаційного соціуму зумовлює не гомогенність студентської спільноти, а, навпаки, все більше поглиблює різницю між її окремими представниками. «Збільшення кількості різних стилів у сучасному суспільстві не має класової, станової, партійної, демографічної основи. Сучасний полістилізм, який існує в культурному походженні, володіє елементом добровільності – стиль життя є результатом вільного вибору з боку індивідів» [Горпинич, 2019, с. 14].

Толерантність – це бажана та необхідна за умов сьогодення риса особистості, проте її формування є досить складним і тривалим процесом. Основу толерантного сприйняття реальності закладають первинні агенти соціалізації. Виховання терпимості продовжують вторинні агенти, до яких належить і інститут освіти. Заклад вищої освіти є середовищем чергового етапу

соціалізації індивіда. Саме тут формуються якісні характеристики людського капіталу, продовжується становлення студента як особистості, формується його стиль мислення та коло спілкування.

Освіта не лише забезпечує засвоєння нової інформації, а змінює мислення студента, надає новий соціальний досвід, зокрема зменшує стереотипи, оскільки розвиває особистість, забезпечує її когнітивний розвиток, розширює міжгрупові контакти, формує громадське, моральне і багатокультурне навчання [Doorn, 2012, с. 16].

Досвід, отриманий в соціальних контактах із представниками різних етносів, культурних практик, релігійних уподобань, політичних орієнтацій сприяє значному розширенню кругозору, масштабів мислення, допомагає розвінчувати стереотипи, змінює установки індивіда. Тому дуже важливим є налагодження позитивного соціокультурного клімату в навчальних установах [Стукал, 2017b].

У сучасній Європі визнаним є курс на мультикультурну освіту. Проте усвідомлення необхідності подібної практики прийшло не одразу. Наприклад, у 50-ті роки ХХ ст. для Великобританії була характерна політика асиміляції та усвідомлення власної культурної першості. Англізація була покладена в основу побудови системи освіти. Починаючи з 60-х років почалося усвідомлення етнокультурного плюралізму, вводилися квоти на обмеження кількості дітей мігрантів у навчальних закладах, проводилися мовні курси для населення. Вже у 80-х у країні почали функціонувати приватні додаткові школи релігійного спрямування та такі, що мали на меті підтримання культурної самобутності, у т.ч. мовної, що стало початком мультикультурної освітньої політики. [Ананьева, 2014, с. 12-13]. У сучасній Німеччині задекларовано орієнтацію системи освіти на визнання толерантного ставлення до всіх представників гетерогенного суспільства. Провідними є культурно-антропологічні підходи та засновані на них парадигми мультиперспективної освіти. Пріоритетного значення набуває орієнтація на розвиток європейської самосвідомості, формування

плюралістичного світосприйняття, розвиток розширеної ідентичності, формування «універсальної людяності» [Ананьева, 2014, с. 15].

Основними інструментами формування толерантності у студентському середовищі визначають: підвищення рівня інформованості студентів про суть і зміст терпимості, формування толерантності в особистій системі цінностей студентів і перетворення її в регулятивний принцип професійної та позапрофесійної діяльності, формування умінь і навичок толерантної міжособистісної взаємодії, формування установок взаємотерпимості, використання лекційних, ігрових, дискусійних форм і тренінгів в освітньо-виховній роботі [Фахрутдинова, 2010]. Все це має максимально забезпечити поєднання можливості вибору субкультурної ідентифікації з урахуванням специфіки і особливостей розвитку конкретного індивіда [Писаревская, 2015].

Аналіз літератури дав змогу виокремити наступні чинники у студентському середовищі, що, сприяють формуванню толерантного сприйняття світу. Виокремлюють чотири типи мотивів толерантності: пруденційні (зовнішні, з наміру дотримання громадянського обов'язку), прагматичні, моральні та епістемічні причини [Galeotti, Liveriero, 2021]. Формування толерантності на рівні особистості забезпечується завдяки розширенню комунікативного простору інтеракцій індивіда; відкритості до засвоєння нових принципів і норм; засвоєнню демократичних норм; увазі до власної культурної ідентичності; розвитку рефлексії та почуття соціальної відповідальності; гнучкість переконань і готовність до сприйняття нового досвіду. До чинників, які забезпечують формування толерантності на соціально-культурному рівні, можна віднести високу активність соціальних контактів молоді, що сприяє взаємному проникненню цінностей і установок; направленість системи вищої освіти на задачі виховання та соціалізації особистості; гетерогенність студентського субкультурного середовища, що сприяє пом'якшенню різноманітних розбіжностей; спільність соціального досвіду молодих осіб, приналежності до студентської субкультури та наявність спільних цілей і цінностей [Желнакова, 2012; Неволина, 2015; Писаревская, 2015; Doorn, 2012;

Фахрутдинова, 2010; Cote, Erickson, 2009; Levin, Laar, Sidanius, 2003]. Виокремлюють як один із факторів формування терпимості і гуманітарний напрям підготовки через антропоцентричний характер наукових дисциплін, що формують плюралістичну картину світу та орієнтовані на дослідження багатоманітності проявів соціального та культурного життя [Амбарова, 2012, с. 108]. Представники студентської спільноти активно долучаються до різних соціальних об'єднань, течій і рухів, розкривають власні амбіції та потенціал, беручи участь у соціокультурних проєктах. Розширення соціальних зв'язків зумовлює актуалізацію «гіпотези контакту» (толерантність зростає, коли індивід має тісні контакти з представниками «іншої» групи), «гіпотези конкуренції» (толерантність зменшується, якщо групи конкурують) і «гіпотези навчання» (освіта просвітлює) [Cote, Erickson, 2009; Cote, Andersen, Erickson, 2015, с. 16].

Серед факторів, які сприяють проявам інтолерантних установок у середовищі студентства, відзначають: приналежність до різних культур, регіонів, релігійних переконань; вплив стереотипів і упереджень, що нав'язані оточуючими на більш ранніх етапах соціалізації; формальність виховного процесу представлення різних світоглядних позицій, політичних переконань, ідеологічних поглядів у викладацькій і студентській сферах [Фахрутдинова, 2010; Сафина, 2011].

Теоретичні обґрунтування соціокультурних особливостей ціннісних преференцій молодіжної аудиторії виокремлюють молодь як особливу вікову когорту у складі населення, що має значний інноваційний потенціал, сміливо демонструє нові суспільні орієнтири, віддзеркалює тенденції соціокультурних змін. Це зумовлює специфічні умови формування та функціонування толерантності у середовищі молоді. Проте, варто перевірити практичне втілення даних теоретичних напрацювань. У наступному пункті дисертаційної роботи ми пропонуємо розглянути практичний аспект зазначеної проблематики, здійснити аналіз наявних досліджень молодіжної аудиторії.

2.3. Функціонування толерантності у молодіжному середовищі України

Вивчення преференцій і ціннісних орієнтирів молоді є одним із напрямів соціологічних досліджень. На жаль, опитування не мають фіксованої періодичності та систематичності, що зумовлює відсутність можливості чіткого відстеження та фіксації змін. Дослідження мають скоріше епізодичний характер і формуються під запити конкретного замовника чи програми. Попри це, аналіз наявних опрацювань молодіжної спільноти дає змогу сформулювати розуміння загального підґрунтя функціонування толерантності у молодіжному середовищі та ставлення до окремих соціальних груп і явищ.

Масштабне дослідження молоді України було проведено в рамках компанії «Толерантність як шлях до Європи» у 2008 році громадською організацією «Вінницький регіональний центр інформації «Креатив»» разом з «Мережею проєвропейських організацій» в межах «Європейського року Міжкультурного діалогу» за фінансової підтримки Міжнародного Фонду «Відродження». Вибірка складала 906 осіб віком від 13 до 25 років і проводилась серед шкільної та студентської молоді. Загалом результати кореспондували з даними інших досліджень толерантності. Зокрема концептуалізація поняття переважною більшістю (76%) здійснювалася через асоціацію з взаємоповагою та сприйняття поглядів інших. Аналогічні дані були отримані приблизно в той самий час і в дослідженні, проведеному серед українських студентів і викладачів. Під час асоціативного експерименту було виявлено, що в ядерній зоні поняття толерантність ключовими є поняття «терпимість», «повага», «взаєморозуміння», причому найпоширенішою асоціацією є саме «розуміння» [Ли, 2007]. Водночас приблизно п'ята частина учасників дослідження «Толерантність як шлях до Європи» (19%) розуміла толерантність як вимушене блокування негативних емоцій щодо носіїв відмінних характеристик, тобто фактично здійснювала вибір на користь не толерантності, а квазітолерантності [Особенности этнической толерантности..., 2013, с. 52].

Відповіді респондентів про причини, які, сприяють появі нетерпимості, показали, що більш ніж половина респондентів вбачають їх у несформованості толерантності як особистісної характеристики – низький рівень особистої культури відмітили 37,2%, а забобони та упереджене ставлення 23,7%. Натомість різницю світоглядних цінностей, що характеризує толерантність як ознаку насамперед соціальних взаємодій обрали як причину 40,9% опитаних.

Загальна оцінка молоддю ситуації на рівні соціальних взаємодій свідчила про суперечливість її сприйняття. З одного боку, в суспільному контексті більшість опитаних (63%) фіксували наявність расової нетолерантності та ксенофобії загалом у країні, а третина опитаних зазначали існування нетолерантності у політиці. З іншого, самоідентифікація молоді свідчила про декларування нею прийняття саме толерантного способу взаємодій. Зокрема майже 70% опитаних вважали себе толерантними, 69% підтримували однаковість і рівність прав різних народів, 57% підтримували доступ іноземців до вільної праці в Україні [Толерантність як шлях до Європи, 2008].

Водночас особистісний контекст сприйняття толерантності фактично слабо перетинався з суспільним. Під час дослідження ставилося питання і щодо особистого досвіду зіткнення з нетолерантним ставленням. Майже 60% відмітили, що ставали об'єктом утисків з боку інших особисто. Проте можна припустити, що переважно йшлося про практики на рівні щоденних інтеракцій. Зокрема, відповідаючи на питання, «Де найбільше можна зустріти прояви нетерпимості?», 45% опитаних обрали варіант «у сфері послуг, у транспорті». В таких випадках зазвичай радше йдеться про відсутність стриманості, аніж про ціннісні конфлікти. Очевидно такий контекст певною мірою був присутній і серед проявів інтолерантності, з якими 20% респондентів стикалися за місцем навчання чи роботи, або у дозвіллевих практиках, де це відмітили також 20% опитаних.

Слід зазначити, що питання толерантного ставлення набуває для респондентів дещо іншого забарвлення, коли стосується проблем особистої взаємодії з представниками різних соціальних груп. Під час дослідження

респондентів просили оцінити чи вбачають вони загрозу своїй безпеці та спокою, якби їхніми сусідами були представники саме таких груп. Виявилося, що найбільшу загрозу молодь відчуває від сусідства з наркозалежними (86%) та алкозалежними (84%). Однак великою мірою тут спрацьовують саме упередження. Негативно сприйняли ідею проживання поруч із особами зі злочинним минулим 79%, хоча саме поняття злочинне минуле ніяк не розшифровувалося і визначити, чи будуть такі сусіди правді загрозою для безпеки не представлялося можливим. І однозначно виявом нетолерантного ставлення, а не реакцією на загрозу у безпеці, було небажання 58% мати сусідами ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД. Те саме можна сказати про 40% тих, хто висловився проти пропозиції мешкати поруч із представниками нетрадиційної сексуальної орієнтації та неформалами. Загалом можна констатувати, що значна частина молоді знаходилася під впливом етнічних стереотипів 65%, виявили небажання бачити своїми сусідами ромів. Меншою мірою були розповсюджені расові стереотипи, 22% заявили про небажаність проживання поруч з афроамериканцями. І вже зовсім мало вірогідною виглядала загроза безпеці та спокою з боку сусідів депутатів, яку також відмітило 22% опитаних [Толерантність як шлях до Європи, 2008].

Таким чином, дослідження ясно продемонструвало, що попри декларовану загальну толерантність, у молодіжному середовищі досить поширені ознаки нетолерантного ставлення до певних соціальних груп. І особливих зрушень в цьому сенсі не спостерігається. Зокрема майже через 10 років схоже за змістом питання було поставлено під час всеукраїнського дослідження молоді у віці 14-29 років, виконаного Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine у 2017 році. Респондентам пропонувалося висловити своє ставлення до ситуації, коли сім'я представників певних груп переїхала до їхнього району. Хоча тут і не йшлося про безпосередню загрозу безпеці та спокою, тенденція дистанціюватися від представників певних груп збереглася. Найменший рівень толерантності молодь проявила до наркозалежних (83%), колишніх ув'язнених (77%), ромів (56%). Більш ніж

половина (55%) респондентів негативно сприйняли проживання поруч із гомосексуальною родиною чи людиною [Українське покоління Z: цінності та орієнтири, 2017, с. 131]. Попри неповну відповідність вікової характеристики вибірки дані цього опитування підтверджували сталість негативного сприйняття у молодіжному середовищі різних виявів інакшості.

Проте у проведеному в 2019 році Державним інститутом сімейної і молодіжної політики опитуванні, яке репрезентувало молодь у віці 14-34 роки, було зафіксовано певні зміни [Всеукраїнське соціологічне дослідження..., 2019]. Хоча формулювання питання було дещо іншим, ніж в опитуванні 2017 року, суть залишалася подібною. Респондентів запитували з ким із представників різних соціальних груп вони не хочуть мешкати поряд. До пропонованого переліку було включено ті групи, як традиційно викликають несприйняття. Як і в попередньо зазначеному дослідженні, найбільший супротив викликало сусідство зі споживачами наркотиків (63%), колишніми ув'язненими (46%) та ромами (43,3%). Кожна третя молода людина висловила небажання проживати поряд із представниками нетрадиційних сексуальних орієнтацій (30,8%). Порівнюючи отримані дані, можемо зазначити тенденцію зміни ставлення до представників зазначених груп. Хоча при підвищенні показників у відсотковому відношенні, саме ці групи стабільно викликають найвищий рівень інтолерантності.

У 2021 році всеукраїнське дослідження молоді, проведене Info Sapiens для International Research and Exchanges Board (IREX), засвідчило збереження негативного сприйняття у віковій когорті 16-35 років сусідства з ромами (63%) і представниками ЛГБТ-спільноти (55%). При цьому 42% молоді 16-35 років почували себе б комфортно, проживаючи поряд із сексуальними меншинами. Найтолерантніше ЛГБТ сприймають мешканці столиці та Київської області. Досить цікавим є те, що навіть у найбільш консервативних регіонах (наприклад, Івано-Франківська область) молодь продемонструвала значно нетолерантніше сприйняття ромів, у порівнянні з представниками ЛГБТ-спільнот. На нашу думку, така ситуація є підтвердженням розширення перцепції певних явищ відповідно до етапів вікна Овертона. Узагальнений показник серед молоді на

питання щодо наявності друзів або родичів серед ЛГБТ-спільноти, 9% відповіли ствердно, а у столиці та Київській області показник був удвічі більший (18%) [Опитування молоді «Мріємо та діємо», 2021].

Звісно, на отримані відсоткові співвідношення щодо сприйняття представників окремих груп населення, впливає формулювання запитань у соціологічному інструментарії, віковий діапазон респондентів тощо. Проте можна відзначити збереження тенденції ставлення до певних груп, які дають змогу зафіксувати демонстрацію толерантності до відмінних характеристик інших індивідів і сприйняття девіацій залежно від потенційної соціальної небезпеки останніх. При цьому досить сильний вплив на контекст взаємодії мають стереотипи.

Специфіка стану реалізації основних прав і свобод у молодіжному середовищі є досить незначною. Загалом, зберігаються тенденції сприйняття основних громадянських прав, які окреслено у пункті 2.1. дисертаційної роботи. Для молоді, як і для суспільства загалом, найбільш пріоритетним є реалізація права на життя. Дана позиція займає абсолютну лідерську позицію, її обирають понад 85% респондентів. Більшою актуальністю особи 18-29 років наділяють «право на освіту» та «право на свободу і особисту недоторканість», що посідають друге та третє місце за частотою вибору варіантів (серед всеукраїнської вибірки топ-3 обраних варіантів доповнюють «право на соціальне забезпечення» та справедливий суд). Такий розподіл цілком демонструє пріоритетні напрямки розвитку у даному віковому сегменті. Закономірно і те, що представники молоді частіше за інші групи обирали Інтернет як основне джерело інформування про власні права. Викликає занепокоєння той факт, що лише четверта частина молоді намагається захистити свої права у ситуації їх порушення. Понад 73% опитаних продемонстрували пасивність щодо відстоювання власних інтересів (або інтересів близької людини). До того ж, близько 18% зазначили відсутність ефективних способів захисту прав людини у нашій державі (в цілому по загальній вибірці показник складає 23%) [Що молодь знає та думає про права людини, 2018]. Водночас, дискримінаційні практики набувають поширення не

лише у фізичному соціальному просторі, а переходять і у віртуальну площину, де панує ілюзія конфіденційності, особистої захищеності та недосяжності. Тому вкрай важливо, щоб саме молоді люди були добре обізнані з власними правами та способами їх захисту.

В останні роки актуалізувалася проблема цькування осіб за певними ознаками. Кожен четвертий представник молодіжного середовища засвідчує про особистий досвід цькування, переслідувань або знущань з боку однолітків у період навчання [Всеукраїнське соціологічне дослідження..., 2019]. З метою протидії булінгу проводяться різні освітні проєкти, лекції, відбувається формування законодавчої бази для регулювання таких конфліктів. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» передбачено відповідальність у вигляді штрафів і виправних громадських робіт. Розмір стягнень залежить від випадку виявлення порушень: доведений випадок булінгу; повторне цькування упродовж року; булінг, вчинений групою осіб; неповідомлення керівником закладу освіти поліцію про випадки булінгу [Андріученко, Тілікіна, 2020]. Серед причин виникнення булінгу експерти Державного інституту сімейної та молодіжної політики виокремлюють:

- особистісні чинники (вади розвитку, колір шкіри чи волосся, зовнішній вигляд, психологічний стан тощо);
- сімейні чинники (брак близьких стосунків, гіперопіка, тиск, домашнє насильство тощо);
- чинники середовища (соціально-психологічний клімат у колективі, закладі освіти тощо);
- соціальні чинники (гендерні стереотипи, культурні норми, нерівність, інформаційно-комунікаційні технології тощо) [Андріученко, Тілікіна, 2020].

З позиції нашого дослідницького інтересу було вирішено розглянути дані щодо політичної активності молоді та толерантності саме у зазначеній сфері, адже тема політичних преференцій є достатньо гострою в нашій країні, про що свідчать результати опитувань, наведені у попередньому розділі дисертаційної

роботи. Відповідно до результатів всеукраїнських опитувань близько половини представників молодіжної когорти цікавляться подіями політичного життя в Україні: близько 15% опитаних молодих людей постійно стежать за політичними подіями та більше третини (майже 32% у 2016 році та 37% у 2019 році) відстежують тільки головні події, а на другорядні не звертають уваги [Ціннісні орієнтації сучасної української молоді, 2016; Всеукраїнське соціологічне дослідження..., 2019]. Коротко окреслимо відповіді на низку інших питань, які дають уявлення щодо геополітичних орієнтирів сучасної української молоді та демонструють ставлення до певних соціально-політичних процесів. Відбулося підвищення підтримки таких позицій як: вступ нашої країни до Євросоюзу (у 2016 році ініціативу підтримувало 64% респондентів, у 2019 році цей показник збільшився до позначки 82%), продовження або посилення санкцій проти Росії (56% і 66% відповідно), надання Україні зброї іншими державами (51% і 68% відповідно). Більшість молоді (60%) у 2019 році підтримали процеси декомунізації, дерусифікації гуманітарного простору, введення мовних квот на радіо та телебаченні. Хоча у більшості своїй молоді люди не відстежують кожну подію, що відбувається на політичній арені, проте мають позиції щодо ключових політичних орієнтирів. Саме значущі події в політичній сфері знаходять відбиток у позиціях і сприйнятті молоді.

Орієнтації індивідів у політичній сфері, котрі зараз належать до вікового проміжку від 14 до 35 років, мають надзвичайну важливість для визначення траєкторії розвитку політичного напрямку розбудови нашої країни. Саме молодь має користуватися перевагами того чи іншого геополітичного курсу, який має свідомо обрати. Адже представники даної вікової когорти є фундаментом розбудови України: вони не лиш обирають, а і формують майбутнє у своїх щоденних життєвих практиках. Як бачимо за представленими результатами дослідження, не можна говорити про надзвичайно високу політичну активність молоді України. Політичний інтерес має фрагментарний характер і у спектрі уваги залишаються лише ключові події політичної арени [Стукал, 2016b]. Саме тому і толерантність є вибірковою у політичній сфері, адже ми формуємо свої

позицій щодо важливих для нас питань, які знаходяться у межах наших інтересів, досвіду та компетенції. Тож представники української молоді значно гостріше реагуватимуть, скажімо, на пропозицію мешкати поруч із людиною, залежною від наркотиків, і значно спокійніше та толерантніше сприйматимуть людину з іншими політичними поглядами. Проте загострення ситуації впродовж останніх декількох років на території нашої країни спричиняє поширення нетолерантних позицій щодо сприйняття осіб, які мають інші переконання, зокрема політичного характеру. В сучасних умовах процесу становлення України як демократичної держави, орієнтації на розвиток суспільної й політичної сфер життя за європейськими стандартами, саме молодь привносить інноваційний потенціал у зміни, що відбуватимуться в політичній сфері, методах впливу на владу, способах реалізації бажаного майбутнього [Ціннісні орієнтації сучасної української молоді, 2016, с.142]. У сучасному світі різноманіття стилів і способів життя, поглядів на навколишню реальність і численних можливостей реалізації себе та визначення свого місця у житті першочергового значення набуває потреба побудови взаємодій на основі взаємоповаги та плюралізму цінностей, у тому числі і в політичній сфері. Толерантність як основа взаємодії соціуму забезпечить численні переваги при побудові сучасного політичного порядку на рівні світосистеми. Саме за умови, коли всі учасники політичного процесу будуть з повагою сприймати думки інших, враховувати їх позиції при прийнятті рішень і намагатимуться знайти консенсус, – лише тоді може йти мова про врівноважені корисні наслідки при вирішенні складних політичних завдань. Розпочинати формування нового типу політичної свідомості необхідно саме зараз, впливаючи на ціннісні орієнтири сучасної молоді. Адже саме особи 14-35 років перебувають на етапі інтеріоризації та одночасної трансформації політичних орієнтирів і основних засад поведінки, ключовою з котрих має стати саме толерантність.

Наявні на вітчизняному науковому ґрунті і локальні вивчення проблеми толерантності соціологічним інструментарієм. Зокрема, показовим є приклад м. Мелітополя, що є одним із інтеркультурних міст нашої країни, на території

котрого мешкають представники 93 національних меншин і груп. Саме ідентичність постає критерієм самосвідомості людей певної країни, нації чи спільноти. Важливість вивчення етнонаціональної єдності пов'язують з самозбереженням індивіда чи групи, з якою він себе ідентифікує в умовах гострої соціальної нестабільності. Цим можна пояснити поширення сепаратизму, фундаменталізму, ксенофобії як наслідків соціальної дезорієнтації [Предко, 2018, с. 101]. Генеральна сукупність дослідження «Роль полікультурного середовища у формуванні міжетнічної толерантності молоді міста Мелітополя» складала 14473 особи, вибіркова – 500 осіб, у яку було включено по 35 осіб із 14 найбільш численних етнічних груп, що проживають у місті. Кожна з етнонаціональних груп розділена на три вікові когорти за градацією: 18-30, 31-50, і старші за 51 рік [Особенности этнической толерантности..., 2013].. Для вимірювання рівня соціальної дистанції була використана шкала Е. Богардуса, адаптована до українських реалій Н.В. Паніною та Є.І. Головахою. Інтерпретуючи отримані результати, дослідники зафіксували загалом помірний рівень терпимості у місті на рівні 4,14, проте зазначили схильність молоді до національної відокремленості у порівнянні з представниками старших вікових груп [Афанасьєва, 2013, с. 38]. Щодо причин нетолерантного ставлення, то кожен десятий з опитаних зазначав особистий досвід знаходження у центрі утисків, близько 12% обґрунтовували негативне ставлення отриманою від знайомих інформацією, ще третина формували упередження на основі повідомлень, отриманих зі ЗМІ (Інтернет-ресурсів, соціальних мереж, газет, журналів, телебачення тощо). При цьому економічно незалежна молодь продемонструвала більшу самостійність у формуванні власної позиції (26–30 років – 21,2%, 31–35 років – 11,4%) у порівнянні з підлітками 14-17 років (39,7%). Майже 60% опитаних зазначили, що проблема міжетнічних відносин у місті не має напруженого характеру, і лише 4% вказали на надзвичайну загостреність даної проблеми. Переважна більшість (95%) вказали на задоволеність міжетнічними стосунками у регіоні, у 85% є друзі серед представників інших національностей [Афанасьєва, 2012, с. 98].

Ситуація кількох останніх років зумовила внутрішню міграцію чималої кількості осіб. Особливої гостроти набувають питання взаємовідносин між вихідцями із зони АТО та корінними мешканцями інших регіонів, на території котрих вимушені перебувати переселенці. Люди мають знаходити безконфліктний базис для розширення взаємодії, уникаючи гострих тем. Пропоную далі розглянути дослідження впливу толерантності на соціально-психологічну адаптацію підлітків - вимушених переселенців, що було проведене у м. Харкові. Вибіркова сукупність склала 68 осіб віком 13-17 років, які були переселені із Донецької та Луганської областей до міста Харкова [Жданова, 2015]. Для потреб дослідження було використано модифікований експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (автори Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєв, Л.А. Шайгерова). Респонденти, згідно з градацією авторів, були розділені на дві когорти: підлітки 13-14 років і юнаки 16-17 років. Дослідники зафіксували у 9,1% юнаків високий рівень толерантності, у 60,6% середній, і у 30,3% низький. Серед підлітків 5,7% продемонстрували високий рівень, 37,1% середній і 57,1% низький. При цьому у підлітковому віці перевага була надана «соціальної» толерантності (14,8 бала), що знаходить свій вияв у сприйнятті соціальних груп з відмінними характеристиками. На дещо нижчому рівні зафіксований стан етнічної терпимості (10,2 бали). Показник «толерантності як риси особистості» притаманний досліджуваним підліткам на рівні 8,4 бала. Схожу градацію спостерігаємо і з результатами у групі юнаків: близько 16 балів мають позиції «соціальної толерантності» та «толерантності як риси особистості», і середній бал етнічної терпимості у групі знаходиться на позначці 12,6 бала. Інтерпретуючи результати даного опитування з позиції вивчення теми дисертаційного дослідження, можна зазначити, що різниця буквально у кілька років серед молодіжної когорти у контексті толерантного сприйняття має вагоме значення. Підлітки проявляють більше агресії до оточуючих, що є їх віковою особливістю, вони менш схильні проявляти терпимість та миритися з тим, що вважають неправильним. Із 15-16 років індивід стає більш самостійним, формує власні судження та позиції щодо інших, стає більш включеним у комунікативні

практики, розширює межі свого досвіду, що позитивно корелює з рівнем толерантності особистості.

Ще одним прикладом локального соціологічного дослідження є розгляд толерантності як складової ціннісної компетенції майбутніх представників правоохоронних органів. Дані дослідження, проведеного на базі Харківського національного університету внутрішніх справ, було представлено у 2015 році. Науковці вивчали професійну компетенцію курсантів, що включало знання з налагодження партнерства та взаємодії з населенням, розуміння прав людини, принципу толерантності у правоохоронній діяльності, здатність до співчуття та емпатії та застосування цих знань, вмінь і навичок у процесі службової діяльності [Кійков, 2013, с. 54]. Для вивчення установок курсантів використовувався опитувальник В.В. Бойко, що дозволяв діагностувати поведінкові атитюди (неприйняття або непорозуміння індивідуальності людини; використання себе в якості еталону при оцінці інших; категоричність або консерватизм в оцінці людей; невміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття при спілкуванні з некомунікабельним партнером; намагання перевиховати, переробити партнера, «підігнати під себе», зробити зручним; невміння пробачити іншому помилки, ненавмисно спричинені незручності; нетерпимість до фізичного чи психічного дискомфорту партнера; невміння пристосуватись до партнера). Дослідники розмежували толерантність студентів на п'ять детермінуючих рівнів: відсутність ознаки, слабкість прояву, середній рівень терпимості, достатній і високий. Серед тих, хто належать до першого з зазначених рівнів, фіксується нездатність до впровадження ціннісних орієнтацій у службову діяльність. Представники другого виду здатні до часткового прояву терпимого ставлення до інших. Курсанти із визначеним третім рівнем здатні розв'язувати типові службові завдання, пов'язані з налагодженням взаємодії. Достатній рівень характеризує курсанта як компетентного представника правоохоронних органів, а інтенсивний рівень свідчить про високий рівень емпатії, зразковість толерантного сприйняття інших [Кійков, 2013, с. 55]. В експериментальних групах в рамках виховної роботи був прочитаний спецкурс

«Поняття, зміст та структура соціальної компетентності правоохоронця» та проведені соціально-психологічні тренінги професійної спрямованості. При повторному вимірюванні толерантності учасники зазначених груп продемонстрували підвищення рівня професійної компетенції. Це зайвий раз доводить, що толерантність – набута риса, що піддається формуванню та є наслідком цілеспрямованого впливу виховного процесу.

Резюмуючи аналіз дослідження молодіжної когорти в українській соціології, ми можемо зазначити амбівалентність ціннісних орієнтирів її представників. Високі показники підтримки серед респондентів отримали абстрактні уявлення щодо необхідності дотримання основних прав і свобод (зокрема, право на недоторканість, на гідний рівень життя, свобода думки та слова, свобода пересування та вибору місця проживання). Разом з тим молодь демонструє неприйняття маргінальних осіб (наркозалежних, алкозалежних, колишніх в'язнів), висловлює нетолерантність щодо представників ЛГБТ. Молоді люди демонструють посередній рівень політичної активності, проте мають визначені позиції щодо ключових політичних орієнтирів. Проаналізувавши орієнтири представників молодіжного середовища, ми виокремили сфери суспільних практик, які є найбільш неоднозначними у контексті толерантного сприйняття. Дослідження поведінкових атитюдів у визначених сферах представлено у 3 розділі дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 3

КОНСТРУКТИ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗВО: ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ТА РЕГУЛЯТИВНИЙ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНІ ВЗАЄМОДІЇ

3.1. Методологія проведення емпіричного дослідження

Теоретичне обґрунтування різнобічності феномена толерантності вступає у дисонанс з розробками в емпіричній площині. Представлені у другому розділі дисертаційної роботи результати досліджень молодіжної та студентської аудиторії дають змогу окреслити основні тенденції цінностей, ставлення до певних соціальних девіацій і норм у сучасних соціокультурних реаліях. Але, у переважній більшості, такі опитування мають епізодичний характер, стосуються чітко регламентованих сфер функціонування соціуму, виходячи з мети проєкту. Вивчення преференцій молоді у межах всеукраїнських досліджень, як зазначалося раніше, зазвичай стосуються більш загальних питань і дають змогу лише прослідкувати толерантність сприйняття окремих соціальних груп і явищ. У той самий час, теоретично доведено, що «толерантність не може бути концептуалізована як глобальна структура, необхідно враховувати її багатогранність із врахуванням контексту» [Doorn, 2012, с. 14].

Метою нашого емпіричного дослідження був опис конструктів толерантності та чинників її формування у свідомості української молоді. Наше дослідження є спробою подолати наявні суперечності між рівнем соціологічного осмислення багатоаспектності толерантності та однонаправленістю практичних досліджень феномена. Завданням нашого емпіричного дослідження було вивчення конструктів толерантності у свідомості студентів ЗВО; окреслення смислового ядра конструкта; розкриття особливостей конструювання студентами моделі толерантної та інтолерантної людини (риси особистості, поведінкові характеристики, умови соціалізації, детермінуючі фактори впливу на формування толерантності/нетолерантності); визначення суб'єктивних оцінок

рівня толерантності українського соціуму та важливості толерантності в умовах сьогодення; виокремлення факторів формування терпимого ставлення.

У сучасних дослідженнях найбільш розвиненими є два підходи дослідження толерантності. Першою є стратегія, розроблена С. Стоуффером, що використовується у General Social Survey (GSS). Вперше систематичне масштабне дослідження політичної терпимості за даною методикою проведено у 1954 році. У опитуванні перераховували непопулярні групи (в основному політичні ліві) і оцінювалася готовність підтримати їх громадянські права (наприклад, чи дозволяти представникам груп, що виступають об'єктом толерантності, публічно висловлювати думки, викладати в коледжах і університетах, мати книги в громадських бібліотеках) [Mather, Tranby, 2014, с. 512]. Особливістю теорії С. Стоуффера є припущення, що толерантність виникає не просто з необхідності терпіти інших, а через визнання того, що вільне суспільство не може існувати, якщо ніхто не готовий прийняти право існування плюралізму думок і поведінки. Соціокультурна гетерогенність обумовлює розуміння того, що різниця не обов'язково є шкідливою і люди, діяльність яких організована по-іншому, не завжди небезпечні чи «неправильні». Захист цивільних прав цільових груп, поведінка яких ставиться під сумнів, є необхідним у першу чергу для забезпечення власної свободи. Окрім того, повага до громадянських прав має надзвичайно важливе значення для збереження демократичного суспільства [Williams et al, 1976, с. 405].

Центральне місце в інтерпретації толерантності С. Стоуффера займає тезис, що соціальне та культурне розмаїття сприяє підвищенню важливості цивільних свобод для демократії. Маючи в основі свого аналізу тенденції 1950-х років, дослідник припустив, що американці будуть дедалі більше піддаватися впливу різноманітності, у результаті чого населення ставатиме все більш терпимим у майбутньому. Науковець дійшов висновку, що освіта, урбанізація, географічна мобільність, вплив ЗМІ та зміна професійної структури призводять до розширення контактів індивідів з новими, відмінними від власних, цінностями, переконаннями, життєвими стилями, отже, сприяють підвищенню

рівня толерантності [Williams et al, 1976, с. 394]. Через два десятиліття дослідження проводилося повторно, у результаті якого відмітили зростання толерантності американського суспільства. Критики підходу С. Стоуффера до вимірювання толерантності зазначають, що зазначена методика фіксує нетерпимість, а не толерантність [Doorn, 2012, с. 12]. Також при її використанні неможливо емпірично розрізнити людей, які підтримують права тих груп, які їм не подобаються, і тих, хто підтримує права, оскільки вони позитивно налаштовані на цю групу [Hjerm et al, 2009].

Інший підхід, розвинений Л. Салліваном, Дж. Піерсоном, Дж. Маркусом, акцентує на тому, що толерантність може проявлятися виключно щодо груп, які ми сприймаємо негативно [Marcus, Sullivan, Theiss-Morse, Wood, 1995]. Першим етапом застосування розробленої авторами методики є визначення тих груп, до яких респондент має антипатію. Наступним кроком є постановка питань щодо свободи слова та громадянських прав представників даних груп (проведення мітингів, можливість балотуватися на певні посади тощо) [Mather, Tranby, 2014, с. 514].

Основним моментом критики вищеописаних методик є включення упереджень у виміри толерантності. Формуючи запитання, чи готові респонденти сприймати представників певних груп у якості сусідів, або надавати їм цивільні права, ми отримаємо лише фіксацію упереджень, які наявні у респондента. Шкала, що використовується у Всесвітньому дослідженні цінностей (WVS) «відбиває багато найпоширеніших типів вузькості та фанатизму, тобто, упереджень» [Hjerm et al, 2009]. Пов'язуючи толерантність зі ставленням до конкретних груп, ми можемо лише виміряти позитивні чи негативні тенденції такого ставлення. Зазначені підходи дають змогу фіксувати ставлення до групи, при цьому неможливо емпірично виміряти, коли людина не схвалює саме певні дії, звичаї, при цьому позитивно ставиться до групи. Наприклад, у Західній Європі було виявлено, що люди, які добре сприймають мусульман, підтримують заборону носіння хіджабу, заперечують ісламське виховання та будівництво мечетей [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018].

Наступним аспектом критики є поєднання забобонів із толерантністю. В основі неприйняття певних практик можуть лежати принципові причини, а не упереджене ставлення, що неможливо прослідкувати в емпіричних результатах із використанням зазначених методів [Sleijpen, Verkuyten, Adelman, 2020]. Також при використанні описаних технік відбувається ототожнення консервативних переконань із нетерпимістю, а ліберальних – із толерантністю. На міжнародному рівні це «дискурсивно формулює глобальну моральну перевагу Заходу і легітимізує насильство Заходу щодо незаходу» [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018]. Нарешті, більшість емпіричних досліджень нехтують багатовимірністю толерантності, ігнорують здатність людей підтримувати різноманітність абстрактно [Hjern et al, 2009]. Саме спроба охопити багатовимірність толерантності призводить до пошуку нових методик її виміру.

Аналіз науково-методичної літератури пропонує широкий спектр методів дослідження толерантності, що має мультивекторне застосування у полідисциплінарному середовищі. Найбільш популярними з позиції вивчення толерантних установок у соціологічному середовищі є шкала соціальної дистанції (Е. Богардус); експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Є. Хухлаєв, Л.А. Шайгерова); опитувальник вимірювання толерантності (В.С. Магун, М.С. Жамкоч'ян, М.М. Магура); методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В.В. Бойко); діагностичний тест відносин (Г.У. Солдатова); «Євробарометр». Варіативність методів фіксації установок індивіда зумовлюється значним досвідом дослідження толерантних атитюдів, врахуванням різних аспектів формування переконань. Глибинна розробка методик фіксації толерантних установок здійснена у роботах Г.У. Солдатової та колег. Окрім вже названих, в арсеналі дослідників зазначені розробки таких методичних напрацювань, як «культурно-ціннісний диференціал»; «типи етнічної ідентичності»; «етнічна аффіліація»; «етнічна толерантність особистості» тощо. Пройшли неодноразову апробацію та довели свою ефективність і наступні методики визначення атитюдів: тест особистісних конструктів (Дж. Келлі); методика визначення стресостійкості та

соціальної адаптації (Т.Х. Холмс, Р.Х. Раге); шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман); діагностика здатності до емпатії (А. Меграбян, Н. Епштейн); визначення толерантності до невизначеності (С. Баднер); вимірювання ступеня упередженості (Г. Олпорт) [Мельничук, Клищевская, 2010]. Залежно від мети та специфіки дослідження обирають інструментарій, що охоплює кілька сфер толерантних практик або зосереджуються на певному конкретному напрямі (наприклад, етнічні взаємовідносини). Приклади застосування зазначених методик в українських реаліях описано у розділі 2.3. дисертаційної роботи. Зокрема, вивчення толерантних установок курсантів (м. Харків) було проведено за допомогою опитувальника В. В. Бойко, дослідження адаптації переселенців (м. Харків) відбувалося за допомогою анкети «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова та ін.), шкала соціальної дистанції Е. Богардуса була застосована для дослідження установок у мультикультурному соціумі (м. Мелітополь).

У вітчизняній соціології значне поширення, завдяки доробкам Н. В. Паніної та Є. І. Головахи, має вивчення соціальної дистанції за допомогою використання шкали Е. Богардуса. Відповідно до методики, з'ясовується можливість сприйняття членів інших груп у якості близьких родичів; друзів; сусідів; колег; громадяни країни тощо. Але такий підхід має ряд недоліків, які детальніше описані вище: включення упереджень у виміри толерантності; фіксація ставлення респондентів лише до обраних груп, відстежування лише тенденцій такого ставлення [Mather, Tranby, 2014, с. 512]. Всеукраїнські дослідження зазвичай використовують саме шкалу соціальної дистанції, результатом вимірювання якої є зняття показників *толерантності як терпимості*. Наявні інструменти вимірювання толерантності, що поширені у вітчизняному соціологічному просторі, не дають можливість розкрити бачення толерантності як *спрямованості на різноманіття*. Проблема невідповідності концептуального визначення та операційної дефініції толерантності характерна не лише для української емпірики [Doorn, 2012]. Застосування кількісних методів вимірювання толерантності здатне показати лише окремі випадки

толерантного ставлення. Водночас на судження про толерантність впливають різні аспекти соціального контексту, що можна прослідкувати за допомогою використання якісних підходів [Doorn, 2014, с. 913]. Трактування толерантності з позиції важливості *сприйняття різноманіття* життєвих проявів зумовило обрання якісної методології дослідження.

Невідповідність між нормами, яких людина нібито дотримується, і реальними діями в конкретних ситуаціях, було підтверджено низкою досліджень. О. Лізардо, С. Скайлз наголошують, що майбутні дослідження феномена толерантності мають прийти до застосування змішаних методів і необхідно й «надалі поглиблювати розуміння толерантності та її розмежування на готовність висловлень і діянь» [Lizardo, Skiles, 2016, с. 104]. Нетерпимість не обов'язково має практичне втілення, що було доведено різницею абстрактної цінності рівності та оцінки дій уряду щодо лікування темношкірих. У Нідерландах респонденти виступали проти гомосексуалізму, але при цьому виражали готовність прийняти такий вибір власної дитини. Тож фактична поведінка виявилася більш толерантною, ніж абстрактні принципи [Doorn, 2012]. Подібні дослідження дають змогу стверджувати, що «теорія та передбачувана практика терпимості в сучасних суспільствах ідуть різними шляхами» [Ghosh, Chattopadhyay, 2019]. Одна справа – погодитися з ідеалом свободи слова, а інша – прийняти чиновника, який спалює Коран [Verkuyten, Yogeewaran, Adelman, 2018]. Толерантність за сучасних умов – динамічний процес, який може змінюватися та адаптуватися. Для підтримки суспільних відносин у плюралістичному суспільстві культивуються всеосяжні цінності та практики (терпимість, міжкультурне взаєморозуміння, індивідуальні права, свобода віросповідання) [Ghosh, Chattopadhyay, 2019].

Розгляд основних соціокультурних особливостей студентської аудиторії виокремлює специфічні характеристики даної когорти. Саме студенти були нами обрані у якості об'єкту для проведення дослідження толерантних атитюдів як представники молодіжного середовища. На основі аналізу наявних емпіричних напрацювань, представлених у другому розділі, ми виокремили сфери

соціальних практик, які гіпотетично мають найбільший евристичний потенціал з позиції вивчення толерантних орієнтирів.

Попередній відбір респондентів проводився за допомогою опитувальника толерантності (В.С. Магун, М.С. Жамкоч'ян, М.М. Магура). Обрання даного інструментарію ми обґрунтовуємо наступними причинами. По-перше, в анкету включені різні аспекти толерантності: вона містить питання щодо представників інших націй, культур, вихідців із інших місць; до інших поглядів, у тому числі поглядів і думок меншин; до відхилень від загальноприйнятих норм, правил і стереотипів; до складності та невизначеності навколишнього світу. Такий спектр напрямів дозволяє виміряти установки респондентів щодо різновекторних життєвих практик. По-друге, зазначений інструментарій неодноразово апробований у науковому середовищі та визнаний придатним для вимірів толерантності [Магун, Жамкоч'ян, Магура, 2003]. По-третє, використавши дану анкету для відбору респондентів, ми намагалися подолати однобічність сприйняття толерантності та відібрати для подальшого аналізу тих студентів, які мали граничні (високі та низькі) показники толерантності. Відповідь на кожне із 48 питань анкети оцінювалось у діапазоні від -2 до +2. Чим вищий бал сумарно отримав опитуваний – тим вищим є його рівень толерантності. Емпіричний етап дослідження було проведено у період з листопада 2016 року до травня 2017 року включно. Було проанкетовано 146 осіб шляхом самозаповнення анкети, 157 осіб шляхом опитування в електронному форматі за допомогою мережі Інтернет.

Процес дослідження складався з двох етапів: перший етап — відбір учасників за допомогою тестування, другий етап — проведення глибоких інтерв'ю. Метою застосування першого етапу був відбір респондентів із високим та низьким рівнем толерантності. Другий етап полягав у безпосередньому виявленні конструктів толерантності та чинників її формування у свідомості респондентів.

У попередніх дослідженнях, проведених як в нашій країні, так і за кордоном, було підтверджено, що незалежно від типу ЗВО, міста, в якому він розташований, специфіки професійної підготовки (гуманітарного чи інших

напрямів) тощо завжди виокремлювалися групи з різним рівнем толерантності. Однак, щоб уникнути впливу особливостей якогось конкретного навчального закладу, було вирішено залучити до дослідження студентів з різних типів навчальних закладів. Тестування студентів на попередньому етапі проводилося в ЗВО різного профілю, (медичного, технічного, аграрного, гуманітарного), розташованих у Полтаві, Харкові, Черкасах, Слов'янську, Краматорську та Києві. У тестуванні взяли участь 303 студенти різних курсів. Критерієм для подальшого відбору для участі у дослідженні був високий чи низький рівень толерантності, виявлений під час тестування. Відповідно, для участі у подальшому етапі дослідження було запрошено 38 респондентів, з яких 22 мали високий рівень толерантності, а 16 – низький. Вибірка була збалансована по статі (19 чоловіків та 19 жінок), у ній було представлено 23 майбутніх гуманітаріїв, та 15 студентів з ЗВО технічного та природничого профілю.

Зважаючи на розвідувальний характер дослідження (*exploratory research*), метою якого є опис конструктів толерантності та чинників її формування у свідомості української молоді, для роботи було обрано якісні методи дослідження. Вони дозволяють отримати більше інформації для розуміння того чи іншого процесу, зокрема з'ясувати, що собою представляють конструкти толерантності у свідомості [Maurox, 2006], розкрити суб'єктивні причини толерантних атитюдів. Глибинні інтерв'ю є одним з методів, який використовується у розвідувальних дослідженнях [Swedberg, 2018], одним із ефективних інструментів якісного дослідження, за допомогою якого можна дізнатись чиясь суб'єктивну думку [Packer, 2018]. Інтерв'ю дозволяють отримати перелік суджень та аргументів, що необхідні для з'ясування толерантних атитюдів і чинників їх формування. Завдяки використанню даного інструментарію ми отримали можливість персоналізації додаткових уточнювальних запитань при фіксації реакції на запропоновані провокативні ситуації. Попереднє коригування гайду відбулося після апробації запитань анкети методом проведення фокус-групової дискусії.

Врахування необхідності розмежування абстрактних принципів декларованої толерантності та готовності до їх практичного втілення зумовило обрання методу псевдоекспериментального дослідження. Метод є псевдоекспериментом, а не експериментом, оскільки не здійснювалося експериментальне втручання зі спостереженням та фіксацією змін у контрольованих лабораторних або польових умовах, а проводилися глибинні інтерв'ю з інтервенцією [Rogers, Révész, 2020].

У дослідженні брала участь спеціально сформована група учасників, які мали різний рівень толерантності. В першій частині глибинного інтерв'ю їм були поставлені запитання, спрямовані на виявлення особливостей уявлень щодо толерантності та визначення тих чинників, які, на їхню думку, лежать в основі толерантного ставлення. Після цього було здійснено кілька інтервенцій, які мали на меті з'ясувати, наскільки декларовані учасниками уявлення зберігаються при здійсненні ними вибору дій в ситуаціях уявної взаємодії.

У процесі першої інтервенції респонденти мали зробити вибір серед запропонованих варіантів бажаного для щоденної близької комунікації індивіда (впродовж 2 тижнів). Чинниками, що перевірялись на толерантний аспект, були: расова приналежність, національність, мовний бар'єр, професійне спрямування, сексуальна орієнтація, культурні преференції, релігія, походження з села чи міста, культурна відсталість, ВІЛ-інфікованість, політична орієнтація. Це змушувало респондентів виявити реальні, а не лише соціально схвалювані атитюди. Відповідно така інтервенція дала змогу зрозуміти, чи пов'язаний рівень толерантності із здійснюваними виборами. Відповідь на питання до інтервенції дозволяла продемонструвати декларовану толерантність. Після інтервенції результати мали показати, чи відбувається зміна позиції в ситуації сконструйованого дослідником вибору.

Друга інтервенція пропонувала більш відсторонені у соціальному полі від респондента умови взаємодії. Респондентам пропонували кілька ситуацій, які передбачали не особисте залучення до взаємодій, а спостереження за запропонованими обставинами у якості свідка. Метою інтервенції було

зафіксувати готовність до прояву поведінкової активності, коли респондент виступає свідком суперечок на різні теми, які репрезентують різні сфери вияву толерантності (релігійні, національні, мовні, субкультурні, вікові розбіжності). У пропонуваніх ситуаціях додатково перевірялися межі толерантності респондентів, адже деякі запропоновані сутички відбувалися між абсолютно незнайомими особами. Окрім того, з'ясувалась важливість впливу на реакції учасників дослідження гендеру осіб, які конфліктують.

Запропонована інтервенція представляла учасникам вибір між кількома варіантами поведінки: пасивну бездіяльність, готовності до втручання / невтручання у ситуацію, прояв співчуття до постраждалого, його захист (вербальний або фізичний), покарання нападника, чи приєднання до нього. Окрім з'ясування реакції власне респондента, у процесі даної інтервенції ми додатково запитували про можливу реакцію у цій ситуації кожного з членів його родини та пропонували обґрунтувати їх поведінку. Це мало на меті віднайти додаткові чинники формування атитюдів опитуваного та з'ясувати контекст їх утворення.

Фактори, дію яких ми перевіряли у нашому дослідженні, ми класифікували за кількома напрямками (табл. 3.1). До першої групи належать чинники, що були елементами характеристик індивідів (расові, релігійні, культурні, субкультурні). Друга група охоплює значущі особливості конфліктної ситуації, що демонстрували чинники соціального характеру. Запропоновані приклади містили специфічні детермінанти сприйняття ситуації. Наприклад, вікову неоднорідність суб'єктів дискримінаційних практик (ровесники, старші, молодші), різні види нетолерантності (вербальна, фізична) і місця комунікації (у гуртожитку, у студентській групі, на вулиці, у міському транспорті).

Таблиця 3.1

Класифікація факторів, використаних у дослідженні

Напрямок	Характеристика	Детермінанти
Особисті характеристики індивіда	Фізіологічні особливості	Гендер, раса

Продовж, табл.3.1

	Вікова градація	Ровесники, старші, молодші
	Ціннісні преференції та соціальні умови, що є підґрунтями виникнення конфлікту	Релігія, національність, освіта, мова спілкування, територіальне походження (країна, місто/село), політичні преференції, ВПО, спеціальність (фах)
	Субкультурні та культурні прояви індивіда	Хобі, культура поведінки, музичні преференції, аніме, вегетаріанці, геймери, футбольні фанати
Характеристики конфліктної ситуації	Соціальна відстань до суб'єкта/ об'єкта	Члени сім'ї, сусіди, друзі, знайомі, незнайомці
	Залученість у конфлікт респондента	У якості безпосереднього учасника чи спостерігача
	Форми прояву нетолерантності	Вербальна, фізична
	Місця комунікації	Гуртожиток, студентська група, вулиця, міський транспорт
	Чисельність суб'єкта/ об'єкта	Індивід чи група

Окремим напрямом, що був більш детально розглянутий, стало ставлення респондентів до ЛГБТ. З'ясувалася позиція студентів щодо прав одностатевих шлюбів, наявність особистого досвіду спілкування з представниками сексуальних меншин і реакцію на можливість здобуття подібного досвіду.

Наприкінці інтерв'ю респондентові пропонувалося оцінити власну поведінку з позиції толерантності (нетолерантності) та виокремити суб'єктивні соціокультурні чинники впливу на її формування.

3.2. Характеристики конструкта «толерантність» у свідомості молоді

Тлумачення толерантності має широке варіативне поле, прояв даного явища стосується багатьох соціальних ситуацій і різних сфер життя. Як зазначено у попередніх розділах дисертаційного дослідження, результати всеукраїнських опитувань свідчать про напружений емоційно-конфліктний стан у межах нашого суспільства, а пересічному українцю досить часто доводиться

ставати свідком або навіть об'єктом дискримінаційних практик. У таких умовах мимоволі кожен із нас формує певний образ толерантності як суспільної практики чи соціального явища. Кожен, на основі особистісного досвіду комунікації та взаємодії з іншими, отримує елементи для побудови комплексного уявлення певної моделі толерантної особистості. Ми формуємо власні уявлення щодо причин і факторів, які, на наш суб'єктивний погляд, мають детермінуючий вплив на формування толерантної особистості. Задля виконання мети дослідити систему уявлень про поняття «толерантність» у свідомості респондентів студентам було поставлено запитання щодо розуміння змістової наповненості конструкта «толерантність».

3.2.1. Сміслові ядро конструкта толерантності

Ми виходили з того, що лінгвістичне поле поняття «толерантність» досить широке та охоплює такі поняття як «терпіння», «ненасильство» тощо [Лопухова, 2010]. Причому в основі різних концептуалізацій лежать різні смислові наповнення. Так толерантність як ставлення асоціюється з терпимістю, а толерантність як поведінковий елемент – з ненасильством. Терпимість може розглядатися у психологічному аспекті як особистісна характеристика, а в соціальному як ознака ставлення. Толерантність позначає, на відміну від пасивного прийняття, активне свідоме ставлення до інших [Михайлова, 2015]. Емпіричні дослідження підтверджують, що конструкт «толерантність» у мовній свідомості знаходиться у процесі становлення і не має чітко окресленої структури, його розуміння тяжіє різних полюсів [Стернин, Шилихіна, 2000].

Нашим завданням було окреслити смислове ядро конструкта у свідомості молоді та з'ясувати, чи пов'язані відмінності у концептуалізації з рівнем толерантності людини. Аналіз отриманих результатів, дав можливість окреслити кілька інтерпретативних напрямів визначення змісту толерантності.

Як і слід було очікувати до ядра конструкта на основі аналізу глибинних інтерв'ю було включено розуміння толерантності як *терпимості* («стриманості», «лояльності»). Толерантність з такої позиції сприймається як

тактика уникнення конфліктів. Таке бачення теоретично близьке до розуміння М. Уолцером толерантності як когнітивної структури, що виникає виключно в умовах конфлікту, який, щоправда, він тлумачив досить широко, як будь-яке розходження у поглядах [Уолцер, 2003].

Терпимість в ядрі конструкта представлена як в пасивному, так і в активному вигляді. У пасивному варіанті терпимість постає як умова ефективної організації взаємодій, що спричиняється їх величезною різноманітністю. При цьому йдеться скоріше про недоцільність ігнорування інакшості, ніж про внутрішню спрямованість індивіда на розуміння опонента, *«Толерантність – це така якість, яка говорить про терпимість до інших думок» (Юлія, 17 років, ВР)⁴. «Це терпиме ставлення абсолютно до всіх, хто б це не був» (Даша, 19 років, ВР). «Це лояльність. Здатність сприймати людей такими, як вони є, незважаючи на політичні, релігійні і культурні уподобання та національну приналежність» (Ірина, 20 років, ВР).*

В активному варіанті акцентується необхідність поваги до відмінностей. Толерантність у такому трактуванні включає розуміння позицій іншого, свідоме сприйняття відмінностей, продукування взаєморозуміння. *«Ти з розумінням ставишся до того, що є якась інша думка, що не завжди співпадає з твоєю» (Ольга, 19 років, НР). «Це рівність. Це взаємоповага. Коли інших сприймають такими, як вони є. І вони мають право такими бути» (Олена, 22 роки, НР).*

На ядро конструкта накладаються когнітивні прошарки, які уточнюють сфери застосування смислового ядра. В якості таких когнітивних прошарків у конструктові толерантності виокремлюють різні конкретні різновиди терпимості: побутова, релігійна, політична тощо [Стернин, Шилихіна, 2000]. У нашому дослідженні респонденти називали традиційні сфери функціонування та традиційні соціальні групи, такі як сексуальні меншини, люди з обмеженими фізичними можливостями, представники інших рас тощо.

⁴ Тут і далі скорочення ВР означає високий рівень толерантності, НР – низький рівень толерантності, що були попередньо визначені за допомогою тестування.

Навколо ядра конструкта розташовується так звана інтерпретаційна частина, в якій містяться ті концептуальні ознаки, які доповнюють і уточнюють зміст конструкта. На периферії конструкта під час дослідження було зафіксовано зокрема асоціативне сприйняття толерантності як *вихованості та ввічливості*. Респонденти у такому випадку сприймають терпимість як ознаку вихованої людини і вкладають у поняття правильність поведінки, її відповідність системі норм у суспільстві, високий рівень моральної вихованості індивіда. *«Для мене бути толерантним – це означає бути вихованим, ввічливим» (Артем, 21 рік, ВР).*

Слід зазначити, що поділ респондентів на групи з високим та низьким рівнем толерантності дав можливість зафіксувати особливості наповнення інтерпретаційної частини конструкта при однаковому розумінні ядра. Так, респонденти з високим рівнем толерантності включають до уточнювальних характеристик розуміння толерантності як *норми* у сенсі неупередженого ставлення до представників різних груп. Оскільки високий рівень толерантності потребує розуміння цінності плюралістичності ідей і поглядів індивідів, визнання за ними права на «інакшість», такі респонденти фактично і репрезентують через уявлення про толерантність власну ідентичність. *«Коли ти ставишся до того, що всі люди індивідуальні, нормально» (Юлія, 17 років, ВР).* *«Це сприйняття людей і нормальне ставлення до них. Незалежно від релігійних, расових чи інших характеристик» (Наталія, 22 роки, ВР).* *«Напевно це рівноправ'я та нормальне ставлення до всіх» (Римма, 18 років, ВР).*

Натомість респонденти з низьким рівнем толерантності супроводжують ядро негативними інтерпретаційними уточненнями. Зокрема зазначають певну штучність даного явища або сприймають його як чинник особистої невизначеності та слабкості у відстоюванні власних позицій. Можна припустити, що змістовне формування периферії конструкта тісно пов'язано з особливостями самоідентифікації. Слабкий розвиток якості толерантності не сприймається самими респондентами як недолік саме через певне негативне забарвлення конструкта. *«Толерантність – це не природно» (Микола, 21 рік, НР).* *«Це щось негативне. Це щось незрозуміле... Можливо, політичне. Ні, я то розумію саме*

значення цього слова, але перше, що спадає на думку – щось негативне. А так толерантність – це ж терпимість, я так розумію?..» (Ігор, 22 роки, НР). «Це безхребетна людина. Я б сказала – «ніяка». Без свого погляду, без своєї думки, без нічого. Тому що в моєму розумінні толерантність – це позиція «у всьому з усім згоден». Все розуміє, всім співчуває. Я такого не розумію» (Наталія, 20 років, НР).

Подвійність конструкта, його одночасна прив'язаність як до особистості, так і до взаємодій, є його сутнісною характеристикою. Це ускладнює формування чіткого, внутрішньо несуперечливого уявлення про толерантність. Респонденти зазначали певну складність при розрізненні цих контекстів визначення толерантності. Загалом конструкт сприймається як складне психосоціальне утворення, і його функціонування потребує поєднання індивідуального та соціального рівнів взаємодій. «Це складне питання. Звідки вона має йти? Це внутрішнє, переосмислене досвідом, якимись знаннями. Але у більшості, як я розумію толерантність, вона проявляється лише зовні, лише фасад. Це свого роду ввічливість. Але при цьому не факт, що людина може думати так, що вона може ставитися толерантно до сексуальних меншин, наприклад. Так, це, напевно, зовнішній прояв» (Євген, 19 років, ВР). «Комплексно. Це зовнішнє, яке вкладується у внутрішнє. Суспільство нав'язує певні стереотипи. У певних суспільства толерантність до геїв – це неприпустимо, у певних суспільства толерантність до геїв – це норма. Тому, мабуть, більше зовнішня» (Микола, 19 років, ВР). «Це більше внутрішня ознака, але і зовнішня. Наприклад, якщо ти виріс у оточенні, де говорять, що певні люди погані – то в тебе буде більша схильність так вважати. Навіть якщо ти потім побачиш, що все не зовсім так. Але все одно ти будеш... тобі знадобиться час, щоб сформулювати свою позицію» (Ольга, 19 років, НР).

Як бачимо, толерантність в оцінках респондентів постає як комплексний феномен. Первинні фактори її формування належать до зовнішнього середовища. Проте інтеріоризація суспільних норм і вимог відбувається на

особистісному рівні. Якщо цей процес неуспішний, індивід продукує лише зовнішню, «показову» або квазітолерантність.

Узагальнюючи отримані результати, можна констатувати, конструкт «толерантність» перебуває в процесі становлення. Сміслові ядро конструкта «толерантність» у свідомості молоді сформовано наразі не навколо психологічної якості індивіда, а навколо процесу взаємодій, тобто толерантність сприймається радше в поведінковому контексті. При цьому конструкт охоплює як активні (сприйняття та розуміння інших, повага до опонента), так і пасивні (вимушена стриманість, вихованість) ознаки толерантності як характеристики взаємодій.

3.2.2. Базовий образ конструкта толерантності

З точки зору когнітивного аналізу будь-який конструкт має базове когнітивне підґрунтя, відбиває певний суттєвий образ означеного феномена. Попередні дослідження, здійснені російськими дослідниками, показали, що в основі конструкта «толерантність» образ спокійної, ввічливої, незворушної людини [Стернин, Шилихина, 2000, с. 17]. Якщо повернутися до особливостей структурування компонентів толерантності як характеристики особистості, можна побачити, що такий базисний образ віддзеркалює компоненти емоційної підструктури.

Під час нашого дослідження ми поставили завдання перевірити, якою є базова основа конструкта у свідомості української молоді, чи збігається вона з образом, виявленим раніше, чи має свою специфіку. З цією метою учасників дослідження просили створити уявний портрет толерантної людини.

Характерно, що деякі респонденти вдалися до прямої візуалізації образу. Зокрема толерантна людина представлялась у якості успішного чоловіка *«Я його уявляю якимось «діловим». Ніби дипломат. У костюмі, краватці, з кейсом у руках» (Павло, 19 років, НР)*. Одразу можна помітити, що образ дипломата кореспондує з розумінням толерантності як здатності до досягнення консенсусу.

Інший візуальний образ представляв толерантність як молоду дівчину. «Мені здається, що це все ж таки дівчина. Молода. Вона виросла в місті. Таких особливих зовнішніх, візуальних рис у неї немає. Проте вона дуже розумна, вдумлива. І мені здається, що вона може спокійно сприйняти різні прояви поведінки оточуючих» (Даша, 19 років, ВР). При уточненні у респондентки важливості походження зазначеної дівчини саме з міста, була отримана відповідь, що саме місто дає ширше коло спілкування та збільшує ймовірність отримання досвіду взаємодії з представниками різних культурних норм, цінностей. Саме це, за словами респондентки, зумовлює розуміння нормальності різноманітних проявів людської поведінки та уподобань. В цьому образі ключовим є когнітивний елемент оскільки відкритість до сприйняття різноманітності ґрунтується насамперед на інтелектуальних характеристиках – «дуже розумна, вдумлива».

Оскільки структурування компонентів толерантності як характеристики особистості здійснюється через поділ на когнітивну, емоційну і практично-діяльнісну підструктури, аналіз інтерв'ю був спрямований на те, щоб виявити наскільки елементи цих підструктур були представлені у створеному респондентами базовому образі.

Узагальнюючи отримані дані, можна зазначити, що базисний образ конструкта «толерантність» особистість у сприйнятті респондентів наділяється наступними характеристиками (табл.3.2).

Таблиця 3.2

**Загальна структура компонентів базисного образу конструкта
«толерантність»**

<i>Когнітивна підструктура</i>	<i>Емоційна підструктура</i>	<i>Поведінкова підструктура</i>	<i>Аксіологічна підструктура</i>
Позитивні ознаки			
Розумність	Миролюбність (відсутність агресивності)	Комунікабельність	Чесність
Здатність розуміти іншого	Чуйність	Вихованість Ввічливість	Повага до думок інших

Продовж, табл.3.2

Освіченість	Витриманість	Гнучкість	Рівність у ставленні до всіх людей
Здатність оперувати інформацією		Здатність уникати конфліктів	
Здатність прогнозувати		Уміння залагодити суперечності	
		Здатність вислухати точку зору співрозмовника	
Негативні ознаки			
Відсутність власної точки зору	Надмірна м'якість	Конформність	«Показова» моральність

У таблиці представлені усі згадувані респондентами характеристики.

Якщо звернутися до аналізу даних, можна побачити, що до когнітивної підструктури найчастіше відносили загальну освіченість та вміння обґрунтовано висловити свою точку зору. *«Людина освічена у сенсі того, що має широкий кругозір... така, яка дивиться на речі обширно, а не вузько. Людина, якщо розвинена у багатьох напрямках, може розмірковувати щодо багатьох напрямів як розумна людина» (Валерій, 22 років, ВР).* *«Це людина, що вміє нормально спілкуватися, не використовує багато слів-паразитів, може висловити власну думку, вміє вислухати точку зору співрозмовника, вміє розкрити ту інформацію, що хоче донести. Вона комунікабельна» (Артем, 21 років, ВР).*

Також когнітивна підструктура описувалась через здатність відфільтровувати отримувану інформацію та наперед продумувати власні висловлювання задля попередження їх негативного ефекту. *«Це та людина, яка вміє приховувати те, що вона думає, і фільтрувати те, що вона говорить» (Олена, 22 роки, НР).* *«Також це розумна людина. Та, що вміє фільтрувати. Якщо на неї, наприклад, хтось вилив свій гнів – вона не буде транслювати свій поганий настрій на інших» (Юлія, 23 роки, НР).* *«Та, яка думає наперед, який*

ефект буде мати фраза, яку вона зараз скаже. Яка продумує, що і коли говорити» (Микола, 19 років, ВР).

Серед характеристик емоційної підструктури відзначалися стриманість та готовність вислухати співрозмовника. *«Той, що в першу чергу вмiє вислухати» (Дмитро, 19 років, НР). «Людина, що ставиться до певних крайнощiв спокiйно.» (Валерiй, 22 років, ВР).*

У поведiнковiй пiдструктурi респонденти робили акцент на комунiкабельностi толерантної людини, вмiннi знаходити консенсусу в будь-якiй ситуацiй. *«Це людина, яка вмiє приймати когось iншого, вмiє iти на контакт з людьми. У тiй самiй роботi, якщо рiзний колектив, то вона зможе знайти спiльну мову зi всiма. Це достатньо гнучка людина. Вiдкрита до всього нового. Комунiкабельна» (Ольга, 19 років, НР). «Той, що може завжди «з'їхати» з будь-якого конфлiкту. Який умiє розмовляти, який не грубить, який поважає iншу думку, який намагається щось пояснити» (Денис, 19 років, НР). «Це вихована людина, яка вмiє себе поводити з iншими. I без конфлiктiв взаємодiяти з тими, з ким має рiзні погляди чи уподобання» (Олена, 22 роки, НР).*

Як i при формуваннi смислового ядра конструкта, при створеннi базисного образу називалися не лише позитивнi, а й негативнi ознаки толерантної особистостi. Негативне сприйняття толерантної людини знайшло свiй вияв у характеристиках її надзвичайної правильностi, педантичностi, безхребетностi та «недалекостi». Толерантнiсть, на думку частини респондентiв, є свiдченням вiдсутностi власної точки зору, нездатностi вiдстоювання власних позицiй, несформованостi переконань iндивiда. *«Менi здається, що це якiсь глибоко духовнi дiтки, якi народилися у повноцiнних сiм'ях. Або, навпаки, тi, у кого у життi була надзвичайно складна глибока драма i вони вiрiшили так – наперекiр стати достойними синами нашої неньки-України (сарказм). Вони завжди радикально правi, наскiльки я знаю. Це надзвичайно правильнi люди, я б так сказав. Це щось, що знаходиться на гранi мiж педантичностю i не знаю... i «целомудрием», о! У них свiй моральний звiд правил, якi вони намагаються не порушувати. Тому що порушити їх – для них це означає зрадити себе» (Iгор, 22*

роки, НР). *«Які характеристики? М'якотілий, піддатливий, швидко змінює свою думку, його можна легко переконати, піддається всьому. Це ніби черв'як безхребетний. Мені здається, що толерантний – це хтось з далекого-далекого села, який не має своєї думки, а на все, що йому розкажуть, він говорить «да, да, да». І чим «забичаніше» – тим толерантніше» (Наталія, 20 років, НР).* Водночас слід зазначити, що згадки негативних ознак мали поодинокий характер і продукувалися лише респондентами з низьким рівнем толерантності, загалом же конструкт «толерантність» має в уявленнях молоді позитивне забарвлення.

Можна констатувати, що базисний образ найповніше розкривається через поведінкові характеристики, тобто наголос, як і при визначенні смислового ядра конструкта робиться на вияві толерантності в процесі взаємодій, а не на суто особистісних характеристиках.

Водночас при визначенні базису конструкта, головним є не загальний набір характеристик, а те, які саме характеристики згадуються більшістю респондентів. Відповідно у конструктові толерантності, який відбиває уявлення про неї молоді, базовою основою став образ людини готової до сприйняття інакшості. На думку респондентів толерантній людині притаманна відкритість при сприйнятті будь-яких відмінностей, однакове ставлення до представників будь-яких соціальних груп.

Такий ідеалізований образ близький до визначення толерантної людини, яке свого часу дав ще Г. Олпорт, який характеризував толерантних людей як таких, для кого взагалі не важливі групові відмінності, таких для кого людина це просто людина [Олпорт, 2011]. Майже дослівно повторює таку характеристику одна з респонденток. *«Толерантна людина сприймає всіх однаково. У неї не визиває стрес темний колір шкіри чи чорний одяг. В людині вона бачить перш за все людину – звичайного «хомо сапіенса», у якого було власне минуле, є певні уподобання і він може проявляти емоції... Їй все одно з ким спілкуватися. Відстрибувати з жахом від іноземця вона не буде» (Ірина, 20 років, ВР).*

Водночас слід зазначити, що ідеалізований конструкт для теоретика є лише очищеною від будь-яких соціальних нашарувань сутністю і не застосовується

для безпосередньої характеристики реалій. Як зауважує Г. Олпорт, така ідеалізована толерантність практично недосяжна в суспільстві, де стосунки мисляться в термінах каст та класу [Олпорт, 2011, с. 156]. Однак у свідомості молоді людини ідеалізація толерантної людини репрезентує її власні ціннісні пріоритети. Це те, якою людиною має бути, а отже це водночас і той орієнтир, на який рівняється сама молода людина.

І в цьому сенсі можна констатувати, що базовий образ конструкта «толерантність» у свідомості молоді відбиває бачення нею толерантності як позиції відкритості до різноманіття. *«Та, яка буде спілкуватися і ставитися до людей, відмінних від неї за расовою ознакою, сексуальною або іншими характеристиками, на рівні з іншими. Тобто, не виділяти їх яким-небудь чином» (Євген, 19 років, ВР).* *«Для мене існує лише одна характеристика – ця людина абсолютно до всього ставиться з нормальністю. Що б це не було. Чимось вона захоплюється, а щось просто робить вигляд, що не помічає. І нікого не ображає» (Олександр, 25 років, НР).* *«Вона однаково ставиться до всіх: тобто чи ти без певного місця проживання чи з вищого світу (еліти). Така людина також абсолютно нормально сприймає представників сексуальних меншин і інших рас» (Римма, 18 років, ВР).* *«Така, головною характеристикою котрої є повага до інших» (Артем, 21 років, ВР).*

Зважаючи на те, що терпимість і нетерпимість, розглядають як парну чесноту [Carson, 2012], можна було очікувати, що базисний образ конструкта «інтолерантність» буде віддзеркаленням базисного образу конструкта «толерантність»⁵. Щоб перевірити це, учасників експерименту просили описати як вони уявляють нетолерантну людину.

Порівняння виокремлених респондентами компонентів когнітивної, емоційної та практично-діяльної та аксіологічної підструктур інтолерантності, з тими, що формували базисний образ толерантної людини,

⁵ Хоча толерантність/інтолерантність біполярний конструкт, що насправді і підтвердили результати дослідження, базисні образи полярностей не обов'язково мають бути прилежними, тому для зручності сприйняття ми умовно розвели в даному випадку конструкти толерантності і інтолерантності

загалом підтвердило це припущення. Практично повністю віддзеркалювалися компоненти емоційної, поведінкової та аксіологічної підструктур (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Порівняльна характеристика загальної структури компонентів базисного образу конструктів «толерантність» та «інтолерантність»

<i>Конструкт «толерантність»</i>	<i>Конструкт «інтолерантність»</i>
Когнітивна підструктура	
Розумність	Консерватизм мислення
Освіченість	Обмеженість сприйняття ситуації
Здатність розуміти іншого	Надмірна критичність
Здатність оперувати інформацією	
Емоційна підструктура	
Миролюбність (відсутність агресивності)	Агресивність
Чуйність	Нездатність до співпереживання
Витриманість	Нестриманість
Поведінкова підструктура	
Вихованість, ввічливість	Невихованість
Гнучкість	Впертість
Уміння залагодити суперечності	Неготовність поступатися
Здатність вислухати точку зору співрозмовника	Невміння слухати інших
Здатність уникати конфліктів	
Аксіологічна підструктура	
Повага до думок інших	Нехтування думкою оточення
Рівність у ставленні до всіх людей	Зверхнє ставлення до інших людей

В емоційному контексті нетолерантну людину описують як таку, що демонструє відсутність співпереживання, грубість і нестриманість. *«Коли просиш щось зробити чи допомогти у складній ситуації – і не допомагає. Коли треба допомогти – теж не допомагає. Бачить, що щось сталося у людей, а проходить мимо, ніби все одно»* (Денис, 19 років, НР). *«Така людина все ненавидить довкола. Всі нестандартні явища, зовнішній вигляд людей, їх уподобання. Нетолерантна людина ненавидить їх за це і вважає ненормальними. І може образити їх почуття»* (Олександр, 25 років, НР). *«Якщо людина має інші цінності – вона її просто не сприймає. І може бути навіть агресивно налаштована щодо неї»* (Ольга, 19 років, НР).

В практично-діяльнісному контексті виокремлюються ті характеристики, які сприяють конфліктності взаємодій. Це і невихованість, і невміння узгоджувати свої інтереси з інтересами інших людей, і нездатність та небажання розуміти інших. *«Для мене це те саме, що невихована» (Максим, 18 років, ВР).* *«Той, що не вміє поводити себе у громадській місцях» (Дмитро, 19 років, НР).* *«Вони навіть не зовсім себе у суспільстві поводити вміють... з повагою... і розуміти чи сприймати когось іншого, а не лише себе» (Юлія, 17 років, ВР).* *«Це людина, яка децю вперта. Людина, яка швидше за все, не вміє слухати інших. Тому що вона ось так вирішила, і вважає це єдино правильним» (Наталія, 20 років, НР).* *«Людина, яка взагалі не сприймає тих, хто думає відмінно. Вона має певну систему цінностей: «таких» і «таких» любить, а «таких» і «таких» ні. І вона шукає і спілкується лише з тими, хто сповідує ті ж самі цінності» (Ольга, 19 років, НР).*

Щодо аксіологічної підструктури, то тут замість поваги до інших і рівності у ставленні до всіх маємо нехтування оточенням та зверхність. *«Така людина «зациклена» на собі. Яка не вважає нікого. Вважає, що їй «все должны». Вважає себе королем, а інших взагалі ніким не вважає» (Денис, 19 років, НР).* *«Це людина, котра є для себе центром Всесвіту. Яка вважає, що їй «все должны»» (Олена, 22 роки, НР).* *«Нетолерантна людина безпідставно вважає себе кращою за інших. Вона вперто ігнорує той факт, що ніхто не обирає де їм народжуватись і ким виховуватись» (Ірина, 20 років, ВР).*

Певні відмінності було зафіксовано при порівнянні когнітивних підструктур базових образів. Образ нетолерантної особистості не формувався прямо по принципу «від протилежного». Інтолерантна людина має не нижчі, а інакші характеристики когнітивної сфери. Її не сприймають як нерозумну чи неосвічену на протипагу людині толерантній. Проте виокремлені респондентами характеристики – консерватизм, обмеженість та надмірна критичність, блокують шлях до встановлення консенсусу у взаємодіях. Така особа демонструє неготовність поступитися своїми поглядами, не сприймає ймовірність існування альтернативної точки зору. Їй властивий консерватизм мислення та відсутність

бажання розширювати власний світогляд. *«Така людина не бачить майбутнього. Вона звикла робити саме те, що хоче і вважає правильним на даний момент.»* (Василь, 21 рік, ВР).

Водночас при визначенні базису конструкта інтолерантності респонденти не рухалися чітко «від супротивного». В цьому сенсі досить показовий візуальний портрет, який дала одна із респонденток. Якщо порівняти його з візуалізаціями толерантної людини, в яких, як основна характеристика, прочитувалася здатність до консенсусних взаємодій, в цьому образі якраз відсутня прив'язка до ситуації стосунків, проте акцентуються специфічні особистісні риси: *«Мені здається що це такий чоловік середніх років. Не дуже приємний. Котрий виріс теж у місті. Можливо навіть, що у нього було теж гарне оточення. Але у нього дуже погані думки. Він вважає, що він найкращий. Можливо, вплинув хтось із оточення, який був зразком того, яким він став зараз»* (Даша, 19 років, ВР).

Виявилось, що базові образи конструктів не можна прямо протиставити один одному. Якщо в конструктові толерантності, який відбиває уявлення про неї молоді, базовою основою був образ людини готової до сприйняття інакшості, то базовий образ конструкта інтолерантної людини формувався через таку ознаку як надмірний егоцентризм.

За оцінками студентів, така особистість «зациклена на собі», «переймається лише собою», «є для себе центром Всесвіту». Для неї не існує авторитетів, їй неважлива думка оточення, вона не враховує позиції інших, переймається лише власним комфортом і інтересами. Студенти в описі нетолерантної людини порівнювали її з царем, і часто вживали фразу «ей все должны». *«Їй байдуже на інших. Ніби вона цар, отже має діяти так, як хоче»* (Василь, 21 рік, ВР). *«Це людина, яка нікого ні у що не ставить. Навіть батьків. Нікого взагалі»* (Олег, 20 років, НР).

Тут також бачимо тему інакшості, проте не в сенсі неприйняття інакшості інших, а в сенсі акцентування власної унікальності. *«Намагання проявити свою*

зверхність за тою самою ознакою інакшості. Це ніби заявити «Я вищий за тебе, тому що я такий, як всі. А ти не такий»» (Євген, 19 років, ВР).

Отримані результати дають змогу засвідчити, що базис конструкта толерантності, що знаходить вияв у свідомості молоді, має дещо ідеалізований характер. Студенти визначають ключовою характеристикою толерантної людини саме *відкритість до різноманіття*. При цьому толерантність має не обмежуватися певним набором статистичних атрибутів, а знаходити безпосередній прояв у процесі інтеракцій. Натомість образ нетолерантної людини концентрується навколо егоцентричних думок і намірів, зацикленості на власних поглядах і інтересах, небажанні сприйняття існування альтернатив. Безсумнівно, розкриття базового образу конструкта, отриманого у результаті дослідження, віддзеркалює скоріше бажаний вияв, ніж реальне існування.

3.3. Детермінанти толерантності в уявленнях студентської молоді

Виокремлення сутнісних характеристик конструкта «толерантність» має бути доповнено аналізом того, як молодь уявляє сам процес конструювання толерантності як на мікро-, так і на макрорівні. Почнемо з аналізу особистісного контексту.

Генеza толерантності в процесі становлення особистості та чинники формування цієї характеристики є чи не найбільш популярною темою сучасних українських досліджень толерантності молоді. В першому розділі ми окреслили загальний напрямок розвитку цієї якості від толерантності, як безпосереднього прийняття іншої людини, характерного для дітей, до толерантності яка ґрунтується на повазі до інших і визнанні їхньої інакшості. Теоретично процес формування толерантності представляють як розвиток когнітивної та операціональної складових цієї якості. Спочатку відбувається накопичення знань про практичну цінність та переваги толерантної поведінки, про способи та механізми побудови толерантних взаємодій. На цій основі формується мотивація відтворювати освоєні зразки та зрештою вони починають втілюватися у конкретних ситуаціях [Капустина, 2009].

Фактично в цьому процесі ми знову бачимо ті самі когнітивний, емоційний та практично-діяльнісний компоненти, тільки вже на рівні реалізації поведінки. Спочатку накопичуються знання, потім додається практичний досвід, і відповідно, якщо він переживається як позитивний, то поведінкові моделі закріплюються, а в разі негативних переживань блокуються.

Водночас аналіз досліджень, присвячених проблемам формування толерантності молоді, які переважно здійснюються в Україні саме у студентському середовищі, показує що переважно наголос робиться на необхідності розвитку когнітивного компонента. Практично всі автори неявно виходять з посилки про те, що слід «починати спочатку», тобто «переконати молодь у необхідності наслідувати ті зразки поведінки, що можуть бути позитивно сприйняті суспільством» [Прібиткова, 2016]. Акцент робиться на використанні з цією метою насамперед навчального процесу через «можливості закладені в організації викладання циклу загальноосвітніх гуманітарних дисциплін, сам зміст яких, при відповідному розміщенні акцентів, здатен значно вплинути на формування толерантності» [Гнатовська, 2018].

При цьому теоретично прописується модель толерантного студента, яка охоплює таку низку критеріїв і показників, які в такій кількості (а їх в моделі близько 50) навряд чи можна не те що сформулювати, а й в принципі побачити втіленими одночасно в реальній людині [Чабаненко, Несмашна, Сабрі, 2011]. Така ж ідеальна модель розробляється для процесу формування толерантності, яка передбачає «оновлення змісту навчальних дисциплін (змістовий компонент підготовки), методів, прийомів, форм і засобів формування педагогічної толерантності (методичний компонент) з метою оволодіння студентами ґрунтовними філософськими, етичними, естетичними, лінгвістичними і психолого-педагогічними знаннями про сутність педагогічної толерантності (теоретико-методологічний компонент) та способами діяльності (СД) і соціальними комунікаціями (СК) для здійснення толерантної взаємодії як під час навчання у ЗВО, так і в майбутній професійній діяльності (практичний компонент)» [Гордієнко, 2017]. Для втілення цих ідеальних моделей в життя

розробляються інтерактивні програми формування толерантності, які мають охопити інформаційні, дискусійні, проблемно-ситуативні, експресивні та тренінгові форми й методи виховання [Бухальська, Голобош, 2019]. Однак насправді втілення таких масштабних завдань скоріше лише декларується, ми знайшли лише один реальний досвід емпіричного дослідження моделі формування толерантності на прикладі студентів другого курсу, яким був прочитаний спецкурс про практику толерантної комунікації. Результати його дійсно підтвердили, що розвиток когнітивної підструктури сприяв підвищенню рівня особистісної толерантності, який діагностувався напередодні та після проведення формувального експерименту [Гордієнко, Сорокіна, 2018].

Можна констатувати, що головним проблемним моментом у дослідженнях, присвячених формуванню толерантності студентства, є те, що дослідники неявно виходять з припущення про те, що перед ними «*tabula rasa*», на якій можна починати щось писати та закарбовувати це у свідомість. Проте очевидно, що вони мають справу з вже сформованим конструктом, на основі якого молодь будує реальні взаємодії.

Щоб з'ясувати, які чинники реально були використані у формуванні конструкта толерантності, у процесі нашого дослідження ми попросили респондентів відтворити власні уявлення про шляхи формування толерантності як особистісної характеристики. Аналіз наративів показав, що в них тісно переплітаються як певні стереотипні уявлення про шляхи формування будь-яких особистісних рис, так і елементи власних життєвих історій. Насамперед слід зазначити, що в окресленні траєкторії формування толерантної людини були згадані усі ключові агенти первинної соціалізації.

Ми виходили з того, що суб'єктивне бачення причин, що впливають на те, чому людина стала толерантною нерозривно пов'язано з досвідом власної соціалізації, і респонденти будуть насамперед згадувати тих агентів, які вплинули на формування їх власних уявлень про толерантність. Виявилось, що існують дві протилежні точки зору щодо формування толерантної поведінки. Більшість респондентів визначало цю якість як набуту. Як влучно зауважила

одна з респонденток: *«Толерантність не передається з ДНК» (Ірина, 20 років, ВР)*. Натомість для інших толерантність постає вродженою характеристикою, що має біологічне обумовлення. *«...Нічого на них не впливало. Вони напевно такі від природи. І я їм децю заздрю, бо їм простіше сприймати все негативне в оточенні. Вони зазвичай ставляться до цього так просто. А у мене так, на жаль, не виходить» (Олександр, 25 років, НР)*. За такого підходу процес виховання толерантності або формування її «штучним» чином видається респондентам складним завданням. *«Людина не стала толерантною – вона такою і була. Я думаю, просто стати толерантним досить складно» (Валерій, 22 роки, ВР)*. Як бачимо, навіть існування різного ставлення молоді до толерантності як вродженої чи набутої характеристики, яке до речі теж є результатом попереднього формування конструкта, створює різні умови для подальшого розвитку толерантності як особистісної характеристики. Адже у такий спосіб особи, що дотримуються ідеї «природності» толерантності, певним чином знімають з себе відповідальність за свою поведінку. Ніби вони не винні, що є нетолерантними, бо просто такими народилися. Це знаходить подальший вияв у небажанні помічати інших, а у більш радикальному варіанті може виступати індикатором байдужого ставлення та пасивності особистості.

Повертаючись до чинників формування толерантності під час первинної соціалізації, слід зазначити, що переважна більшість опитуваних наголошували на першочерговості виховання та відповідальності сім'ї за формування толерантної особистості. При цьому акцент робився як раз не на когнітивний, а на операційний елемент, респонденти згадували не про повчання, не про оповідання про правильність толерантної поведінки, а про такі реальні її вияви як сприятливий психологічний клімат, демонстрація поведінкових манер членів сім'ї, наявність уваги до дитини та її потреб, почуття солідарності у межах родини. *«Найважливішим є виховання та зразки, які дають батьки. А потім вже навчання та оточення. Це має бути любляча сім'я, яка вкладає душу у дитину, займається її вихованням. Батьки мають самі подавати приклади толерантного ставлення і пояснювати, що всі різні і мають право такими*

бути» (Олена, 22 роки, НР). «Ті зразки поведінки, ті погляди, що насаджує сім'я, вони відбиваються ніби трафаретами на дитині. І в майбутньому людина може не розуміти свідомо причину, чому вона так ставиться до певних людей чи речей. Вона не переосмислюватиме, а сприйматиме це як даність» (Євген, 19 років, ВР).

Загалом тема взірців як вирішальних чинників формування толерантності є в наративах провідною. Відмічаючи вплив оточення, респонденти знову звертали увагу на те, що операційна складова при формуванні толерантності важливіше комунікативної. *«Дуже важливо, де людина виросла, якими були її батьки та найближче оточення. Освіта теж важлива. Але я думаю, що головним є оточення. Що навіть людина не дуже освічена може розуміти, що до інших слід ставитися добре» (Даша, 19 років, ВР).* З іншого боку, навіть у разі засвоєння високих моральних взірців і вимог у родинному колі, індивід може стати нетолерантним, спостерігаючи подібні приклади у своєму комунікативному просторі.

При цьому важливість та потужність впливу різних агентів залежить від етапу соціалізації індивіда, його віку та конкретних життєвих обставин, проте незмінно відмічається саме роль вияву толерантності в ситуаціях взаємодій. *«...Оточення та виховання. В певний момент життя найбільше впливає виховання, а потім вже різні життєві ситуації» (Дмитро, 22 роки, ВР).*

Крім спостереження за досвідом толерування у власному оточенні, респонденти відмічають, що одним з найважливіших факторів формування толерантності є особистий досвід. З розширенням комунікативного простору, здобуттям особистої практики спілкування чи взаємодії з представниками певних національностей чи меншин, зростає і рівень толерантного сприйняття інакшості. При цьому важливими є позиція та бажання людини бути допитливою, відкритою до нового. *«Історія такої людини може бути до простого банальна – у її вихованні приймало участь багато людей, її цікавить все нове. Або через певні життєві ситуації вона зрозуміла, що всі люди однакові. Людина, яка стала толерантною, знайома з різними людьми і, можливо, їй*

пощастило багато про них дізнатися, щоб зрозуміти: кожна людина – це особистість. Хоча з іншого боку – людина може просто захоплюватися чимось незвичним, тому і розуміє, що кожен індивід унікальний» (Ірина, 20 років, ВР).

Причому корисним є не лише позитивний, а й негативний досвід, коли людина сама відчуває себе об'єктом нетолерантного ставлення. Переживання такого досвіду може стати стимулом корекції власної поведінки в бік толерантного спрямування. Відчуття на собі утисків чи зневажливого ставлення, стає поштовхом до збільшення чуйності та уваги до проблем і особливостей інших. *«Бажання бути нормальним. Бути у суспільстві. І інколи воно формувалося і під впливом негативного досвіду. Бачив погане – і розумів, що треба діяти інакше» (Денис, 19 років, НР).*

Крім впливу найближчого оточення, респонденти торкалися і таких соціальних чинників, які діють на формування толерантності не прямо, а опосередковано. Наприклад, відзначався вплив місця проживання. Хоча в наративах не заперечувався той факт, що місто дає більше можливостей для здобуття практики зіткнення з інакшістю та засвоєння широкого у культурному контексті досвіду, тісні та досить персоніфіковані стосунки, що складаються між членами невеликих сіл також формують міцний фундамент толерантності через виховання культури поваги до іншого. Наведемо приклад наративу однієї з респонденток. *«Для мене найважливіше виховання. Я, наприклад, не з великого міста, я з села. У мене якось не було такого, що щось погане, щось гарне. Не знаю як люди в містах, як їх тут виховують. Але у нас ні в школі, ні в сім'ях немає якоїсь явної ворожості до інших релігій, чи національностей, чи чогось подібного. Мені здається, найбільш відіграватиме роль оточення, середовище, де ти виріс, твоя сім'я, а не зростання в селі чи в місті» (Ольга, 19 років, НР).*

Головним при формуванні толерантності є не наявність чи відсутність якихось умов, а те, який досвід в них транслюється. *«Впливає життєва ситуація, освіта, кар'єра, виховання. Коли батьки люблять, коли гарно ставляться до дитини. Коли освіта добра, не у сенсі її ступінь, а у сенсі, що людині у цей період формують кругозір, що саме вкладають у неї. І плюс робота,*

колектив, атмосфера в колективі» (Наталія, 22 роки, ВР). І знову таки наголос робиться не на знання, а на досвід. «Впливають манери поведінки, що бачить людина довкола, виховання, мораль, саме поняття моралі» (Ігор, 22 роки, НР).

Загалом переважна більшість респондентів зазначили у якості найбільш детермінуючих факторів формування толерантної поведінки виховання та вплив сім'ї. Серед другорядних чинників були названі вплив оточення та друзів, суспільства, культурних умов, стереотипів. Досить часто студенти зазначали важливість освіти та навчання (у першу чергу школи, навчального закладу) та безпосередньо здобутий особистий досвід спілкування з представниками відмінних культурних цінностей, поведінкових характеристик. Значно рідше серед причин згадувалися індивідуальні особливості або вплив літератури. Показово, що про вплив на формування толерантності навчання у ЗВО практично не згадувалось, хоча роль школи відмічалася як впливова. Очевидно, що студенти прийшли на навчання з достатньо чітко сформованими настановленнями щодо важливості толерантності та з різною мотивацією до толерування.

Серед причин становлення нетолерантної особистості респонденти зазначили негативні умови соціалізації: проблеми у сімейному колі, дитячі травми та образи, відсутність виховання, негативні зразки поведінки. При цьому студенти знову таки акцентували на поведінкових реаліях. Нетерпимість розглядалась не як вибір, зумовлений особистісними характеристиками індивіда, а як результат перебування у складних життєвих обставинах, які детермінували позицію нетерпимості. *«Це людина, що виросла в неблагополучній родині, якщо говорити на конкретному прикладі. Яку в дитинстві били, ображали. Вона за рахунок цього починає ображати інших. Щоб довести своєю поведінкою, що вона краща за них. Також це неосвіченість. У сенсі того, що нею не займалися ні батьки, ні родичі, ні вчителі у школі і там, де вона ще навчалася. Тому що ні вона не хотіла, ні вони не були зацікавлені. Після цього ця людина виросла озлоблена і «недалека»» (Валерій, 22 років, ВР). «Напевно, вплинула оточуюча реальність. Напевно, людина була у такому життєвому переплеті. Росла у*

такому оточенні, що у неї іншого виходу не було. Просто це був вибір – або вижити таким, або не вижити взагалі» (Наталія, 20 років, НР).

Інший чинник, який, на думку респондентів, сприяв формуванню нетолерантності, пов'язаний з особливостями виявленого нами базового образу нетолерантності. Цей образ, як ми показали вище, формувався через таку ознаку як надмірний егоцентризм. А чинником його формування називали надмірну опіку. Нетолерантність формується в умовах, коли дитину самі батьки роблять центром свого життя і життя оточуючих. У такому випадку вона просто звикає не враховувати інтереси інших, орієнтується лише на власні. У індивіда закладається почуття зверхності та надмірної любові до себе, що стає базисом розвитку нетерпимості до інших. *«Коли з дитинства виховують надмірну гордість собою. Тоді цілком природно, що, як наслідок, інших людина вважатиме гіршими за себе» (Олена, 22 роки, НР).*

Знову і знову в наративах робився акцент саме на зразках поведінки. Студенти відзначали, що головним у формуванні нетолерантності є не відсутність виховання, а його негативне спрямування, коли батьки, родичі, вихователі, вчителі транслиують зразки нетолерантного ставлення. *«На нього могло вплинути те, що у сім'ї поводяться нетолерантно. Або у компанії друзів. Якщо це виховується змалечку, то так у більшості випадків і залишиться. Допоки у людини якась ситуація не станеться, яка покаже, що треба інакшим бути» (Юлія, 17 років, ВР).*

Хоча часто респонденти говорили про нетолерантність як характеристику уявної людини, за такою відстороненою рефлексією проглядався і власний досвід. Наведемо приклад впливу на формування відповідної характеристики зразків, отриманих респондентом з низьким рівнем розвитку толерантності на власному досвіді: *«Загалом причина нетолерантності – це закомплексованість певна з дитинства. Плюс стандарти в сім'ї, які закріплюють дитині. У мене батьки, коли побачили серезку у вусі – то просто паніка була. Мене мама гесм назвала. І брат старший такий. От його навчили, що нічого не має бути нового, все*

стандартно. І він такий і є. І тепер нетолерантно ставиться до всього нестандартного і нового» (Олександр, 25 років, НР).

Негативний досвід спілкування чи взаємодії тягне за собою формування нетолерантних установок. І це цілком логічно. Ми намагаємося уникати деструктивних чи некомфортних для нас речей. Формування як толерантного, так і нетолерантного ставлення до різних об'єктів відбувається саме в різних ситуаціях взаємодій. *«Наприклад, особа мала сутички з представниками певної національності один раз, другий. Людина вважатиме, що всі представники цієї національності є злі та недобрі. Це йде з досвіду. І далі вона, наприклад, коли бачитиме таку людину, то намагатиметься ізолюватися від неї, щоб уникнути тих наслідків, які були до цього» (Ольга, 19 років, НР).*

Досить часто респонденти визначали фактори, що впливають на формування нетерпимості, як обернені до тих, що визначають толерантність. *«Знову ж таки, теж саме: виховання, бажання і так далі. Все теж саме. Але у толерантного це все зі знаком «плюс», а у цьому випадку зі знаком «мінус». Ось і все» (Денис, 19 років, НР).* Як толерантне, так і нетолерантне ставлення формується під впливом життєвих обставин, продуктів культурної індустрії, ЗМІ. *«Фільми, ЗМІ, виховання, оточення, книги, особливості характеру» (Ірина, 20 років, ВР).* Проте людина не стає автоматично заручником несприятливих обставин або негативних впливів. Відмічається і її власна роль і відповідальність за вибір того чи іншого варіанту ставлення. *«Не вистачало розуму. Лінь і небажання сприймати інших» (Наталія, 22 роки, ВР).*

Дотепер ми розглядали переважно чинники формування толерантності в процесі соціалізації, проте в соціологічному контексті досить важливо з'ясувати як молоді люди оцінюють соціокультурну ситуацію в соціумі, в якому вони формуються і постають як особистості.

Цінності та норми, що поширені у масовій свідомості, створюють ту основу, на якій ґрунтуються особистісні атитюди. Відповідно якби в суспільстві толерантність визнавалася нормативною вимогою, її формування було б значно ефективнішим, ніж за умов поширеності явищ нетолерування тих чи інших

людей чи соціальних груп. Як зазначив один з респондентів, *«як на мене, людина має бути толерантною. А не ставати... Скрізь люди мають бути толерантними. Це норма»* (Олег, 20 років, НР).

Проте наразі толерантність українського суспільства визначається молоддю як бажана, проте не дійсна ситуація. При цьому студенти мали різні оцінки стану нашої спільноти та зазначали різні умови та чинники досягнення жаданого стану. Не завжди вони ясно відрефлексовували свої відчуття, але оскільки відповідно до теореми Томаса ситуація є такою, якою ми її бачимо, варто звернутися саме до наративів, щоб зрозуміти яким є сприйняття молоддю рівня толерантності нашого суспільства.

Деякі з респондентів надавали негативну оцінку, базуючись на власному відчутті ситуації або досить абстрактних причинах. *«Не знаю. Мені здається, ну як я спостерігаю ... то ні. Ну ось те, що я бачу, що відчуваю»* (Даша, 19 років, ВР «Ні. Тому що у нас менталітет такий») (Юлія, 23 роки, НР). Проте переважно позиція респондентів обґрунтовувалася саме через фіксацію тих ознак нетерпимості та чинників її продукування, які традиційно і визначаються як базові при дослідженнях інтолерантності. Серед найбільш типових чинників, що провокують нетолерантність, відмічалось панування стереотипів (*«занадто багато стереотипів з будь-якого приводу: євреї жадібні, цигани крадуть, дівчина з рожевим волоссям феміністка, жінка – на кухню, чоловік – працювати»* (Микола, 19 років, ВР)), заангажованість сприйняття представників певних соціальних груп чи людей, що мають відмінні ідеологічні погляди (*«подивіться на ситуацію: «О, бандерівець!», «Дурні америкоси», «Росія – зло»»*) (Ірина, 20 років, ВР)), низький рівень життя українців (*«ситуація змушує населення замислитися над власними шансами на виживання, про толерантність думають в останню чергу»* (Ірина, 20 років, ВР)), агресивність, яку підживлюють ЗМІ (*«з будь-якого приводу стріляють, всюди агресія. Новини включати взагалі страшно»* (Наталія, 22 роки, ВР)) тощо [Стукал, 2020b]. Безумовно не сприяє поширенню толерантності у суспільстві збройний конфлікт у межах нашої країни. *«На жаль, у нашій ситуації війні в країні і одвічного*

розколу країни на частини за політичними і іншими переконаннями – ми точно не толерантні. У нас купа причин сварок: політика, ідеологічні орієнтації у сенсі тяжіння до Росії чи Європи, проблема переселенців» (Олена, 22 роки, НР).

Слід зазначити, що аморальність суспільства, внутрішня неготовність населення до сприйняття інакшості, майже не називалася серед ознак його нетолерантності. Лише один із учасників дослідження назвав причиною нетолерантності сучасного соціуму надмірний лібералізм, розуміючи під цим терміном відсутність усталених ціннісних орієнтирів. *«У нас ніколи не чіпали тему моралі. Тому що не було ніяких санкцій, так би мовити, внутрішніх. Ну ось СРСР взяти, як приклад. Там була якась мораль суспільна. А у наш час завдяки свободі думки ми дуже сильно, так би мовити, додали модель лібералізму у нашу владу і суспільство» (Ігор, 22 роки, НР).*

Попри наявність проявів в нашому суспільстві нетолерантності, респонденти зазначали складність його однозначної характеристики як такого, в якому переважає нетерпимість. Хоча на макрорівні чинники, що спричиняють інтолерантність, фіксуються досить легко, суспільство не сприймається як сутнісно інтолерантне, оскільки в безпосередніх повсякденних взаємодіях випадки нетолерантного ставлення все ж таки залишаються випадками, а не типовою ознакою міжособистісних стосунків. Зокрема для наративів типовим був наголос на гетерогенності взаємодій, в яких спостерігається як толерантність, так і нетерпимість. *«Всюди є толерантні, а є ні. І тих, і тих вистачає. Але загалом наше суспільство ще не виросло до рівня толерантного» (Денис, 19 років, НР).*

Водночас зафіксовано тенденцію до сприйняття змін суспільної ситуації в бік посилення толерантності. Деякі зі студентів робили акцент на позитивних змінах останніх років: *«думаю, ми йдемо до цього» (Максим, 18 років, ВР); «я помічала ситуації як в підтримку, так і на противагу цього. Хоча, мені здається, за останні роки, зсув все таки у бік толерантності» (Ольга, 19 років, НР).*

Неможливо говорити про формування толерантних установок без урахування складного соціального, культурного, політичного контексту

функціонування сучасного українського суспільства. Криза у різних галузях, конфлікт на Сході країни, політичне та культурне протистояння наших громадян – і перелік можна продовжувати. Ці всі явища не сприяють зростанню толерантних практик. Відповідно найбільшою проблемою на шляху затвердження толерантності як загальної норми у соціальних взаємодіях респонденти вважають різноманітні розколи, характерні для сучасної суспільної ситуації. *«У нас народ доволі толерантний. Але при цьому він неоднорідний і складно сказати про всіх, тому що одна половина – вона якась більш європейська, а інша – ніби печерні люди» (Євген, 19 років, ВР).* Саме налагодження злагоди у суспільстві є, на думку молоді, першою важливою умовою підвищення толерантності. *«Спочатку потрібно навести порядок в країні. Спокійна і задоволена життям людина – толерантна людина» (Ірина, 20 років, ВР).*

Однак такі зміни не відбуватимуться автоматично. Показово, що одним з чинників формування толерантного суспільства є активність самого молодого покоління. Молодь є результатом і водночас рушієм перетворень. Змінити суспільство *«можливо, виховуючи якісно нове покоління.» (Олена, 22 роки, НР).*

Аналіз наративів показав, що чинники формування толерантності на рівні окремої людини і на рівні суспільства респонденти бачать по різному. На особистісному рівні вирішальним є реальний досвід взаємодій, а на макрорівні, на думку молоді, результатів можна досягти через поєднання впливів на когнітивному та операціональному рівні. Перше завдання вирішується за допомогою підвищення рівня проінформованості пересічного громадянина щодо переваг толерантного сприйняття дійсності. *«Завдяки поширенню розуміння того, що таке толерантність, як її можна і потрібно використовувати. Якщо людина не знає що таке толерантність – вона ніколи не буде толерантною. Вірніше, вона може бути такою сама по собі, проте вона не може бути такою у повній мірі» (Денис, 19 років, НР).* Для вирішення другого завдання, необхідно поширювати і культивувати зразки толерантної поведінки, наприклад через створення умов для культурного обміну. *«...А ще бажано, щоб посольства інших*

країн організували екскурсії за державний кошт до країн для підвищення рівня толерантності, так би мовити, наглядно» (Ірина, 20 років, ВР). «Необхідно більше різних заходів нестандартних. Ось, приміром, у нас у Краматорську був концерт гурту «Океан Ельзи». Люди прийшли і раділи. Вони ні разу в житті такого не бачили. Я думаю, якби наші люди це бачили – вони б краще ставилися до різноманітних нестандартів і явищ» (Олександр, 25 років, НР).

Підсумовуючи вищезазначене, ми можемо констатувати, що найбільш дієвим чинником конструювання толерантності на особистісному рівні є засвоєння толерантних зразків поведінки як через спостереження за оточенням, так і в безпосередніх взаємодіях. Однак на рівні суспільства, більш ефективним є формування сталих ціннісно-нормативних уявлень про толерантність, що забезпечується як через поширення знань про переваги толерантного співжиття, так і спеціально організованими практиками спілкування та взаємодії представників різних соціальних, етнічних, культурних спільнот.

3.4. Від цінності толерування до поведінкових атитюдів: специфіка ставлення молоді до різних виявів інакшості

Як і будь-які уявлення, конструкт «толерантність» не гарантує, що поведінка людини, яка декларує важливість толерантного ставлення, буде у реальності відповідати атитюдам. Попередньо ми концентрувалися на визначенні когнітивного змісту конструкта, надалі перейдемо до аналізу його поведінкової складової. Для цього ми поставили собі за мету прослідкувати установки студентів щодо взаємодій у певних ситуаціях.

Такий підхід дозволив нам не просто фіксувати позитивне чи негативне ставлення до певних явищ, але і дослідити готовність індивіда до реальних дій. На відміну від надто узагальнених тверджень, які використовуються в опитувальниках для вимірювання толерантності і не позбавлені впливу на відповіді респондентів соціальної бажаності «правильної» поведінки, змодельовані нами ситуації давали змогу відстежити атитюди щодо сприйняття інакшості в умовах, наближених до реальності, але не мали ознак

«правильності», які б спотворювали вибір. Зокрема, ми перевіряли установки студентів щодо сприйняття осіб іншої національності, культури, прихильників різних релігійних течій, політичних орієнтацій, субкультурних смаків, сексуальних орієнтацій тощо.

Для вирішення поставлених завдань було здійснено низку інтервенцій. Перша інтервенція передбачала ситуацію вибору сусіда для проживання разом у кімнаті протягом двох тижнів під час фестивалю молоді, який проводиться в студентському таборі. Її метою було загострити сприйняття учасниками експерименту певних характеристик іншого індивіда, оскільки йшлося про допущення носіїв інакшості у найбільш приватну частину особистісного простору на досить тривалий час.

Респонденту необхідно було обрати один з шести запропонованих варіантів сусіда по кімнаті. В описі характеристик кожного з імовірних сусідів ми акцентували на певних соціокультурних особливостях людини чи її світоглядних позиціях, які потенційно могли стати об'єктом інтолерантного сприйняття. На відміну від формулювань, які пропонуються в тестах і спрямовані на визначення ставлення до різних виявів інакшості як окремих ознак, запропоновані нами портрети поєднували водночас кілька характеристик уявного сусіда. Ознаками, що могли провокувати несприйняття, були расові, етнічні, релігійні, мовні, культурні, ідеологічні характеристики, а також нетрадиційна сексуальна орієнтація та ВІЛ інфікованість. Кожен уявний партнер мав власну конфігурацію ознак, в якій обов'язково фігурували принаймні дві з тих, що могли викликати нетолерантне ставлення. Крім цього в кожному описі були позначений майбутній фах уявного сусіда та якісь субкультурні або культурні прояви, які також репрезентували інакшість (наприклад, специфічні захоплення, аніме). Ці ознаки не обов'язково були пов'язані з поширеними стереотипами і упередженнями, які традиційно розглядаються в контексті нетерпимості, але вони також могли стати причиною відмови від вибору. Образ був візуалізований, респонденти отримували разом з описом фото уявного сусіда. Опис подавався у двох гендерних варіантах, які містили аналогічні

характеристики: хлопцям слід було обрати сусіда серед представників чоловічої статі, дівчатам – жіночої.

Слід зазначити, що відмова від вибору не розглядалася як пряме свідчення нетолерантності. Насамперед виявилось, що значною перепорою для багатьох стала необхідність спілкування іноземною мовою. Часто студенти зазначали, що через низький рівень володіння англійською, просто не зможуть вести комунікацію з запропонованим сусідом. *«...Та як я відношуся? Я на англійській не зможу спілкуватися. Він то може і цілком нормальний як людина, проте я просто не зможу з ним спілкуватися» (Олег, 20 років, НР)*. Саме мовний бар'єр був найбільш поширеною причиною відмови від вибору і серед студентів із низьким рівнем толерантності, і серед тих, хто має високий. Окрім того, сама процедура давала респондентам можливість вибору з різних варіантів сусідства, тому при загалом толерантному ставленні, респонденти все одно мали відмовитися від решти варіантів на користь якогось одного. Інколи вони самі підкреслювали, що відмова не пов'язана зі стереотипним несприйняттям (*«цього відкидаю не через те, що в нього нетрадиційна сексуальна орієнтація, а тому, що він займається маркетингом» (Микола, 19 років, ВР)*).

Відповідно, аналізуючи результати інтервенції, ми оперували двома показниками. По-перше, загальною кількістю виборів того чи іншого варіанта умовного сусіда. Ми припускали, що чим ця кількість більша, тим менше в запропонованому варіанті ознак, які б провокували інтолерантність. По-друге, виокремлювались саме ті мотиви відмови від сусідства, які прямо містили ознаки нетолерантності, тобто прямо вказували на несприйняття певних ознак, що надавалися в характеристиках уявних персонажів. Узагальнені результати представлено у таблиці 3.4.

Почнемо із характеристики кількості виборів. Загальну кількість виборів наведено в таблиці. Однак оскільки по більшості варіантів, за виключенням першого, результати не надто відрізняються, ми використаємо не абсолютні цифри, а результати ранжування, оскільки опитувані мали не лише зробити свій

вибір, а й розташувати запропоновані варіанти сусідства від найбільш до найменш бажаного. Картина виявилася дещо несподіваною.

Таблиця 3.4

Характеристика виявів нетолерантності при виборі умовного сусіда

Портрет уявного сусіда	Можливі підгрунтя виявлення нетолерантності	Мотиви відмови за ознаками інакшості (кількість)		Вибір умовного сусіда (кількість)		
		Серед молоді з ВР	Серед молоді з НР	Разом	ВР	НР
Студентка/ студент із Південної Кореї, 20 років, навчається на юридичному факультеті, буддист. Нашу мову майже не розуміє, тож спілкуватися з нею/ним доведеться англійською. Захоплюється аніме	Інша країна Інша культура Інша релігія Інша мова Майбутній фах Специфічне захоплення	Специфічне захоплення 1	Специфічне захоплення 1 Інша культура 1 Інша релігія 1	16	11	5
Студентка/ студент із США, 23 роки, вивчає маркетинг, захоплюється створенням дизайнерського одягу/ астрономією, має нетрадиційну сексуальну орієнтацію. Вести комунікацію з нею/ним потрібно англійською мовою	Інша країна Інша культура Інша сексуальна орієнтація Інша мова Майбутній фах Специфічне захоплення	Сексуальна орієнтація 4 Майбутній фах 1	Сексуальна орієнтація 13	3	3	0
Студентка/ студент із Намібії (Пд-Зх Африка), 21 рік, темношкіра/ий, навчається на технолога, прихильника/к місцевої первісної релігії, захоплюється шопінгом /футболом	Інша країна Інша культура Інша раса Інша релігія Інша мова Майбутній фах Специфічне захоплення	Інша раса 1 Інша релігія 1 Специфічне захоплення 4	Інша раса 6 Інша релігія 1	7	3	4
Студентка/студент із Закарпаття, 20 років. Прожила/в у глухому селі у горах більшу частину свого життя. Не користується Інтернетом і іншими звичними «благами цивілізації». Часто досить гучно коментує звичні речі, привертаючи увагу оточення. Навчається на ветеринара	Територіальне походження Інше культурне середовище Інші уподобання Інша поведінка Майбутній фах	Територіальне походження 3 Інше культурне середовище 2 Інша поведінка 4 Інше культурне середовище 5	Територіальне походження 3 Інша поведінка 5 Інше культурне середовище 3	2	1	1

Продовж, табл.3.4

Студентка/ студент, 22 роки, уродженець Донецька. Навчалась/вся в ДНУУ на перекладача, через воєнні дії її/його університет було перенесено, і вона/він змінив місце проживання. Проте її/його політичні погляди залишаються «проросійськими» і вона/він їх активно висловлює	Регіон походження Інші політичні погляди Майбутній фах	Інші політичні погляди 11	Інші політичні погляди 8 Регіон походження 1	5	1	4
Студентка/ студент із Білорусі, 22 роки, приїхала/в у нашу країну за програмою академічної мобільності. Навчається на психолога. Займається написанням дослідницького проекту. Інфікована/ий ВІЛ	Інша країна Статус інфікованого на ВІЛ Майбутній фах Специфічне Захоплення	Статус інфікованого на ВІЛ 6	Статус інфікованого на ВІЛ 6	5	3	2

Почнемо із характеристики кількості виборів. Загальну кількість виборів наведено в таблиці. Однак оскільки по більшості варіантів, за виключенням першого, результати не надто відрізняються, ми використаємо не абсолютні цифри, а результати ранжування, оскільки опитувані мали не лише зробити свій вибір, а й розташувати запропоновані варіанти сусідства від найбільш до найменш бажаного. Картина виявилася дещо несподіваною. На першому місці з відчутною перевагою опинився буддист з Азії (середнє 2.2 за 6-бальною шкалою), на другому, хоча і з помітним відставанням (середнє 3.39) – прихильних первісної релігії з Африки. Далі розташувалися ВІЛ-інфікований білорус (середнє 3.6) та американець нетрадиційної сексуальної орієнтації (середнє 3,92). Приблизно на тому ж рівні була виражена дистанція з переселенцем з Донбасу з проросійськими поглядами (середнє 3,97). І зовсім мало було охочих обрати за сусіда українця з глухого гірського села (середнє 4,1). Як бачимо, рангові позиції не завжди ототожнювалися з тими, що показав перший вибір. Зокрема сусіда, що мав нетрадиційну сексуальну орієнтацію обрало всього троє респондентів, а вихідця з Донбасу з «проросійськими поглядами» п'ятеро. Однак рангові позиції показали, що в цілому дистанція до представників цих груп майже не відрізняється.

Отримані результати дали можливість з'ясувати певні особливості ставлення молоді до інакшості. Виявилося, що навіть досить відмінна людина, така як південнокорейський буддист, що захоплюється аніме і спілкується лише англійською, обиралася значно частіше ніж український студент сільського походження. Однією з можливих причин такого вибору є те, що чим краще молодь уявляє собі суб'єкта комунікації, тим реальнішими виглядають можливі бар'єри взаємодії та водночас зменшується мотивація до толерування інакшості.

Ще одним важливим моментом є те, що якщо в масовій свідомості не поширені негативні стереотипи щодо представників інших культур, націй, соціальних груп – їхня інакшість не відлякує, а навпаки притягує інтерес молоді. Як показав аналіз інтерв'ю, респонденти з високим рівнем розвитку толерантності робили свій вибір саме в контексті базового образу толерантної людини як готової до сприйняття інакшості. Проте на вибір накладалася й інша мотивація. Інакшість розглядалась не просто як те, що людина має поважати, а як джерело нового досвіду, потенційно привабливе з точки зору саморозвитку. Типовими обґрунтуваннями вибору для респондентів з високим рівнем розвитку толерантності були посилення на те, що *«це буде цікаво»* (*«...дівчина з Намібії. Це теж, напевно, досить цікаво – дізнатися культуру іншої країни»* (Юлія, 17 років, ВР)) і *«це буде корисно»* (*«...він носій англійської мови. Я з англійською не дуже. Я її підучую, але поки не дуже. А спілкування з людиною, яка є носієм мови, набагато покращить знання мною мови»* (Євген, 19 років, ВР)). Причому загалом цікавість є важливішим мотивом ніж можлива корисність взаємодій. *«Знає буддизм і юрист. Мені б з ним було цікаво... Мати під рукою людину з такою освітою було б, скажімо так... можливо цинічно, але вигідно. Але це на другому плані. По-перше, буддист і носій азійської культури»* (Максим, 18 років, ВР).

Однак більшою мірою нас цікавив не вибір, а відмова від потенційного сусідства, яка мотивувалася саме несприйняттям інакшості. Загалом в інтерв'ю було виокремлено 89 відмов, що містили ознаки нетолерантності. Усі використані при формуванні уявних персонажів ознаки, які ми закладали як такі,

що могли провокувати несприйняття, були названі респондентами, проте по частоті їх використання можна судити про те, наскільки актуалізованими є у свідомості молоді ті чи інші детермінанти інтолерантності. Загалом політико-ідеологічні розходження як мотив відмови назвали 19 респондентів, з особою нетрадиційної сексуальної орієнтації відмовилися жити 17 респондентів, з ВІЛ інфікованою особою не захотіли жити 12 опитаних. Відмовили потенційному сусіду через іншу расу 7 респондентів, загальнокультурні відмінності визначили як перепону 10 респондентів, субкультурні відмінності вплинули на відмову у виборі сусіда в 6 випадках, релігійні відмінності назвали як причину відмови тричі. 6 відмов було здійснено на підставі територіального чи регіонального походження, в 9 випадках потенційному сусіду відмовили через несприйняття поведінкових характеристик.

Як бачимо, загальна кількість відмов через несприйняття тих чи інших характеристик досить чітко показала, що вплив стереотипів, розповсюджених у масовій свідомості щодо представників певних соціальних груп, менший у порівнянні з неготовністю виявляти толерантність до людей, що сповідують інші політичні погляди. Емпірично доведено, що в українському соціумі серед характеристик електорату з проросійськими поглядами присутня переконаність у правильності власної точки зору, нетерпимість до інших [Безрукова, Безрукова, 2020, с. 236]. У нашому дослідженні, навіть якщо респондент був готовий толерувати усі інші відмінності, проживання з політичним опонентом, відхилялося. *«З нею буде дуже складно. Не люблю політичні агітації. Просто жахливо. А інших всіх можна спокійно ставити на перше місце. З усіма нормально»* (Даша, 19 років, ВР). Характерно, що навіть респонденти з високим рівнем толерантності демонстрували не просто нелояльність, а навіть агресивне неприйняття такого сусіда. Єдина відмінність полягала в тому, що вони обмежувались вербальною агресією там, де низькотолерантні виявляли готовність до фізичної. *«Ой ні. Я точно протилежних поглядів. Гнати таких треба, якщо цензурно»* (Дмитро, 23 роки, ВР). *«От я б йому вмазав. Був би «мальчик для битья»»* (Олександр, 18 років, НР).

Однак слід зазначити, що більшість високотолерантних респондентів висловлювали готовність до такого проживання, при цьому вони не намагалися змінити точку зору співрозмовника, а проявляли терпимість до його позицій. *«Мені завжди цікаво послухати точку зору людини і проаналізувати її. Подивимося, наскільки вона зомбована» (Наталка, 19 років, ВР).*

Окремим виявився кейс, який сукупно отримав найбільше відмов (22) за ознаками нетолерантного ставлення. Пропонуючи його ми намагалися перевірити наскільки впливовими у свідомості молоді є стереотипи щодо місця походження індивідів у просторових координатах «село – місто», чи дійсно вихідцям із села приписують певну обмеженість у можливостях розвитку. Ми прагнули з'ясувати не просто ставлення до вихідців із сільських територій, а навмисне гіперболізували ситуацію, додавши до опису вихідця з глухого села віддаленість від сучасного культурного контексту і водночас низький рівень культури спілкування. Як наслідок усі названі підстави були використані у відмовах. Через походження з села цю кандидатуру відхилили 6 респондентів, а через неприємні поведінкові та через великі культурні розбіжності відповідно 9 та 8 осіб. Водночас інколи було складно відрізнити територіальні, культурні та особистісні моменти, оскільки для респондентів вони часто розглядалися як елементи єдиного цілого (*«Село – і в Африці село. Хоча я їздив до друга в село. І село селу «рознь». Але оця недалекість... Не люблю тупих» (Олександр, 18 років, НР).*

Тема походження виявилася важливою не лише як чинник, що підживлює стереотипність та упередження у формуванні ставлення до представників різних соціальних груп. Нетолерантне ставлення не демонстрували ті, респонденти, хто мав таке ж походження, як і потенційні сусіди. Зокрема респонденти з Донецької області більш нейтрально реагували на такий варіант сусідства з людиною інших політичних поглядів, і висловлювали такий особі більшу підтримку. *«Все ж таки, наша людина. Можна потерпіти два тижні» (Олена, 22 роки, НР).* *«Її шкода... Я проживаю з чоловіком, який має такі ж погляди... І нічого, живу» (Катерина, 22 роки, НР).* Те саме спостерігалось і щодо вихідців з села. *«Люблю*

гори. Сама жила в селі. Нам буде про що поговорити... але, якщо чесно, інколи мене бентежать «глухі селюки». Але у дівчини вища освіта. Я думаю, все має бути норм» (Оксана, 23 роки, ВР).

Важливим результатом, отриманим під час аналізу цієї інтервенції, було підтвердження відмінностей між високо і низькотолерантними респондентами. Загалом 16 учасників експерименту з низьким рівнем толерантності згенерували 56 відмов, тобто в середньому на одну особу припадало 3,5 відмови. Натомість 22 учасники з високим рівнем толерантності висловили лише 37 відмов, тобто трохи більше ніж 1,5 на особу.

Високо толерантні респонденти мають розвинений конструкт толерантності і можуть краще протистояти тиску стереотипів. Наприклад, расову нетерпимість виявили 6 респондентів з низькою толерантністю і лише один з високою. Причому студенти з низьким рівнем толерантності демонстрували категоричне несприйняття даного варіанту сусідства саме через небажання мешкати поруч із темношкірим. *«Ні. Тому що негр» (Микола, 19 років, НР).* *«Чомусь у мене «предвзятое» ставлення до темношкірих. Хоча особисто не контактувала» (Олена, 22 роки, НР).* *«Нехай повертається у свій Наміб» (Іван, 20 років, НР).* При цьому при спробі пояснення причин такого ставлення респонденти не могли навести раціональну аргументацію та посилялися виключно на нерелективний негативний образ у власній свідомості. Студенти із високим рівнем толерантності абсолютно спокійно сприймали приналежність сусіда до темношкірих. А один з опитуваних наголосив на бажаності подібного досвіду: *«Якщо чесно, я завжди хотів мати темношкірого друга. Я не знаю... це якось кльово, як на мене» (Євген, 19 років, ВР).*

Ще яскравіше відмінності між високо і низькотолерантними респондентами видно на ставленні до ЛГБТ. Нетрадиційна сексуальна орієнтація слугувала мотивом відмови у виборі сусіда для 13 з 16 респондентів з низьким рівнем толерантності. Вони різко негативно реагували на дану характеристику індивіда та рішуче відкидали можливість спільного проживання у гуртожитку. Серед дівчат навіть було зазначено фактор потенційної загрози для особистої

безпеки від такого спільного проживання: *«У сенсі вона «рожева»? Мені було б страшно з нею мешкати»* (Наталія, 20 років, НР). *«Точно ні. Я боюсь спати в кімнаті з «рожевою»»* (Олена, 22 роки, НР). Студентки пояснювали свій страх у першу чергу недовірою та непередбачуваністю поведінки потенційної сусідки.

Водночас такий мотив назвали лише 4 із 22 респондентів із високим рівнем толерантності. У цій групі нетрадиційної орієнтації не лякалися, а просто виносили її за дужки, як те, що відрізняє, але ніяк не заважає нормальному спілкуванню. *«Я люблю кльово вдягатися, навіть сама децю малюю, крою та шию. Нам буде про що поговорити, головне одразу її попередити, що я традиційної сексуальної орієнтації»* (Тетяна, 20 років, ВР). Проте варто ще раз звернути увагу на те, що в явній чи прихованій формі стереотипи щодо нетолерування представників ЛГБТ є все ще дієвими, цей варіант обрало всього троє респондентів, попри те, що в цілому ми намагалися створити привабливий образ.

Загалом студенти із вищим рівнем толерантності мали більш відкриту позицію щодо сприйняття нового досвіду. Вони демонстрували зацікавленість зрозуміти іншу точку зору, відмінні культурні цінності та знаходили переваги та нові можливості у кожному з варіантів. Наприклад, у ситуації взаємодії з ВІЛ-позитивною людиною, більша поінформованість про шляхи передачі вірусу підвищувала толерантність сприйняття такої особи. *«Те, що він інфікований ВІЛ – це нічого не значить. Тому що вірогідність того, щоб він мені передався, настільки низька, що прагне пробити дно. Тому... з твоїх слів він цікава людина, він розвинений, з ним буде, про що поспілкуватися»* (Євген, 19 років, ВР). Проте як серед низькотолерантних, так і серед високотолерантних респондентів були ті, хто демонстрував настороженість щодо можливого контактування з ВІЛ-позитивною людиною внаслідок слабкої інформованості про шляхи інфікування. *«Просто боюсь і все»* (Денис, 19 років, НР). *«Не хочу жити з ВІЛ. Якщо є принаймні найменша можливість заразитися – я б не став ризикувати. Тим більше немає крайньої потреби у спілкуванні»* (Олександр, 22 роки, ВР).

Під час першої інтервенції ми намагалися насамперед виявити особливості дії мотиваційної складової конструкта толерантності. Проведений аналіз дав можливість визначити ієрархію мотивів нетолерантного ставлення. Традиційні об'єкти нетолерантного ставлення, такі як представники ЛГБТ або ВІЛ-інфіковані у молодіжному середовищі сприймаються більш терпимо ніж носії відмінних політичних поглядів або вихідці з села. Расові, релігійні, субкультурні відмінності не актуалізовані як суттєві.

Виявлено низку суперечливих зв'язків між когнітивною та мотиваційною складовою толерування.

1. Недостатній рівень знань про суб'єкта комунікації може як підсилювати мотивацію до взаємодії з інакшим, наприклад, стимулювати бажання знайомства з представниками інших культур, так блокувати такі взаємодії через страх можливих небезпек (наприклад, через страх інфікування або небезпеку спілкування з ЛГБТ).

2. Чим вище рівень знань про суб'єкта комунікації, тим чіткіші уявлення про бар'єри взаємодії, що зменшує мотивацію до толерування інакшості. Водночас ті знання, які дає спільне походження, сприяють зниженню інтолерантності до представників груп, які є об'єктами нетерпимості.

3. Підтверджено відмінності між респондентами з високим і низьким рівнями толерантності. Високо толерантні респонденти продукують значно менше нетолерантних реакцій завдяки розвиненій когнітивній складовій конструкта.

Однак всі вищезазначені особливості, стосувалися лише впливу конструкта на готовність до вибору. Проте відомий парадокс Лап'єра – атитюди проти дій, спонукав нас перевірити, чи буде ця готовність втілена у ситуації безпосередніх взаємодій. Тому було здійснено наступну інтервенцію, суть якої полягала в тому, щоб виявити особливості готовності на операційному рівні, з'ясувати які саме моделі поведінки готові застосувати респонденти в ситуаціях взаємодій, де вже закладені ознаки нетолерантності. Для вирішення цього завдання респондентам було запропоновано ситуацію, в якій об'єктом

нетолерантного ставлення була представниця групи переселенців, оскільки на момент проведення дослідження у 2016 році ситуація зі ставленням до переселенців, була актуально напруженою і давала можливість наочно виокремити ті моменти, які відрізняли загальні настановлення від тих поведінкових патернів, які продукувалися під впливом конструкта «толерантність»⁶.

Респондентам пропонували визначитися з власною поведінкою у ситуації активного несприйняття людини на основі певної ознаки інакшості, яке відбувається в їх безпосередньому близькому оточенні та має систематичний характер. Завдання виглядало наступним чином. «У вашу студентську групу перевелася дівчина, що проживала у зоні АТО. Частина одногрупників зневажають і відкрито ображають її через її попереднє місце проживання. Якою буде твоя реакція?»

Нас цікавило насамперед, чи будуть відрізнятися поведінкові моделі респондентів від позиції, яку вони висловили на попередньому етапі. Аналіз наративів показав, що у ситуаціях реальних взаємодій картина змінюється. На першому етапі 19 респондентів відмовили потенційному сусіду/ці з групи переселенців, проте на другому, лише 8 респондентів підтвердили неготовність толерувати дівчину переселенку, яка була б членом їхньої студентської групи. Прямим ознаками нетолерантного ставлення ми вважали відмову від взаємодії. Непрямою ознакою вважалось висунення респондентами умов, за яких вони б захищали дівчину. Цей критерій застосовувався, оскільки, на відміну від першої інтервенції, в другій про політичні погляди дівчини нічого не повідомлялося. Респонденти, які самостійно привносили в ситуацію умову спілкування лише в разі відсутності політико-ідеологічних розбіжностей, вже самим цим фактом демонстрували власну упередженість. Також непрямою ознакою ми вважали позицію невтручання, коли респонденти декларували намір спілкуватися з дівчиною, але не виявляли бажання її підтримати.

⁶ Див. огляд в підрозділі 2.1.

Виходячи з того, що конструкт толерантності тією чи іншою мірою впливав на поведінку усіх респондентів, ми припускали, що на операційному рівні очікувати прямих відмов у взаємодії не варто, бо це було б прямим виявом нетерпимості щодо одногрупниці. І дійсно усі відмови мали непрямий характер. Переважно обирався варіант «підтримки за умов» на кшталт: *«Якщо вона не буде активно висловлювати свої погляди, що суперечать моїм, то, можливо, будемо нормально спілкуватися» (Іван, 20 років, НР)*. Двоє обрали позицію невтручання, тобто задекларували намір спілкуватися з дівчиною, але не виявили бажання її підтримати. *«Я намагатимуся спілкуватися з нею, а інші мене мало цікавлять» (Олена, 23 роки, НР)*.

Як бачимо, сама ідея необхідності толерування діє у свідомості як нормативна, навіть якщо взаємодія з певним суб'єктом є проблемною, від неї не відмовляються прямо, а намагаються тлумачити відмову як таку, що спровокована з боку потенційного партнера взаємодій. Водночас така реакція свідчить про недостатню сформованість конструкта, оскільки в центрі для респондента є його власні погляди та переконання. Інакшість припускається, але не має висловлюватися, бо загрожуватиме руйнуванню «правильної» картини світу.

Надалі ми вдалися до аналізу наративів тих респондентів, які змінили свої ставлення у порівнянні з першою інтервенцією і висловили готовність підтримувати та захищати дівчину в пропонованій ситуації без додаткових умов. Було виокремлено низку мотивів, що можуть пояснити розрив між інтолерантністю, яка виявляється через уникнення від небажаних взаємодій, та тими поведінковими моделями, які обираються в ситуаціях, коли взаємодія вже відбулася.

Респонденти з високим рівнем розвитку толерантності переважно змінили власне ставлення на основі дії самого конструкта «толерантність». Оскільки розбіжності політичних поглядів, на яких вони концентрувалися як на основі для відмови в попередній ситуації, не були позначені, здатність їх ігнорувати

показала другорядну роль цього чинника у відмові від взаємодій для певної групи респондентів.

Крім цього було виявлено, що готовність захищати дівчину від зневаги та образ з боку однокурсників не завжди формується у контексті толерування, а може бути результатом впливу на поведінку через інші конструкти. Тут діяли два чинники – віднесення суб'єкту нетолерантного ставлення до групи «своїх» на основі спільного походження (*«Я сама з зони АТО... Люди, які не бачили, не чули війни не можуть зрозуміти тих, хто це пережив» (Оксана, 23 роки, ВР)*) та загальні нормативні вимоги щодо поведінки, безвідносно до ознак у нього ознак, які можуть викликати нетолерантне ставлення. Це такі мотиви як неприпустимість зневажливості (*«Ні, ну це вже теж хамство. Спробуйте уявити себе не її місці, теж мені розумники... Думаю, сказала б прямо, що так робити не дуже добре» (Ірина, 20 років, ВР)*), або вимога захищати слабких, особливо у хлопців (*«дівчину ображати не можна. Заступився б» (Олександр, 18 років, НР)*).

Було також підтверджено, що важливим елементом який визначає готовність до переходу від негативного до позитивного ставлення до взаємодії з представників групи переселенців, є наявність досвіду зіткнення людини з подібними ситуаціями у реальному житті. У разі наявності такого досвіду він транслюється на інші ситуації. Наприклад, одна з респонденток, яка на першому етапі негативно сприймала перспективу взаємодії з переселенцем, який має відмінні політичні погляди, висловила готовність підтримати уявну одногрупницю. При цьому обґрунтування вибору моделі поведінки здійснювалося саме через реконструкцію в уяві образу потенційної партнерки. Він «добудовувався», наділявся тими бажаними ознаками, які респондентка вже бачила у власному досвіді спілкування з переселенцями. *«Я б дружила з такою дівчиною. У мене навіть є такі друзі. Які переїхали, тут навчаються зараз, але вони абсолютно нормальні люди. У них немає такого сильного проросійського налаштування, що було б для мене бар'єром. Тому я не проти спілкуватися з такими людьми і щоб вони були в групі» (Ольга, 19 років, НР)*.

Отримані результати дають підстави зробити певні припущення щодо того, які чинники на рівні уявлень використовуються у створенні невідповідності між готовністю/неготовністю до сприйняття різних вивів інакшості та тими поведінковими моделями, які обираються у ситуаціях взаємодій із такими суб'єктами. По-перше, в основі розбіжностей складність самої структури чинників, що спричиняють нетерпимість у поведінці у різних ситуаціях. На рівні суб'єкта їх водночас кілька і вони мають неоднакову мотиваційну силу, а отже необхідно досліджувати особливості їх структурування в уявленнях. По-друге, крім чинників толерантності/нетерпимості, поведінкові реакції залежать від низки інших факторів, таких як спільна ідентичність, особливості засвоєння суб'єктом інших нормативних вимог тощо. Відповідно необхідним є розвиток досліджень взаємовпливу різних регуляторів поведінки та визначення того, які з них сприятимуть розвитку практик толерування.

По-третє, важливу роль відіграє попередній досвід, який дозволяє по-іншому оцінювати ситуацію, а отже обирати такі поведінкові моделі, які відрізняються від задекларованих попередньо, але розглядаються як дієві через те, що вже були перевірені на практиці.

Для підтвердження отриманих висновків та визначення чинників, які впливають на готовність респондентів виявляти власну толерантність/інтолерантність, було проведено ще низку інтервенцій, в яких респондентів просили обрати ті чи інші варіанти поведінки як в ситуаціях безпосереднього спілкування з тими, хто належить до груп, до яких в масовій свідомості сформовано упереджене ставлення, так і в ситуаціях, де респонденти спостерігали вияви нетолерантності і мали на це відреагувати. Всього було запропоновано ще 12 кейсів, в яких були представлені такі вияви інакшості як належність до різних культур, специфічні субкультурні характеристики, нетрадиційна сексуальна орієнтація. Детальний опис отриманих реакцій ми розмістили у додатках дисертаційної роботи⁷. Наразі зазначимо лише головні тенденції, які було зафіксовано. Насамперед ми намагалися перевірити,

⁷ Див. Додаток В

наскільки дієвими є чинники, що визначалися респондентами як значущі при формуванні толерантних/інтолерантних атитюдів⁸. Для цього в одній з інтервенцій респондентів просили не лише обрати власний варіант реагування, а й описати, як, на їхню думку, поводити б себе в цій ситуації члени їхніх родин. Зроблений попередньо на основі аналізу наративів висновок щодо визначального впливу виховання та зразків, отриманих у сімейному середовищі, знайшов своє підтвердження. Як правило власні моделі реакцій на запропоновані умови взаємодії та уявлення про те, як би в цій ситуації поводити себе рідні, були ідентичними та відтворювали досвід первинної соціалізації: *«Члени моєї родини у більшості відреагували би так само» (Олександр, 22 роки, ВР), «У мене це від братів старших передалося. Це у крові, напевно» (Іван, 20 років, НР).*

Підтвердилася і важлива роль особистого досвіду взаємодії з представниками тих чи інших спільнот. Якщо в реальному житті індивід був у ситуаціях, близьких до пропонуванних в інтервенціях, і отримував в них позитивний чи негативний досвід, у наративах цей досвід озвучувався як підстава для подібного реагування. Ми вже наводили вище приклад перенесення позитивного досвіду до дівчини-переселенки. Так само переносився і негативний досвід, продукуючи інтолерантне ставлення. Зокрема спостереження за виявом нетрадиційної сексуальної орієнтації підсилювало бажання дистанціюватися від цього вияву інакшості. *«Були знайомі лесбійки. Я навіть спостерігав, як вони цілувалися. Я в шоці був. Мені це здалося огидним» (Олександр, 25 років, НР).*

Дістало підкріплення і сформоване студентами твердження, що особи, які попередньо були об'єктом утисків і проявів інтолерантності, у майбутньому формують стійку толерантну позицію до тих, хто має подібні з ними ознаки інакшості. Наприклад у ситуації, коли респондентів просили відреагувати на вияв нетолерантності до дівчини-веганки, одна з учасниць, засуджуючи такі вияви нетерпимості, зазначила: *«це я вегетаріанка і наді мною так регулярно знуцаються...» (Юлія, 23 роки, НР).* Взагалі, чинник самоідентифікації індивіда з носіями певних характеристик мав досить потужний вплив при визначенні

⁸ Див. параграф 3.3.

стратегії поведінки. При цьому респондент може заперечувати прямий зв'язок між власною ідентичністю та вибором позиції захисту, якщо ця ідентичність не толерується. Натомість вибір позиції аргументується раціонально через пошук позитивних ознак у представників цієї групи. Наприклад, у ситуації, де об'єктом нетолерування був сільський хлопець, який щойно потрапив до міста, один з респондентів висловився на його захист. Проте відповідаючи на питання, чи сам він походить з села, ухилився від прямої відповіді, але чітко заперечив право містян критикувати селян. *«При чому тут... А він (той, хто ображає) що сам давно з села? Всі міста – це все вихідці з сіл...Якби не село, то і міста б не було цього, де він живе» (Денис, 19 років, НР).*

Зазначимо, що самоідентифікація мала значний детермінуючий вплив як в ситуаціях, коли нетолерантна поведінка засуджувалась, так і в ситуаціях, коли вони виправдовувались. Так, досить показовим виявився приклад із футбольними фанатами. Ті респонденти, що проявили високий рівень інтеграції у дану субкультурну спільноту, продемонстрували повну підтримку практик бійок під час матчів і намагалися аргументувати це тим, що така поведінка є сутнісним атрибутом субкультури. При цьому «чужі» (прихильники команди-суперника) провокують зіткнення, «свої» вчиняють правильно, *«...я рада, що вони «ставлять на місце» ось ці провокації»*. Поведінка «своїх» виправдовується *«...наші, я не знаю, я просто бачу, як вони стримуються, до останнього моменту. Ті там щось кричать, а ці ідуть просто ось так от (зціплені зуби)...»*), а «чужих» засуджується *«якесь одне слово... і вони повертаються, просто беруть «за шкібітки» і говорять: «Ну замовчи, ну заспокойся, ну ти ж не хочеш битися». Але ті все одно, шахтарівці. І ось тоді вже починається цей «махач»» (Ольга, 19 років, НР)*. У даній ситуації ми також бачимо вплив емоційного компонента на мотиваційну складову конструкта толерантності.

Під час аналізу наративів вдалося зафіксувати особливості ситуацій взаємодії, які визначають межі застосування конструкта «толерантність». Виявилось, що конструкт жорстко заперечує можливість толерування виявів фізичного насильства. *«Це жахливо. Бити комусь обличчя і при цьому радіти»*

(*Даша, 19 років, ВР*). Так, абсолютна більшість високо- і низькотолеерантних студентів засудила агресивні вияви футбольних фанатів і сутички, в яких конфлікт інтересів переходить вербальну межу. *«Я категорично проти фізичного насилля» (Олена, 22 роки, НР)*. *«Це повне безглуздя» (Тетяна, 20 років, ВР)*. Аналогічно, обмежується толерування ситуацій, в яких існує загроза фізичному здоров'ю. Наприклад, у ситуації з геймером, який весь вільний час проводить за комп'ютером, перестав спілкуватися з друзями, однією з поширених позицій була підтримка обмеження щодо перебування у віртуальному світі з метою його порятунку. *«Це не питання толерантності. Лудоманія – це є хвороба, яка часто деструктивно впливає на особу» (Марина, 21 рік, ВР)*. Отже, виявилось, що конструкт толерантності у свідомості молоді має певний ареал застосування. Хоча вибір певного стилю життя та культурних практик є власною справою індивіда, толерантність не є прийняттям абсолютно всього. Цей вибір не піддається сумніву доти, доки він не загрожує завданням шкоди іншим людям або самій людині. Вихід за ці межі дає право втручатися ззовні і припиняти небажані наслідки такої поведінки.

Аналіз наративів підтвердив, що готовність до нетолерантної поведінки значною мірою ґрунтується на стереотипах, які панують у суспільстві щодо певних груп (*«...стереотип – він єврей, тож треба гнобити» (Наталія, 20 років, НР)*; *«це погано – бути вегетаріанцем» (Микола, 19 років, НР)*). У більшості випадків стереотипи фіксувалися у наративах респондентів з низьким рівнем толерантності.

Крім того виявилося, що недостатність інформованості щодо певних практик і уподобань, велика соціокультурна дистанція між об'єктом нетерпимості та власне респондентом породжує нерозуміння і провокує негативне ставлення до інакшості. *«Не розумію веганів. Це зараз мода. Я вся така крута ... Так що не даремно (її) троліли» (Олег, 21 рік, НР)*. Причому таку особливість продемонстрували і високотолерантні, і низькотолеерантні респонденти. Натомість постійний досвід зіткнення з культурним розмаїттям підвищує інформованість і створює підстави для зростання рівня толерантності:

«...В містах такого просто не скажуть. Там люди більш розвинені» (Олександр, 25 років, НР). Респондент зазначив, що мешканці мегаполісів мають ширше коло практик, тому демонструють значно вищий рівень толерантності.

Аналіз готовності респондентів до безпосереднього прояву толерування дає підстави говорити про гнучкість конструкта. Ми вже показали в ситуації вибору сусіда, існування відмінностей між учасниками дослідження з різним рівнем толерантності. Така ж тенденція фіксувалася і в інших ситуаціях. Наприклад, практику одностатевих шлюбів визнали нормальною 14 із 22 високотолерантних студентів, і лише 2 із 16 низькотолерантних. Проте, не можна однозначно стверджувати, що висока толерантність людини робить її відкритою до сприйняття абсолютно всіх відмінних явищ і практик. Певні ситуації провокували в них інтолерантність. Зокрема такі випадки стосувалися сприйняття представників ЛГБТ-спільнот. Градієнт отриманих від респондентів реакцій на ситуацію зміни ставлення до студента-одногогрупника, через оприлюднення інформації про його нетрадиційну сексуальну орієнтацію, варіювався від *«займуся його перевихованням» (Іван, 20 років, НР)* до *«не змінюю ставлення до людини через її сексуальну орієнтацію. Якщо це її вибір – то будь ласка. Значить їй так подобається, або це від природи, або це була якась травма дитинства, що таке з ним зробилося» (Юлія, 17 років, ВР)*. Загалом респонденти частіше висловлювали готовність толерувати цю ознаку за умови відсутності відкритої демонстрації сексуальних уподобань. *«Ну якщо він оці свої «замашки» ніяк не проявляє на інших людях, то, в принципі, це нормальна людина» (Юлія, 23 роки, НР)*. Показово, що толерантність виявилась вищою до представників протилежного гендеру, оскільки це знижувало для респондента ризик порушення гендерних стереотипів і не загрожувало підриву самоідентичності. Так, дівчата значно лояльніше ставилися до геїв, а хлопці спокійніше реагували на лесбійок. *«...проти лесбійок не маю такої радикальної позиції» (Артем, 21 рік, ВР)*. *«Припиню спілкуватися, якщо хлопець. А якщо дівчина, то цікаво. Ну, якось воно, якщо дівчина, більш зрозуміло. Не знаю» (Василь, 21 рік, ВР)*. *«Якщо*

це хлопець – то мені все рівно. А якщо дівчина, то почуватиму себе дискомфортно» (Наталія, 22 роки, ВР).

Можемо констатувати, що отримані дані засвідчують мультиспрямованість детермінант толерантності. Саме тому необхідно сприймати толерантність не у якості абсолютного конструкта, а враховувати її багатогранність. За таких умов проста фіксація оцінки респондента на шкалі соціальної дистанції з абстрактним сприйняттям характеристик перестає бути інформативною, необхідно знаходити нові підходи до вивчення елементів конструкта толерантності.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі систематизації та узагальнення теоретичного та емпіричного досвіду дослідження феномена толерантності, а також власного емпіричного дослідження функціонування конструктів толерантності у свідомості української молоді, запропоновано розв'язання наукової проблеми, яка полягає у наявності суперечності між рівнем теоретичної рефлексії феномена толерантності з властивою їй надзвичайною варіативністю трактування і наявною теоретико-методологічною невизначеністю відповідного конструкта та актуальним науковим запитом на оптимізацію досліджень чинників і механізмів формування толерантності на тлі актуалізованої суспільної потреби в стабілізації та гармонізації міжособистісних та міжгрупових відносин у сучасному українському суспільстві.

Огляд еволюції наукових уявлень про толерантність і концепцій толерантності у філософській і соціологічній традиціях дозволив простежити процес становлення концепту толерантності як універсального базису і консенсусної основи взаємодій суспільств і індивідів. Від початку дослідження цієї проблеми в суспільних науках толерантність стверджувалася саме як синонім *терпимості* та сприймалася як ефективний механізм збереження цілісності суспільства та уникнення війн. Прикладне застосування концепту толерантності у сфері релігії потребувало обґрунтування поступового розширення кола «чужих», цінності та установки яких мали бути узгодженими з метою розширення ціннісної платформи для досягнення згоди, знаходження компромісу з власними аксіологічними орієнтирами і продуктивного та водночас легітимного вирішення конфліктів.

Соціологічний аналіз теоретико-методологічних основ дослідження толерантності засвідчив епістемологічну складність даного концепту. Варіативність підходів до трактування та дослідження феномена толерантності зумовлює множинність інтерпретацій відповідного поняття, що викликає необхідність уточнення визначення терміну залежно від мети та підходу до дослідження. Толерантність інтерпретується у дослідженні як відкритість до

сприйняття різноманітних проявів існування соціуму та самовираження індивідів, спрямування на взаємодію та безконфліктну комунікацію з носіями відмінних соціокультурних характеристик.

У дисертації систематизовано результати наявних соціологічних досліджень українського соціуму, які створюють узагальнену картину виявів толерантності у різних соціокультурних контекстах. Додатково описано результати дотичних до проблематики дослідження опитувань, які окреслюють ціннісно-орієнтаційні засади побудови соціальних взаємодій. Проведено аналіз наявних досліджень студентської спільноти з позиції толерантних цінностей і установок. Обґрунтовано недостатність вивчення виключно проявів толерантності, доведено необхідність дослідження конструкта толерантності як базисної основи, що визначає характер соціальних взаємодій із носіями ознак інакшості.

Обґрунтовано перехід теоретизування щодо розуміння толерантності від трактування її як просто *терпимості* до трактування як *орієнтації на різноманіття*. Тому у визначенні толерантності підкреслюється насамперед відкритість суб'єкта толерування до сприйняття різноманітних проявів існування соціуму та самоідентифікації та самопрезентації інакшості, спрямування на взаємодію та консенсусну комунікацію з носіями відмінних соціокультурних характеристик.

Соціокультурні преференції суб'єкта, які підтримуються переконаннями та спираються на ціннісне обґрунтування, потенційно можуть виявитися джерелом конфліктних взаємодій. Проте саме сформованість уявлення про толерантність як необхідний атрибут взаємодій нівелює або, принаймні, знижує латентну напруженість взаємодій і виступає базисом відкритої зацікавленої комунікації з носіями відмінних соціокультурних характеристик (осіб іншої національності, культури, прихильників різних релігійних течій, політичних орієнтацій, сексуальних уподобань, носіїв інших мов, представників різних територіальних угруповань, субкультурних смаків тощо).

Трактування толерантності як наявного у свідомості суб'єкта ціннісно-регулятивного механізму, який обумовлює позицію та забезпечує готовність суб'єкта толерування до безконфліктного співіснування і продуктивної взаємодії з різними формами прояву інакшості, визначає підвалини для побудови конструкта толерантності, представленого у свідомості як система уявлень про спосіб класифікації, розуміння, комунікації та взаємодії з Іншими в життєвому просторі суб'єкта.

Когнітивний компонент конструкта толерантності дозволяє ідентифікувати та фіксувати відмінності та подібності у сприйнятті життєвих об'єктів (подій, інших людей, інтерпретацій тощо). Рефлексивний компонент конструкта толерантності визначає здатність до перебудови неадекватних установок, корекції форм реагування та пошук продуктивного вирішення можливих конфліктів. Поведінкова складова конструкта толерантності детермінує встановлення контактів та продуктивних відносин із оточуючими, а також вибір форм комунікації та взаємодії.

Розрізнення когнітивної та поведінкової складових у конструктові «толерантність» дозволило дослідити зміни ставлення і відповідність декларованого діапазону прийнятності тих чи інших характеристик інакшості умовам формування практичної готовності суб'єкта до толерантної комунікації або відмови від неї залежно від рівня толерантності суб'єкта та особливостей ситуації взаємодії.

Визначено специфіку конструювання толерантності у молоді з урахуванням специфічних характеристик (вікових, субкультурних, соціальних) та особливостей взаємодії у студентських спільнотах, які визначають межі застосування конструкта толерантності та неоднозначність його регулятивного впливу в різних ситуаціях. Обґрунтовано доцільність використання якісної методології з метою дослідження конструктів толерантності, що знаходять віддзеркалення у свідомості молоді.

Проведено емпіричне дослідження щодо особливостей конструкта толерантності у свідомості студентів, і фіксації поведінкових атиюдів

респондентів щодо взаємодії з представниками носіїв відмінних соціокультурних характеристик (осіб іншої національності, культури, прихильників різних релігійних течій, політичних орієнтацій, сексуальних уподобань, носіїв інших мов, представників різних територіальних угруповань, субкультурних смаків тощо). Процес дослідження охоплював два етапи. На першому за допомогою тестування було здійснено відбір респондентів із високим та низьким рівнем толерантності. Другий етап був спрямований на виокремлення сутнісних ознак конструктів толерантності та дослідження специфіки їх формування в групах респондентів із різним рівнем розвитку толерантності.

Виявлення особливостей регулятивної ролі конструкта «толерантність» у контексті різних життєвих ситуацій потребувало конкретизації когнітивної організації конструкта, відокремлення смислового ядра і периферії, що складається із сукупності різнорівневих характеристик, які визначають сфери застосування відповідних атитюдів та особливості та конфігурацію форм соціальної взаємодії у прив'язці до конкретних ситуацій. На основі отриманих емпіричних даних з'ясовано, що ядро конструкта формується навколо сприйняття толерантності як *терпимості*. Виявлено дві варіації такого тлумачення: у пасивному варіанті терпимість розглядається як умова ефективної організації взаємодій, в активному – як повага до відмінностей.

На ядро конструкта накладаються когнітивні прошарки, що уточнюють сфери застосування смислового ядра (у нашому дослідженні респонденти наводили типові приклади: сексуальні меншини, люди з обмеженими фізичними можливостями, представники інших рас тощо). Респонденти з високим рівнем толерантності розуміють її як норму, що є невіддільним атрибутом будь-яких взаємодій. Серед респондентів із низьким рівнем толерантності зафіксовано амбівалентне ставлення до толерантності, вибіркова готовність до її вияву, що свідчить про регулятивну слабкість сформованого конструкта, його блокування негативними стереотипами, які звужують діапазон прийнятності різних виявів інакшості. Констатовано подвійність функціонування конструкта толерантності,

що потребує поєднання індивідуальної інтеріоризації принципів і соціального прояву намірів.

За результатами дослідження сформовано структуру компонентів базисного образу конструкта «толерантність», який знаходить вияв у свідомості молоді. Здійснено розмежування характеристик на рівні когнітивної, емоційної, поведінкової, аксіологічної підструктур. При описі базисного образу, як і при визначенні смислового ядра конструкта, акцент зроблено на вияві толерантності у процесі інтеракцій, а не на її розгляді як суто особистісної характеристики.

Відповідно у конструктові толерантності, який відбиває уявлення про неї молоді, базовою основою став образ людини, готової до сприйняття інакшості. Наявна певна ідеалізація отриманого образу, що є віддзеркаленням бажаного уявного орієнтиру, на який спрямована сучасна молодь. Образ нетолерантної особистості не формувався суто на протиставленні. Ключовою характеристикою інтолерантної людини є надмірний егоцентризм. За оцінками студентів, така особистість «зациклена на собі», «переймається лише собою», «є для себе центром Всесвіту». Для неї не існує авторитетів, їй неважлива думка оточення, вона не враховує позиції інших, переймається лише власним комфортом і інтересами.

Наявні доробки вивчення толерантності у студентському середовищі зазвичай сфокусовані на необхідності розвитку когнітивного компонента формування толерантності. Під час емпіричного дослідження для перевірки детермінант формування конструкта толерантності респонденти мали відтворити власні уявлення про шляхи формування толерантності як особистісної характеристики та потім визначитися із власними варіантами поведінки у змодельованих ситуаціях, що давало змогу виокремити атитюди щодо сприйняття інакшості та водночас уникнути впливу ефекту соціальної бажаності «правильної» поведінки. Виявилось, що у всіх сферах формування толерантності на етапі соціалізації респонденти акцентували не когнітивний, а операційний елемент. Аналіз наративів показав, що вплив спостереження за безпосередніми зразками практик толерування та досвід власної участі у

відповідних ситуаціях є ключовим у формуванні конструкта. При цьому поведінковий контекст визначався як головний при формуванні як толерантної, так і нетолерантної готовності до взаємодій.

Було виокремлено декілька суперечностей між когнітивною та мотиваційною складовою конструкта. Зокрема, недостатній рівень інформації щодо суб'єкта комунікації може як підсилювати мотивацію до взаємодії з інакшим (наприклад, стимулювати бажання знайомства з представниками інших культур), так і блокувати такі взаємодії (наприклад, через страх інфікування ВІЛ або небезпеку спілкування з ЛГБТ). Більший рівень знань про суб'єкта комунікації зумовлює чіткіше сприйняття бар'єрів і зменшує бажання проявляти толерантність.

Дані, які були отримані у нашому емпіричному дослідженні, загалом підтвердили мультиспрямованість детермінант толерантності. На рівні індивіда існує декілька різних за мотиваційною силою чинників, які продукують толерантне або інтолерантне сприйняття у конкретних умовах взаємодії. Надзвичайно впливовим чинником, що підвищує готовність до толерування, є спільна соціальна ідентичність учасників взаємодій. Важливим чинником є попередній позитивний чи негативний досвід інтерацій із носіями тих чи інших ознак інакшості, який створює підґрунтя для вибору толерантної чи нетолерантної позиції у взаємодіях.

Отримані результати дали можливість з'ясувати певні особливості ставлення молоді до інакшості. Це ставлення опосередковане у молоді з високим рівнем толерантності саме установкою на різноманіття, можливістю набути новий і цікавий досвід, привабливістю потенційного саморозвитку, що переважає можливу корисність взаємодій, в той час, як відмова від взаємодій у осіб з низькою толерантністю обумовлена саме несприйняттям інакшості як такої. Відповідно високотолерантні представники молоді, на відміну від низькотолерантних індивідів, мають розвинений конструкт толерантності, який дозволяє розширити платформу узгодження позицій учасників безпосередніх

взаємодій, краще протистояти тиску стереотипів та продукує значно менше проявів інтолерантності.

Отже, маємо підстави констатувати, що готовність або неготовність до сприйняття різних виявів інакшості не завжди кореспондує з тими поведінковими моделями, які обираються в ситуаціях взаємодій з такими суб'єктами, що пояснюється складністю самої структури чинників, які спричиняють нетерпимість у поведінці у різних ситуаціях.

На рівні суб'єкта діє водночас кілька чинників толерантності, вони мають різну мотиваційну силу, утворюють складну ієрархію, а отже необхідно досліджувати особливості їх взаємовпливу і структурування в реальних практиках толерування із визначенням тих, що сприятимуть підвищенню рівня толерантності та розвитку практик толерування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амбарова П. А., Шаброва Н. В. Проблема толерантности в оценках студенческой молодежи. *Известия Уральского федерального университета*. Сер. Проблемы образования, науки и культуры. 2012. Вып. 3 (104). С. 98–109.
2. Ананьева Е. П. Толерантность в развитии образовательных систем стран этнокультурного плюрализма (западноевропейских обществ). *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2014. №2 (33). С. 11–21.
3. Андріученко Т. В., Тілікіна Н. В. Про булінг (цькування) та як його подолати. *ДУ Державний інститут сімейної та молодіжної політики*. URL: <https://dismp.gov.ua/shparhalka-pro-bulinh-tskuvannia-ta-iaak-joho-podolaty/> (дата звернення: 03.10.2021)
4. Андрющенко Е. С. Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2015. 22 с.
5. Аскеров А. Г. Исторические аспекты толерантности. *Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований*: сб. науч. статей Межд. науч.-практ. конф Ярославль, 1-2 дек. 2011/ ред.: Н. Нижегородцева, М. Новиков. Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2011. С. 36–37.
6. Асмолов А. Г., Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А. О смыслах понятия «толерантность». *Век толерантности: научно-публицистический вестник*. 2001. №1-2. С. 8–19. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/994679/> (дата звернення: 03.10.2021).
7. Афанасьева Л. В., Букреева И. В., Глинская Л. Ф., Орлов А. В. Особенности этнической толерантности молодежи в контексте украинского регионального поликультурного социума. *Социологические исследования*. 2013. №7. С. 52–58.
8. Афанасьева Л. В. Емпірична репрезентація етнічної толерантності молоді в контексті інтеркультурного міста. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. № 57. С. 33–40.
9. Афанасьева Л. В. Регіональні особливості формування толерантності в молодіжному середовищі полікультурної спільноти. *Наукові праці*

Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: соціологія. 2012. Т. 201, № 189. С. 96–100.

10. Бардьер Г. Л. Толерантность как социальное представление и этическая норма. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер.: Политология. Международные отношения.* 2005. № 4. С. 109-117.

11. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. В. Иноземцев. Москва: Логос, 2005. 390 с. URL: https://socioline.ru/files/5/39/bauman_zigmunt_-_individualizirovannoe_obshchestvo-2005.pdf (дата звернення: 03.10.2021).

12. Безрукова О.А., Безрукова К.М. Розробка соціально-психологічних критеріїв для типологізації електоральних груп. *Габітус.* 2020. №14. С.234-238.

13. Безрукова О.А., Бондаренко О.В. Корпоративізм та плюралізм в Україні крізь призму якісної методології. *Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії і практики.* 2020. Вип. 86. С.52-60.

14. Беляева Е. В. Мораль современной молодежи: от традиционализма к постмодерну. *Социология.* 2008. №4. С. 70–76.

15. Бурдьє П. Социология социального пространства / пер. Н. А. Шматко. Москва: Институт экспериментальной социологии, 2007. 288 с. URL: https://socioline.ru/files/5/39/sociologiya_socialnogo_prostranstva.pdf (дата звернення: 03.10.2021).

16. Бурдьє П. Структура, габитус, практика / пер. Н. А. Шматко. *Журнал социологии и социальной антропологии.* 1998. Т. 1, № 2. С. 40-58. URL: <http://www.old.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html#k10> (дата звернення: 03.10.2021).

17. Бухальська С., Голобош Г. Формування толерантності студентів у виховному просторі медичних закладів вищої освіти. *Нова педагогічна думка.* 2019. № 4 (100). С. 134-137.

18. Василюк О. І. Питання про категоріальну визначеність поняття «толерантність». *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка.* 2007. № 35. С. 20-22.

19. Васильчук Є. О., Чернова, Л. П. Субкультурний молодіжний радикалізм : монографія. Харків: «Діса плюс», 2016. 128 с.
20. Веневцева Є. В. Толерантність, конформізм та колективізм як складові структури особистості. *Витоки педагогічної майстерності. Сер.: Педагогічні науки.* 2011. № 8(2). С. 71-74.
21. Вицентий И. В. Ценности и установки толерантности в политической субкультуре студенчества (на материалах мурманской области): дис. ...канд. соц. наук : 22.00.05. Санкт–Петербург, 2016. 293 с.
22. Вознюк О.В. Толерантність як соціокультурний феномен: синергетичний підхід. *Українська полоністика. Педагогічні дослідження.* 2009. Вип. 6. С. 115-121.
23. Возняк Т. Глобалізація як виклик людству. *Незалежний культурологічний часопис «І».* 2000. №19. С. 27-48.
24. Волкова Т.П. Классические философские концепции мультикультурализма и толерантности. *Вестник МГТУ.* 2011. Т.14. №2. С.254-259 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassicheskie-filosofskie-kontseptsii-multikulturalizma-i-tolerantnosti> (дата звернення: 03.10.2021).
25. Всеукраїнське соціологічне дослідження «Молодь України – 2019». *ДУ Державний інститут сімейної та молодіжної політики.* URL: <https://mik.org.ua/vseukrainske-sotsiologichne-doslidzhennia-molod-ukrainy-2019/> (дата звернення: 03.10.2021).
26. Гаджигасанова Н. С., Хайруллина Н. Г. Особенности проявления этнической толерантности в малых социальных группах в моно- и полиэтничном регионах России. *Знание. Понимание. Умение. Социология и жизнь.* 2015. № 3. С. 53-71. DOI: <https://doi.org/10.17805/zpu.2015.3.5>.
27. Галкин А.А., Красин Ю.А. Культура толерантности перед вызовами глобализации. *Социологические исследования.* 2003. №8. С. 64-74.
28. Галлере И. Категоризация понятия молодости. *Межпоколенческие отношения: современный дискурс и стратегические выборы в психолого-педагогической науке и практике.* 2020. №1. С. 53-55.

29. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: «Весь Мир», 2004. 120 с.
30. Гнатовська К.С. Формування толерантності в сучасній студентській молоді. *Теорія і методика навчання: проблеми та пошуки*: зб. наук. праць. Харків: ХНПУ, 2018. №14. С.20-27.
31. Гордієнко Ю. А, Сорокіна Л. Є. Експериментальне дослідження моделі формування педагогічної толерантності майбутніх учителів іноземних мов початкової школи. *Актуальні питання іноземної філології*. 2018. № 9. С. 52–59.
32. Гордієнко Ю. А. Формування педагогічної толерантності майбутніх учителів іноземних мов початкової школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2017. 20с.
33. Горпинич О. Типологія молодіжних стилів життя студентської молоді. *Особистість студента та соціокультурне середовище університету в суспільному контексті*: Зб. наук. пр. III Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 23 трав. 2019 р. / ред. В. Рябченко. Київ: ІВО НАПНУ, 2019. С. 13–15. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/III_Vseukr.konf_05-2019_Zbirnyk.pdf (дата звернення: 03.10.2021).
34. Гофман А. Б. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции. *Социологический ежегодник*. 2013. С.97-167. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/solidarnost-ili-pravila-dyurkgeym-ili-hayek-o-dvuh-formah-sotsialnoy-integratsii> (дата звернення: 03.10.2021).
35. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. Київ : ПАРАПАН, 2005. 227 с.
36. Грива О.А. Толерантність освіти як передумова толерантного суспільства. *Мультиверсум. Філософський альманах*: Зб. наук. пр. Київ, 2007. № 66. С. 3-11. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/71726> (дата звернення: 03.10.2021).

37. Декларація принципів терпимости. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (дата звернення: 03.10.2021).
38. Демографічна та соціальна статистика. Освіта. *Державна служба статистики України*. 2021. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 03.10.2021).
39. Жданова І. В., Попова А. І. Толерантність та її вплив на соціально-психологічну адаптацію підлітків та юнаків - вимушених переселенців. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф., м. Харків, 10 квіт. 2015*. Харків: ХНУВС, 2015. С. 130–133.
40. Жданова І. Молодь і толерантність в сучасній Україні (національно-етнічний аспект). *Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів*. 2008. №7. С. 25-35.
41. Желнакова Н.Ю. Роль вищої школи в процесі формування міжетнічної толерантності молоді. *Технології формування толерантного свідомості та профілактика проявлень екстремізму в молодіжній середі* : матеріали Всерос. науч.-практ.конф-ии, г. Екатеринбург, 4–5 мая 2012. Екатеринбург : УрФУ, 2012. С. 83-86
42. Жижек С. О насильї. Москва: Изд-во «Европа», 2010. 184 с.
43. Жуган В. Умань без хасидів, хасиди без Умані. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54224327>.
44. Зарівна О. Світоглядно-культурологічний і моральний зміст поняття «толерантність»: проблема визначення. *Вісник НТУУ КПІ. Сер. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2008. №1. С. 131-138.
45. Захарчук Н. В. Філософсько-соціологічний аспект категорії «толерантність» та її роль у міжкультурній комунікації. *Вісник НТУУ КПІ. Сер. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2012. № 3. С. 23-28.

46. Злобіна О. Субкультурні репрезентації в молодіжному дискурсі. *Субкультурна варіативність українського соціуму* / ред. Н. Костенко, А. Ручка. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2010. С. 99–126.
47. Злобіна О. Ціннісні орієнтації українців: вектори змін. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб.наук.праць* / ред. В. Ворона, М. Шульга.. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2019. Вип. 6 (20). С.302-310.
48. Ильинская С.Г. Теория толерантности: проблема выбора методологии. *Политическая теория, язык и идеология* / ред. Н. Романович. Москва: РАПН, 2008. 17 с. URL: <https://lib.convdocs.org/docs/index-159119.html> (дата звернення: 03.10.2021).
49. Іванова А. В. Політична толерантність як імператив процесу забезпечення соціально-політичної стабільності: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2019. 230 с.
50. Капустина Н.Г. Психология толерантности как внутреннего ресурса личности. *Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. Психол. науки.* 2009. № 2. С. 42-48.
51. Кастельс М. Осмысливая наш мир. *Информационная эпоха: экономика, общество и культура* / ред. О. Шкаратан. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
52. Касьянова Е. И., Виноградова Н. И. Теоретический анализ коммуникативной толерантности. *Ученые записки Забайкальского государственного университета. Сер. Философия, социология, культурология, социальная работа.* 2014. №4 (57). С. 28–34.
53. Кирницький О. В. Толерантність як елемент конструювання соціального. *Вісник ДНУ. Сер. Гуманітарні науки.* 2015. №1. с.374-381.
54. Кисельов С. О. Межі толерантності. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: зб. матеріалів IV Міжнарод. наук.-теорет. конф., м. Житомир, 1 жовт. 2015 р. Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2015. С. 37–41.*
55. Кійков В. М. Соціальна орієнтація ціннісного компоненту соціальної компетентності курсантів. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Вип. 3 (19). 2013. С.53-57. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/16881> (дата звернення: 03.10.2021).

56. Клейберг Ю.А. Толерантность и деструктивная толерантность: понятие, подходы, типология, характеристика. *Общество и право*. 2012. №4 (41). С. 329-334. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tolerantnost-i-destruktivnaya-tolerantnost-ponyatie-podhody-tipologiya-harakteristika> (дата звернення: 03.10.2021).
57. Кожем'якіна О. М. Довіра та толерантність: аспекти співвідношення. *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2007. Вип.35. С. 13-15.
58. Колесникова, О. Специфика студенческой молодежи как социальной группы российского общества. *Социальные практики современной молодежи: поиск новых идентичностей*: материалы Всероссийской науч.-практ. конф. с межд. участием. Барнаул, 21–22 мая 2009 / отв. ред. С. Максимова. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2009. С. 6-11.
59. Кочнева Е. Д. Толерантность как социальная норма молодежи. *Технологии формирования толерантного сознания и профилактика проявлений экстремизма в молодежной среде*: материалы Всеросс. молодежной науч.-практ. конф.-ии с межд. участием, г. Екатеринбург, 4–5 мая 2012 / отв. ред. Д. Бугров. Екатеринбург: УрФУ, 2012. С. 99–101.
60. Круглова Н. В. Толерантность как социокультурная норма (западноевропейский опыт): автореф. дис. ... докт. филос. наук : 24.00.01. Санкт-Петербург, 2011. 20 с.
61. Кубякин Е. О. Формирование установок толерантности в молодежной среде как элемент системы противодействия экстремизму. *Общество и право: научно-практический журнал*. 2010. №3 (30). С. 288–291.
62. Кустова А.В. Меркулов П.А., Арабаджийски Н.З. Социальная толерантность: российский и зарубежный опыт. *Среднерусский вестник общественных наук*. 2018. №1. С. 79-92.
63. Кушніренко. І. Ю. Толерантність як політико-соціальний орієнтир для розвитку та саморегуляції суспільства. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Сер. Питання політології*. 2014. №1091. С. 85–89.
64. Лавріненко Н. Трансформації форм інституту сім'ї в сучасній Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*: Зб.наук.праць / ред.

- В. Ворона, М. Шульга. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2020. Вип. 7 (21). С.239-251.
65. Лазуріна Н.П. Толерантність як складова соціальної компетентності. *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2008. Вип. 39. С.19-22.
66. Лебедева О. В. Толерантность в модернистских и постмодернистских социологических теориях: ее преломление в практике дипломатических отношений:): автореф. дис. ... канд. соц. наук : 23.00.02. Москва, 2006. 28 с.
67. Ли Ж. Семантика концепта «толерантность» и способы его лексической репрезентации в русском языке. *Лингвокультурология*. 2007. № 7. С.104-114. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semantika-kontsept-a-tolerantnost-i-sposoby-ego-leksicheskoy-reprezentatsii-v-russkom-yazyke> (дата звернення: 03.10.2021).
68. Лопухова Ю. Науковедческий анализ понятия «толерантность». *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2010. Т.12 №5 (3). С.623-626.
69. Магун В.С. Жамкочьян М.С., Магура М.М. Вопросник для измерения толерантности. *Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности* / ред. Г. Солдатова, Л. Шайгерова. Москва: МГУ, 2003. URL: https://seinst.ru/files/Magun_voprosnic.pdf (дата звернення: 03.10.2021).
70. Маркс К., Энгельс Ф. Экономическо-философские рукописи 1844 года. Москва: Изд-во полит. лит., 1974. Т.42. С.41–174.
71. Мартинюк І., Соболева Н. Сприйняття реформ населенням України в умовах соціального дисбалансу. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб.наук.праць* / ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2019. с. 159-166.
72. Матвеева Н.А. Социальная толерантность молодежи: теория и практика межгруппового взаимодействия. *Социальные практики современной молодежи: поиск новых идентичностей*: материалы Всеросс. науч.-практ. конф. с межд. участием. Барнаул, 21–22 мая 2009 г. / отв. ред. С. Максимова. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2009. С. 11-13.

73. Мацковский М.С. Толерантность как объект социологического исследования. *Век толерантности: Научно–публицистический вестник*. М.: МГУ. 2001. №3-4. С. 84-99. URL: <http://www.tolerance.ru/VT-3-4-toler-kak.php>
74. Мельничук И. В., Клищевская О. А. Методы диагностики толерантности. *Наука і освіта*. 2010. №1. С.48-50.
75. Мертон Р. Самоисполняющееся пророчество (Теорема Томаса). 1949. URL: <https://socioline.ru/pages/r-merton-samoispolnyayuscheesya-prorochestvo-teorema-tomasa>
76. Мид М. Культура и мир детства. Москва: Наука, 1988. 285 с. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/files/book/kultura-i-mir-detstva.pdf> (дата звернення: 03.10.2021).
77. Михайлова О.А. Лингвокультурологические аспекты толерантности. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. 124 с. URL: <https://elar.urfu.ru/handle/10995/30862> (дата звернення: 03.10.2021).
78. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. №2. С. 3-14. URL: <https://alterozoom.com/documents/5127.html> (дата звернення: 03.10.2021).
79. На пути к толерантному сознанию / ред. А. Асмолов. Москва: Смысл, 2000. 255 с. URL: <http://www.tolerance.ru/Na-puti-k-toler.pdf> (дата звернення: 03.10.2021).
80. Нагорна Л. Теорія регіоналізму: сучасне бачення. *Регіональна історія України: Зб. наук. статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. №2. С. 81-94.
81. Настояща К. В. Глобальний тренд індивідуалізації як фактор трансформації соціального характеру. *Intercultural Communication*. 2019. №1(6). С.141-159.
82. Настояща К. В. Глобальні тренди та українська культурна традиція: гібридизація чи діалог?. *Габітус*. 2018. № 7. С. 60–65.
83. Неволина В. В. Специфика социокультурного взаимодействия студентов медицинского ВУЗа. *Исторические, философские, политические и юридические*

науки, культурологія і мистецтвознавство. *Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2015. №7. Ч.2. С. 115–117.

84. Олпорт Г. Толерантная личность. *Национальный психологический журнал: научно-аналитическое издание* / ред. Е. Метелькова. 2011. № 2 (6). С. 155-159.

85. Опитування молоді «Мріємо та діємо». *ДУ Державний інститут сімейної та молодіжної політики*. 2021. URL: <https://mik.org.ua/opytuvannia-molodi-mriiemo-ta-diiemo/> (дата звернення: 03.10.2021).

86. Орлов А.Б., Шапиро А.З. Психологія толерантності: проблеми і перспективи. *Вопросы психологии*. 2006. № 3. С. 62-66.

87. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Зб. наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2012. № 5. С. 159-163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_37 (дата звернення: 03.10.2021).

88. Освіта молоді. Інфографіка. *Державний інститут сімейної та молодіжної політики*. 2020. URL: <https://dismp.gov.ua/osvita-molodi-infohrafika/> (дата звернення: 03.10.2021).

89. Паращевін М. Толерантність у сучасному українському суспільстві: загальний стан і регіональні особливості. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб.наук.праць* / ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2015. Вип. 2 (16). С. 270–280.

90. Пилаєва Т. В. Стилi життj студентської молоді: типологія та детермінанти формування : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2009. 18 с.

91. Писаревская М. А. Проблема формирования толерантности у студенческой молодёжи. *Наковедение*. 2015. Т. 7. №4 (29). URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/96PVN415.pdf> (дата звернення: 03.10.2021).

92. Победа Н.А. Толерантность: содержательные смыслы и социологическая интерпритация. *Социологические исследования*. 2007. № 6. С.13-28. URL: https://ecsocman.hse.ru/data/801/634/1219/Pobeda_2.pdf (дата звернення: 03.10.2021).

93. Покоління Незалежності: цінності та мотивації. *Соціологічна група Рейтинг*. 2021. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html (дата звернення: 03.10.2021).
94. Поліщук О. С. Толерантність у системі взаємовідносин індивід–колектив–суспільство. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ. 2014. №83. С. 240–246.
95. Поліщук О. С. Толерантність як соціальна цінність у колективній дії. *Світоглядно-ціннісне самовизначення людини. Толерантність: соціально-сміслові варіації та євроінтеграційний контекст*: матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конференції молодих науковців, м. Чернівці, 8-9 травня 2015. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. С.75-80.
96. Попов В. В. Этническая толерантность и методы определения границ толерантного отношения. *Социология и общество: проблемы и пути взаимодействия*: материалы III Всеросс. социолог. конгресса. Москва, 21—24 окт., 2008 г.. Москва: Институт социологии РАН, Российское общество социологов, 2008. С. 215-219. URL: http://www.isras.ru/abstract_bank/1210247834.pdf (дата звернення: 03.10.2021).
97. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / пер. з англ. О. Коваленко. Київ: Основи, 1994. 444 с.
98. Предко В. В. Психологічний вимір етнонаціональної ідентичності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: психологія*. 2018. № 7. С. 100–107.
99. Прібиткова Н. Виховання толерантності у студентської молоді в умовах соціально-економічних перетворень. *Від громадянського суспільства – до правової держави*: зб. тез доп. XII міжнар. наук. Internet-конф. молодих вчених та студ. Харків, 22 квіт. 2016. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. С. 324-328. URL: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/docs/Sbornik_22_04_2016.pdf (дата звернення: 03.10.2021).

100. Про основні засади молодіжної політики: Закон України №1414-IX від 27.04.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#n356> (дата звернення: 03.10.2021).
101. Рашковский Е. Б. Пласты нетерпимости: философские заметки. *Вопросы философии*. 2003. № 4. С. 61–68.
102. Рикер П. Терпимость, нетерпимость, неприемлемое / пер. з англ. В. Андрушко. *Collegium*. 1995. № 1-2. С. 3-14. URL: <https://burago.com.ua/p-riker-terpimost-neterpimost-ne/> (дата звернення: 03.10.2021).
103. Ручка А. О. «Ціннісний синтез» як сучасна складова людської ментальності *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб.наук.праць / ред. В. Ворона, М. Шульга*. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2019. Вип. 6 (20). С. 281-294.
104. Сафина М. С. Актуализация формирования межкультурной толерантности в поликультурном пространстве мира. *Вестник ТГГПУ*. 2011. №2(24). С. 286-291.
105. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. *Український центр європейської політики*. URL: <http://ucerp.org.ua/doslidzhennya/world-values-survey-2020-in-ukraine.html> (дата звернення: 03.10.2021).
106. Сидорцов В. Н. Достоинство личности и права человека в свете исторической синергетики. *Логика достоинства и свободы личности: посвящ. 85-летию Ин-та филос. НАН Беларуси /ред. Л. Евменов*. Минск: Беларуская навука, 2016. С. 185–192.
107. Соболева Н.І. Детермінанти страху в масовій свідомості українців. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб.наук.праць / ред. В. Ворона, М. Шульга*. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2020. Вип. 7 (21). С. 407-418.
108. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ., ред. А. Ю. Согомонов. Москва: Политиздат, 1992. 393 с. URL: <https://sociology.knu.ua/sites/default/files/library/elclosed/sorokin.pdf> (дата звернення: 03.10.2021).

109. Социология межэтнической толерантности / ред. Л. Дробижева. Москва : Изд-во Института социологии РАН, 2003. 222 с.
110. Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз / О. Г. Злобіна та ін. ; ред. О. Г. Злобіна. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. 291 с.
111. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / О. Г. Злобіна та ін. ; ред. О. Г. Злобіна. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. 276 с.
112. Ставлення населення України до внутрішньо переміщених осіб. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2019. URL: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-naseleenny-ukraini-do-vnutrishno-peremishchenikh-osib> (дата звернення: 03.10.2021).
113. Стернин И.А., Шилихина К.М. Коммуникативные аспекты толерантности. Воронеж, 2000. 110 с.
114. Стукал О. В. Толерантність як соціальний конструкт. *Соціальні виміри суспільства*. 2016с. № 8 (19), с. 212-219.
115. Стукал О. В. Грані толерантності українського соціуму. *Соціальні виміри суспільства*. 2017а. № 9 (20), с. 361-369.
116. Стукал О. В. Детермінуючі фактори формування толерантності у студентському середовищі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017б. № 39, с.311-315.
117. Стукал О. В. Інтерпретативні моделі сприйняття «толерантності» у студентській спільноті. *Габітус*. 2020а. № 19, с.32-36.
118. Стукал О. В. Категорія толерантності у науковому дискурсі та проблема її соціологічної інтерпретації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016а. № 69-70, с. 15-24.
119. Стукал О. В. Толерантність українського суспільства: виклик сьогодення чи уявне благо? *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020б. № 6 (34), vol. 2, с.80-87.

120. Стукал О. В. Толерантність української молоді крізь призму політичного сприйняття. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2016b. №1 (5), с. 69-77.
121. Стукал О. В. Толерантність як принцип взаємодії в умовах глобалізації. *Соціальні виміри суспільства*. 2015. № 7 (18), с. 435-444.
122. Тарасюк Л. С. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві. *Гуманітарний часопис*. 2013. № 1. С.39-44.
123. Толерантність як шлях до Європи: результати опитування молоді. *Міжнародний фонд «Відродження»*. 2008. URL: https://www.irf.ua/tolerantnist_yak_shlyakh_do_evropi_rezultati_opituvannya_molodi/ (дата звернення: 03.10.2021).
124. Томин В.В. Формирование межкультурной толерантности студентов как фактор продуктивного кросскультурного взаимодействия. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1. С. 901-909. DOI: <https://doi.org/10.17513/spno.17779>.
125. Труш О., Червеняк А. Толерантність як механізм саморегуляції поліетнічного суспільства. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. №4. С. 122–126.
126. Україна є країною з найменшим показником антисемітизму у Східній Європі – Володимир Зеленський в інтерв'ю для The Jerusalem Post. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ye-krayinoyu-z-najmenshim-rokaznikom-antisemitizmu-63473> (дата звернення: 03.10.2021).
127. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Київ : Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2017. 140 с.
128. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / ред. В.Л. Арбеніна, Л.Г. Сокурянська. Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2012. 520 с.
129. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб.наук.праць* / ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2015. 780 с.

130. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: Зб.наук.праць / ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2020. 547 с.*
131. Уолцер М. Про толерантність / Пер. з англ. М. Лупішко. Харків: Видавнича група «РА-Каравела», 2003. 148 с.
132. Фахрутдинова Р. А. Формирование толерантной личности студента в условиях поликультурного пространства ВУЗа. *Вестник ТГГПУ. Филология и культура*. 2010. №2(20). С. 269-273.
133. Філь А. Студенство як найдинамічніша частина молоді: соціологічний аспект. *Особистість студента та соціокультурне середовище університету в суспільному контексті: Зб. наук. пр. III Всеукр. науково-практ. конф., м. Київ, 23 трав. 2019 р. / ред. В. Рябченко. Київ: ІВО НАПНУ, 2019. С. 82-83.*
134. Форрат Н. В. Толерантность современной молодежи: исследование томских студентов. *Вестник Евразии*. 2002. №3. С.28–51.
135. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий / Пер. с нем. А.А. Зотов. *Социологические исследования*. 2006. №1. с.45-53.
136. Ханстантинов В. О. Теоретико–методологічні засади дослідження толерантності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ: Вид–во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 5. С. 36 – 42.*
137. Ханстантинов В. О. Толерантність як риса світоглядної позиції особистості. *Наукові праці Чорноморського державного ун-ту ім. Петра Могили. Сер. Політологія*. 2008. Т.79, №66. С.27-32.
138. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеев, Ю. Новиков. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/huntington-stolk_civil-a.htm (дата звернення: 03.10.2021).
139. Хижняк А.В. Лабиринты толерантности: монография. Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина. 2014. 160 с.

140. Хижняк О.В. Соціальне призначення толерантності. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2010. № 3. С.41-54.
141. Хомяков М.Б. Толерантность и ее границы. *Национальный психологический журнал: научно-аналитическое издание* / ред. Е. Метелькова. 2011. № 2 (6). с. 25-33.
142. Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні. *Державний інститут сімейної та молодіжної політики* Київ. 2016. URL: https://dodmc.dn.ua/images/stories/Biblioteka/cinnicni_orient_sych_ukr_molodi.pdf (дата звернення: 03.10.2021).
143. Чабаненко Н.А., Несмашна Л.Ю., Сабрі С.С. Формування толерантності студентів як педагогічна заставка у вищих навчальних закладах України. *Молодий вчений*. 2017. № 11 (51). С.470-473.
144. Чебыкина О.А. Системный анализ подходов к понятию «толерантность». *Психологическая наука и образование*. 2012. Т.4. №2. URL: https://psyjournals.ru/psyedu_ru/2012/n2/53615.shtml (дата звернення: 03.10.2021).
145. Чепкина Э. В. Проблемы толерантности в средствах массовой информации Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. 116 с.
146. Чисельність молоді в Україні у віці 14-34 роки. *Державний інститут сімейної та молодіжної політики*. URL: <https://dismp.gov.ua/stat/younght-count-ua/?gen=all,men,women&age=14-34> (дата звернення: 03.10.2021).
147. Чугаєвська Л. В. Сучасні вияви молодіжної субкультури. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. №7. С.51-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2011_7_7 (дата звернення: 03.10.2021).
148. Шабанов Л. В. Социально-психологические характеристики молодежных субкультур: социальный протест и ли вынужденная маргинальность? Томск : Томский государственный университет, 2005. 399 с. URL:

<http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/692/46692/22986> (дата звернення: 03.10.2021).

149. Шабанова Т.Л. Отношение к тревоге и страхам как ракурс изучения толерантной / интолерантной личности. *Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований* : сборник научных статей I Межд. науч.-практ. конф., г. Ярославль, 1-2 дек. 2011 г. / ред. М.В. Новиков, Н.В. Нижегородцева. Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2011. С.94-96

150. Швачко О.В. Толерантність як психолого-соціальний феномен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. №2. С. 154-171.

151. Що молодь знає та думає про права людини. *UNDP*. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/youth-about-human-rights.html (дата звернення: 03.10.2021).

152. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018) / ред. Т. Печончик. *UNDP*. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/humanrightsresearch-2018.html (дата звернення: 03.10.2021).

153. Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 року та початку пандемії covid-19. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19> (дата звернення: 03.10.2021).

154. Яшин Н.Ю. Формування толерантності студентів як педагогічна проблема у вищих навчальних закладах України. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2010. №26. С. 111-116.

155. A new approach to the study of tolerance: conceptualizing and measuring acceptance, respect, and appreciation of difference / M. Hjerm et al. *Social indicators research*. 2019. Vol. 147, № 3. pp. 897–919. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02176-y>.

156. Abric J.-Cl. Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamic of social representations. *Papers on Social Representations*. 1993. № 2.

pp. 75–78.

URL: https://www.researchgate.net/publication/284756719_Central_System_Peripheral_System_their_Functions_and_Roles_in_the_Dynamic_of_Social_Representations (дата звернення: 03.10.2021).

157. Alexander J. C. Robust utopias and civil repairs. *International sociology*. 2001. Vol. 16, № 4. pp. 579–591 DOI: <https://doi.org/10.1177/0268580901016004004>.

158. Associations between openness facets, prejudice, and tolerance: a scoping review with meta-analysis / D.X.Ng et al. *Frontiers in psychology*. 2021. № 12. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.707652>.

159. Bourdieu P., Passeron J.C. Reproduction in education, society and culture. London: Sage. 1990. 243 P.

160. Bryson B. Anything but heavy metal: Symbolic exclusion and musical dislikes. *American Sociological Review*. 1996. № 61(5). pp. 884–899. DOI: <https://doi.org/10.2307/2096459>.

161. Carson D. A. Tolerance, not truth, is the new supreme virtue. *EerdWord*. URL: <http://eerdword.com/2012/02/08/tolerance-not-truth-is-the-new-supreme-virtue-by-d-a-carson/> (дата звернення: 03.10.2021).

162. Corneo G., Jeanne O. A theory of tolerance. *Journal of Public Economics*. 2009. Vol. 93, № 5-6. pp. 691-702. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2009.02.005>.

163. Côté R. R., Erickson B. H. Untangling the roots of tolerance. *American behavioral scientist*. 2009. Vol. 52, № 12. pp. 1664–1689. DOI: <https://doi.org/10.1177/0002764209331532>.

164. Côté R., Andersen R., Erickson B. H. Social capital and ethnic tolerance: the opposing effects of diversity and competition. *The handbook of research methods and applications on social capital*. Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar, 2015. pp.91-106. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857935854.00010>.

165. Crowley F., Walsh E. Tolerance, social capital, and life satisfaction: a multilevel model from transition countries in the European Union. *Review of social economy*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1080/00346764.2021.1957994>.

166. Detecting and visualizing hate speech in social media: A cyber Watchdog for surveillance / S. Modha et al. *Expert systems with applications*. 2020. № 161 DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2020.113725>.
167. Dobbernack J., Modood T. Tolerance and cultural diversity in Europe: theoretical perspectives and contemporary developments. *ACCEPT Pluralism*. 2011. URL: <http://hdl.handle.net/1814/19790> (дата звернення: 03.10.2021).
168. Doorn M. The nature of tolerance and the social circumstances in which it emerges. *Current sociology*. 2014. Vol. 62, № 6. pp. 905–927. DOI: <https://doi.org/10.1177/0011392114537281>.
169. Doorn M. Tolerance. *Sociopedia.isa*. 2012. URL: <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/623829/Sociopedia+tolerance+12032012.pdf> (дата звернення: 03.10.2021).
170. Forst, R. Toleration. *The Stanford encyclopedia of philosophy*. 2017. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/toleration> (дата звернення: 03.10.2021).
171. Galeotti A., Liveriero F. Toleration as the balance between liberty and security. *The journal of ethics*. 2021. Vol. 25, № 2. pp. 161–179. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10892-021-09363-5>.
172. Ghosh B., Chattopadhyay K. The sociology of tolerance and life in democracy. *ResearchGate*. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/332143526_The_Sociology_of_Tolerance_and_Life_in_Democracy (дата звернення: 03.10.2021).
173. Haefeli E. The problem with the history of toleration. *Politics of religious freedom* / W. Sullivan, E.Hurd; S. Mahmood; P. Danchin. Chicago; London: The University of Chicago Press, 2015. pp. 105–114. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226248646.003.0011>.
174. Jameson F. Notes on globalization as a philosophical issue. *The cultures of globalization*. Durham, N.C.: Duke University Press, 1998. pp. 54–78. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780822378426-005>.

175. Kromczyk M., Khattab N., Abbas T. The limits of tolerance: before and after Brexit and the German Refugee Crisis. *Ethnic and racial studies*. 2021. Vol. 44, № 16. pp. 170–193. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2021.1937670>.
176. Levin S., van Laar C., Sidanius J. The effects of ingroup and outgroup friendships on ethnic attitudes in college: a longitudinal study. *Group processes & intergroup relations*. 2003. Vol. 6, № 1. pp. 76–92. DOI: <https://doi.org/10.1177/1368430203006001013>.
177. Lizardo O., Skiles S. The end of symbolic exclusion? The rise of «categorical tolerance» in the musical tastes of americans: 1993-2012. *Sociological science*. 2016. Vol. 3. pp. 85–108. DOI: <https://doi.org/10.15195/v3.a5>.
178. Lu J., Yu X. Does The internet make us more intolerant? A contextual analysis in 33 countries. *Information, communication & society*. 2018. Vol. 23, № 2. pp. 252–266. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369118x.2018.1499794>.
179. Marcus G., Sullivan J, Theiss-Morse E., Wood S. With malice towards some: how people make civil liberties judgments. New York: Cambridge university press. 1995. 288 P. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139174046>.
180. Mather D., Tranby E. New dimensions of tolerance: a case for a broader, categorical approach. *Sociological science*. 2014. Vol. 1. pp. 512–531. DOI: <https://doi.org/10.15195/v1.a28>.
181. Mayoux L. Quantitative, qualitative or participatory? Which method, for what and when? *Doing development research*. London: SAGE Publications Ltd., 2006. pp. 115-130. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781849208925.n13>.
182. Mogensen M. Tolerance and the new pluralism. towards a post-secular society with religions in the public square. URL: https://www.academia.edu/12173412/_Tolerance_and_the_New_Pluralism_Towards_a_Post_secular_Society_with_Religions_in_the_Public_Square_ (дата звернення: 03.10.2021).
183. Newey G. Modus vivendi, toleration and power. *Philosophia*. 2017. Vol. 45. № 2. pp. 425–442. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11406-016-9798-4>.

184. Ollivier C. Modes of openness to cultural diversity: humanist, populist, practical, and indifferent. *Poetics*. 2008. T.36. №2-3. pp. 120–147. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.poetic.2008.02.005>.
185. Packer M. The qualitative research interview. *The science of qualitative research: towards a historical ontology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. pp. 42–56. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511779947.004>.
186. Rogers J., Révész A. Experimental and quasi-experimental designs. *The routledge handbook of research methods in applied linguistics*. Series: Routledge handbooks in applied linguistics. New York: Taylor and Francis, 2020. pp. 133–143. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780367824471-12>.
187. Sleijpen S., Verkuyten M., Adelman L. Accepting Muslim minority practices: a case of discriminatory or normative intolerance? *Journal of community & applied social psychology*. 2020. Vol. 30. №4. pp. 405–418. DOI: <https://doi.org/10.1002/casp.2450>.
188. Swedberg R. On the uses of exploratory research and exploratory studies in social science. *The production of knowledge: enhancing progress in social science*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 37 p. URL: <https://ru.scribd.com/document/389887624/On-the-Uses-of-Exploratory-Research-and-Exploratory-Studies-in-Social-Science> (дата звернення: 03.10.2021).
189. Tilley J. Cultural relativism. *Human rights quarterly*. 2000. Vol. 22, No. 2. pp. 501-547.
190. Validation of the multiracial youth socialization (my-soc) scale among racially diverse multiracial emerging adults / A. L. Atkin et al. *Journal of family psychology*. 2021. №43. DOI: <https://doi.org/10.1037/fam0000879>.
191. Verkuyten M., Yogeeswaran K., Adelman L. Intergroup toleration and its implications for culturally diverse societies. *Social issues and policy review*. 2018. Vol. 13. № 1. pp. 5–35. DOI: <https://doi.org/10.1111/sipr.12051>.
192. Verkuyten M., Yogeeswaran K., Adelman L. The negative implications of being tolerated: tolerance from the target's perspective. *Perspectives on psychological*

science. 2020. Vol. 15. № 3. pp. 544–561.

DOI: <https://doi.org/10.1177/1745691619897974>.

193. Verkuyten M., Yogeeswaran K., Adelman L. Toleration and prejudice-reduction: two ways of improving intergroup relations. *European journal of social psychology*. 2019. Vol. 50. № 2. pp. 239–255. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2624>.

194. Williams D. R. Stress and the mental health of populations of color: advancing our understanding of race-related stressors. *Journal of health and social behavior*. 2018. Vol. 59. № 4. pp. 466–485. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022146518814251>.

195. Williams J. A., Nunn C. Z., Peter L. S. Origins of tolerance: findings from a replication of stouffer's communism, conformity, and civil liberties. *Social forces*. 1976. Vol. 55. № 2. pp. 394-408. DOI: <https://doi.org/10.2307/2576230>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Стукал О. В. Толерантність як принцип взаємодії в умовах глобалізації. *Соціальні виміри суспільства*. 2015. № 7 (18), с. 435-444.
2. Стукал О. В. Толерантність як соціальний конструкт. *Соціальні виміри суспільства*. 2016. № 8 (19), с. 212-219.
3. Стукал О. В. Категорія толерантності у науковому дискурсі та проблема її соціологічної інтерпретації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. № 69-70, с. 15-24.
4. Стукал О. В. Грані толерантності українського соціуму. *Соціальні виміри суспільства*. 2017. № 9 (20), с. 361-369.
5. Стукал О. В. Детермінуючі фактори формування толерантності у студентському середовищі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. № 39, с.311-315.
6. Стукал О. В. Інтерпретативні моделі сприйняття «толерантності» у студентській спільноті. *Габітус*. 2020. № 19, с.32-36.

Статті в іноземних виданнях:

7. Стукал О. В. Толерантність української молоді крізь призму політичного сприйняття. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2016. №1 (5), с. 69-77.
8. Стукал О. В. Толерантність українського суспільства: виклик сьогодення чи уявне благо? *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 6 (34), vol. 2, с.80-87.

Праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

9. Стукал О. В. Толерантність як принцип взаємодії в умовах глобалізації: соціологічний аспект дослідження. *Толерантність як соціогуманітарна*

проблема сучасності. Міжнародна науково-теоретична конференція (м. Житомир, 1-2 жовтня 2015 року). Житомир, 2015. С. 240-242.

10. Стукал О. В. Інтерпретація толерантності у сучасному науковому дискурсі. *Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 13-14 листопада 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 49-52.

11. Стукал О. В. Підходи до трактування толерантності. *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Львів, 27-28 травня 2016 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 61-65.

12. Стукал О. В. ВНЗ як середовище формування толерантності студентів. *Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 10-11 березня 2017 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 69-74.

13. Стукал О. В. Релігійний аспект толерантності українського соціуму. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Львів, 24-25 березня 2017 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. С. 65-67.

14. Стукал О. В. Толерантність студентської молоді у сфері сімейних відносин. *Молодь в умовах нової соціальної перспективи*. (м. Київ, 18 травня 2017 року). Збірка наукових праць. Випуск 16. Київ, 2017. С. 242-247.

15. Стукал О. В. Система сприйняття поняття «толерантність» у студентському середовищі. *III Конгрес Соціологічної Асоціації України «Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання»*. (м. Харків, 12-13 жовтня 2017 року). Харків, 2017. С. 64-65.

16. Стукал О. В. Толерантність українського суспільства в оцінках студентської спільноти. *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, Україна, 4–5

травня 2018 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018. С. 30-35.

17. Стукал О. В. ВНЗ як осередок формування толерантних установок індивіда. *Потенційні шляхи розвитку науки (частина I): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 20-21 листопада 2020 року). Київ: МЦНіД, 2020. С. 24-25.

18. Стукал О. В. Сприйняття толерантності українського суспільства у студентському середовищі. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (частина I)* (м. Львів, 9-10 листопада 2020 року). Львів : Львівський науковий форум, 2020. с.54-57.

Перелік запитань глибинного інтерв'ю

Привіт. Мене звати Олена і я навчаюся на аспірантурі. Темою мого дослідження є толерантність у студентському середовищі. Тебе було обрано для проведення інтерв'ю за результатами тестування, тож твоя думка дуже важлива для мене. Нашу розмову я фіксуватиму на диктофон, щоб не втратити цінну інформацію. Отримані дані будуть представлятися у загальному вигляді, тому гарантую тобі повну анонімність.

Блок 1.

1. І так, спершу поговоримо про тебе. Розкажи, будь ласка, на якій спеціальності та на якому курсі ти навчаєшся?

2. Чим займаєшся окрім навчання (*КВН/самоврядування/спорт/хобі*)? Як проводиш вільний час? Чи працюєш? І в якій саме сфері? Який в тебе улюблений жанр фільмів/ музики/ літератури? Чи є люди/персонажі, якими захоплюєшся і намагаєшся наслідувати? Чи часто використовуєш Інтернет і як саме (види ігор/тематика соцмереж)? Чи приймав участь у волонтерській діяльності? Розкажи, будь ласка, детальніше.

3. Що для тебе означає сім'я? Розкажи, будь ласка, про свою сім'ю. Скільки осіб у її складі? Де проживали? Чи вважаєш своє дитинство щасливим? Як би мав(ла) змогу, що б змінив(ла)? Як вважаєш, чи є взагалі проблема взаємовідносин між батьками та дітьми? Як можеш охарактеризувати свої відносини з родичами? Хто із батьків мав авторитет у родині?

4. Чи багато у тебе друзів? Що ти вкладаєш у це поняття? Чи часто почуваш себе самотнім(ьою)? Чи бували в твоєму житті випадки, коли ти сильно змінював(ла) своє ставлення до людини. Чому це сталося? Розкажи про це детальніше.

Блок 2.

Ну а тепер перейдемо до обговорення питань, що стосуються теми мого дослідження – взаємовідносин між людьми.

5. Коли чуєш слово «толерантність» – що перше спадає на думку? Які асоціації виникають? Спробуй відповісти на питання: толерантна людина – яка вона? Чи можеш згадати приклад толерантної людини у літературі, кіно чи навести зразок такої людини з життя? Як думаєш, толерантність – це зовнішня ознака чи внутрішня? Що впливає на її формування? А що з перерахованого має найбільший вплив? Які мають бути умови, щоб людина стала толерантною (опиши досьє такої людини: її освіта, її характеристики, її історію)?

6. А тепер навпаки – якою ти уявляєш нетолерантну людину? Чи можеш навести приклад? Що впливає на її формування? Що з зазначеного має більшу силу впливу? Які мають бути умови, щоб людина стала нетолерантною (опиши досьє такої людини: її освіта, її характеристики, її історію)?

7. Як вважаєш, чи можна назвати сучасне українське суспільство толерантним? Чому? Між якими групами, на твою думку, можна зазначити найбільше протистояння? Як ти гадаєш, за допомогою чого можна підвищити рівень толерантності? Наскільки особисто для тебе важлива проблема толерантності у сучасному суспільстві? А чи актуальна дана проблема взагалі для студентства?

8. Чи доводилося тобі бути особисто свідком ситуацій, де зустрічалося нетолерантне ставлення до людини? Чи, можливо, така тема зустрічалася у розповіді знайомих? Чи пам'ятаєш випадки, про які дізнався(лась) зі ЗМІ?

(Якщо є приклад) Давай обговоримо. На якому ґрунті виникали зазначені тобою конфлікти? Чи, на твою думку, вагома це причина для їх виникнення? Як ставишся до даної ситуації? Яку зі сторін приймаєш? Чим можна виправдати поведінку суб'єктів? Як би сам діяв(ла) у таких ситуаціях?

Блок 3.

Тепер я пропонуватиму тобі певні ситуації і ми обговорюватимемо твою поведінку у кожній із них.

Ситуація 1. Ти приїхав(ла) до іншого міста на молодіжний фестиваль тривалістю два тижні. Тебе селять у гуртожиток у кімнати на дві особи, тож треба обрати собі сусіда по кімнаті. У тебе є вибір із 6 запропонованих варіантів.

(Якщо у респондента варіант викликає заперечення – з'ясувати причини, наявність особистого досвіду взаємодії з носіями зазначених характеристик, джерела інформації, стереотипи)

Варіанти для дівчат:

1. Студентка із Південної Кореї Лі ТоСуКам, 20 років, навчається на юридичному факультеті, буддист. Нашу мову майже не розуміє, тож спілкуватися з нею доведеться англійською. Захоплюється аніме.

2. Глорія – студентка із США, 23 роки, вивчає маркетинг, захоплюється створенням дизайнерського одягу, має нетрадиційну сексуальну орієнтацію. Вести комунікацію з нею потрібно англійською мовою.

3. Студентка Джоанна із Намібії (Пд-Зх Африка), 21 рік, темношкіра, навчається на технолога, прихильниця місцевої первісної релігії, захоплюється шопінгом.

4. Студентка Тетяна із Закарпаття, 20 років. Прожила у глухому селі у горах більшу частину свого життя. Не користується Інтернетом і іншими звичними «благами цивілізації». Часто досить гучно коментує звичні речі, привертаючи увагу оточення. Навчається на ветеринара.

5. Студентка Катерина, 22 роки, родом із Донецька. Навчалася в ДНУУ на перекладача, через воєнні дії університет було перенесено, і вона змінила місце проживання. Проте її політичні погляди залишаються «проросійськими» і вона їх активно висловлює.

6. Студентка Ірина із Білорусі, 22 роки, приїхала у нашу країну за програмою академічної мобільності. Навчається на психолога. Займається написанням дослідницького проєкту. Інфікована ВІЛ.

Варіанти для хлопців:

1. Студент із Південної Кореї Чі-Йон Чон, 20 років, навчається на юридичному факультеті, буддист. Нашу мову не розуміє, тож спілкуватися з ним доведеться англійською. Захоплюється аніме.

2. Джим – студент, 23 роки, навчається у США, вивчає маркетинг, захоплюється астрономією, має нетрадиційну сексуальну орієнтацію. Вести комунікацію з ним потрібно англійською мовою.

3. Студент Дензел із Намібії (Пд-Зх Африка), 21 рік, темношкірий, навчається на технолога, прихильник місцевої первісної релігії, захоплюється футболом.

4. Студент Микола із Закарпаття, 20 років. Прожив у глухому селі у горах більшу частину свого життя. Не користується Інтернетом і іншими звичними «благами цивілізації». Часто досить гучно коментує звичні речі, привертаючи увагу оточення. Навчається на ветеринара.

5. Студент Олег, 22 роки, уродженець Донецька. Навчався в ДНУУ на перекладача, через воєнні дії його університет було перенесено, і він змінив місце проживання. Проте його політичні погляди залишаються «проросійськими» і він їх активно висловлює.

6. Студент Ігор із Білорусі, 22 роки, приїхав у нашу країну за програмою академічної мобільності. Навчається на психолога. Займається написанням дослідницького проєкту. Інфікований ВІЛ.

А тепер розташуй, будь ласка, варіанти за пріоритетністю. Хто із представлених варіантів є найбільш бажаним варіантом сусідства? І прокоментуй свій вибір.

Ситуація 2. Ти очікуєш друга поруч з метро, і стаєш свідком назріваючої конфліктної ситуації. Поруч із підземним переходом стоїть дві жінки та пропонують охочим літературу релігійної тематики. Перехожий(а) починає активно проявляти своє незадоволення їхніми релігійними поглядами, пропагуючи атеїзм. Між ними спалахує жорстка словесна перепалка. Твої реакція?

Ситуація 3. У гуртожиток поселився хлопець, який належить до ортодоксальних євреїв. Хлопець, що мешкає з ним в одній кімнаті, насміхається з його пейсів і звичок у компанії. Твоя реакція?

Ситуація 4. У транспорті молода людина, яка говорить на незвичному для Києва діалекті, розпитує як їй краще дістатися до потрібного місця. В цей час по салону проходить молодик, штовхає її і голосно говорить: «Дай пройти, село, понаїхали тут!». Як би ти зреагував? А можеш уявити, як би прореагував кожен із членів твоєї родини? Чим поясниш таку реакцію?

Ситуація 5. У вашу студентську групу перевелася дівчина, що проживала у зоні АТО. Частина одногрупників зневажають і відкрито ображають її через її попереднє місце проживання. Якою буде твоя реакція?

Ситуація 6. Твій друг із захватом розповідає, що вчора після чергового матчу «Динамо» він разом з іншими фанатами влаштували бійку з вболівальниками команди-суперника та травмували близько 10 осіб. Твоя оцінка ситуації?

Ситуація 7. Твоя подруга ділиться з тобою подробицями нещодавньої вечірки і з задоволенням розповідає, як «тролила» дівчину-вегетаріанку, навмисно поїдаючи перед нею шашлик і розповідаючи, яких радощів у житті вона позбувається, відмовляючись від вживання м'ясного. Як прореагуєш?

Ситуація 8. Ти разом із натовпом пасажирів очікуєш міський транспорт на зупинці. До вас підходять юрба підлітків, переодягнених і загримованих в анімешні образи. Ці яскраві персонажі одразу звертають на себе увагу і три пенсіонерки починають голосно критикувати «нікудишне покоління молоді». Твоя реакція?

Ситуація 9. Два твоїх однокласники – рокер і репер – затято сперечаються щодо правильності музичних смаків і стилю життя. Як відреагуєш?

Ситуація 10. У гуртожитку сусідка по кімнаті скаржиться на свого брата-геймера. Він весь вільний час проводить за комп'ютером, перестав спілкуватися з друзями, ніби поринув у віртуальний світ. Твоя реакція?

Чи є серед твоїх друзів або знайомих прихильники субкультур? Якщо так: Які саме це субкультури? Що ти знаєш про цю субкультуру? Звідки дізнався(лась)? Як ставишся?

Ситуація 11. Ти приїхав на екскурсію до іншого міста. І за збігом обставин саме у цей день проходить парад на підтримку прав сексуальних меншин у центрі міста – саме там, де планувалася екскурсія. Твої дії?

Чи маєш ти досвід спілкування з представниками сексуальних меншин? Ким вони тобі є (знайомі/ друзі/ родичі)? Як ставишся до «відомих» представників ЛГБТ? Якими характеристиками має володіти людина, щоб ти спокійно сприйняв(ла) її приналежність до ЛГБТ?

Ситуація 12. У вашу студентську групу приходять новий студент. Згодом ви дізнаєтеся, що він має нетрадиційні сексуальні уподобання. Чи зміниться твоє ставлення до нього? Якщо зміниться, то як? А якщо він/вона відкрито не висловлює свої позиції, і з ним/нею досить приємно та цікаво спілкуватися?

Ситуація 13. *Варіант для хлопців:* Ти познайомився на вечірці з симпатичною дівчиною Ілоною, що одразу тобі сподобалась і теж проявляла до тебе інтерес. У вас виявилися спільні захоплення, тож вам було цікаво спілкуватися. Пізніше ваш спільний друг розповів, що справжнє ім'я Ілони – Богдан, яким вона була ще рік тому. Твоя реакція?

Варіант для дівчини: Ти познайомилася на вечірці з симпатичним хлопцем Артемом, що одразу тобі сподобався і теж проявляв до тебе інтерес. У вас виявилися спільні захоплення, тож вам було цікаво спілкуватися. Пізніше ваш спільний друг розповів, що справжнє ім'я Артема – Юлія, якою він був ще рік тому. Твоя реакція?

Ситуація 14. Твоя подруга звернулася за порадою, бо їй освідчилася у коханні дівчина / друг розповів, що йому освідчився хлопець. Що б ти їй/йому порадив(ла)?

А як ти ставишся до реєстрації одностатевих шлюбів? Чи мають ці пари такі ж права, як і традиційний тандем «чоловік – жінка»?

А якщо ти дізнаєшся, що твій друг інакше ставиться до реєстрації таких шлюбів. Як би ти на це відреагував(ла)? Чи спробував(ла) б його переконати? Які аргументи наводив(ла) б?

Блок 4.

Чи вважаєш себе толерантною особистістю? Як гадаєш, що вплинуло на формування? Як виховували?

Ось до(опис явища/групи/ситуації) ти ставишся толерантно – як гадаєш, чому? Як ставляться члени твоєї сім'ї? Чи був досвід спілкування? Які стереотипи? Джерело інформування?

А щодо(опис явища/групи/ситуації) ти озвучив(ла) нетолерантну позицію. Поясни, будь ласка, чому? Які фактори впливають на таке ставлення? Як ставляться члени твоєї сім'ї? Чи був досвід спілкування? Які стереотипи? Джерело інформування?

Можливо, в тебе залишилися якісь питання? Зауваження? Може, щось пригадав(ла) або хочеш додатково обговорити? Дякую тобі за висловлювання своїх думок і участь у опитуванні.

Додаток В

Опис реакцій респондентів на змодельовані у дослідженні ситуації

З метою дослідження прийнятності певних практик і готовності студентів до безпосереднього прояву власних позицій нами були змодельовані наступні ситуації, що окреслювали вияви конфліктних ситуацій у суспільстві та стосувалися різних сфер взаємодії і причин виникнення суперечок. Запропоновані приклади містили умови неоднакових дистанцій до респондента діючих осіб (друзі, знайомі, незнайомці), вікову неоднорідність (ровесники, старші, молодші), різні види нетолерантності (вербальна, фізична) і місця комунікації (у гуртожитку, у студентській групі, на вулиці, у міському транспорті). По-перше, ми намагалися з'ясувати, які з характеристик ситуацій стануть певними тригерами, що змусять респондента продемонструвати готовність до активних дій (а які фактори мають недостатню силу і продукують байдужість). По-друге, ситуації провокували проявити власне ставлення до різних ідентифікаційних характеристик і субкультурних проявів і продемонструвати толерантність до кожного з них. Деякі з елементів опису повторювали характеристики, використані в першій інтервенції (захоплення аніме, походження з села, ВПО, ЛГБТ). По-третє, розподіл реакцій дає змогу перевірити різницю поведінкових практик між респондентами з високим і низьким рівнем толерантності.

Таблиця додатки 1.

Опис змодельованих ситуацій і реакції респондентів на них

Ситуація проявів нетолерантності	Способи реагування на ситуацію	
	Серед молоді з ВР	Серед молоді з НР
Ти очікуєш друга поруч з метро, і стаєш свідком назріваючої конфліктної ситуації. Поруч із підземним переходом стоїть дві жінки та пропонують охочим літературу релігійної тематики. Перехожий(а) починає активно проявляти своє незадоволення їхніми релігійними поглядами, пропагуючи атеїзм. Між ними спалахує жорстка словесна перепалка. Твої реакція?	Байдужість 18 Байдужість, допоки вербальна фаза конфлікту 2 Захист об'єкту нападу 2	Байдужість 11 Байдужість, допоки вербальна фаза конфлікту 1 Захист об'єкту нападу 5

Продовж, табл. додатки 1

<p>У гуртожиток поселився хлопець, який належить до ортодоксальних євреїв. Хлопець, що мешкає з ним в одній кімнаті, насміхається з його пейсів і звичок у компанії. Твоя реакція?</p>	<p>Байдужість 6 Захист об'єкту нападу 12 Спілкуватимусь особисто, але не втручатимуся у конфлікт 3 Підтримую агресора 1</p>	<p>Байдужість 10 Захист об'єкту нападу 1 Спілкуватимусь особисто, але не втручатимуся у конфлікт 3 Підтримую агресора 2</p>
<p>У транспорті молода людина, яка говорить на незвичному для Києва діалекті, розпитує як їй краще дістатися до потрібного місця. В цей час по салону проходить молодик, штовхає її і голосно говорить: «Дай пройти, село, понаїхали тут!». Як би ти зреагував? А можеш уявити, як би прореагував кожен із членів твоєї родини? Чим поясниш таку реакцію?</p>	<p>Байдужість 9 Байдужість, допоки вербальна фаза конфлікту 2 Захист об'єкту нападу 8 Спілкуватимусь особисто, але не втручатимуся у конфлікт 3</p>	<p>Байдужість 5 Байдужість, допоки вербальна фаза конфлікту 1 Спілкуватимусь особисто, але не втручатимуся у конфлікт 4 Захист об'єкту нападу 3 Захист через ідентифікацію 2 Підтримую агресора 1</p>
<p>Твій друг із захватом розповідає, що вчора після чергового матчу «Динамо» він разом з іншими фанатами влаштували бійку з вболівальниками команди-суперника та травмували близько 10 осіб. Твоя оцінка ситуації?</p>	<p>Байдужість 5 Захист об'єкту нападу 16 Підтримую агресора 1</p>	<p>Байдужість 5 Захист об'єкту нападу 6 Підтримую агресора 5</p>
<p>Твоя подруга ділиться з тобою подробицями нещодавньої вечірки і з задоволенням розповідає, як «тролила» дівчину-вегетаріанку, навмисно поїдаючи перед нею шашлик і розповідаючи, яких радощів у житті вона позбувається, відмовляючись від вживання м'ясного. Як прореагуєш?</p>	<p>Байдужість 6 Захист об'єкту нападу 9 Захист через ідентифікацію 2 Спілкуватимусь особисто, але не втручатимуся у конфлікт 1 Підтримую агресора 4</p>	<p>Байдужість 5 Захист об'єкту нападу 4 Захист через ідентифікацію 1 Підтримую агресора 6</p>
<p>Ти разом із натовпом пасажирів очікуєш міський транспорт на зупинці. До вас підходять юрба підлітків, переодягнених і загримованих в анімешні образи. Ці яскраві персонажі одразу звертають на себе увагу і три пенсіонерки починають голосно критикувати «нікудишне покоління молоді». Твоя реакція?</p>	<p>Байдужість 8 Захист об'єкту нападу 6 Спілкуватимусь особисто, але не втручатимуся у конфлікт 8</p>	<p>Байдужість 9 Захист об'єкту нападу 3 Спілкуватимусь особисто, але не втручатимуся у конфлікт 1 Підтримую агресора 3</p>
<p>Два твоїх одногрупники – рокер і репер – затято сперечаються щодо правильності музичних смаків і стилю життя. Як відреагуєш?</p>	<p>Байдужість 13 Примирення сторін 7 Захист через ідентифікацію 1</p>	<p>Байдужість 9 Примирення сторін 3 Захист через ідентифікацію 4</p>

Продовж, табл.додатки 1

У гуртожитку сусідка по кімнаті скаржиться на свого брата-геймера. Він весь вільний час проводить за комп'ютером, перестав спілкуватися з друзями, ніби поринув у віртуальний світ. Твоя реакція?	Байдужість 9 Допомогти вплинути на брата 6 Засудження звички 7	Байдужість 5 Засудження звички 4 Допомогти вплинути на брата 5 Захист через ідентифікацію 2
Ти приїхав на екскурсію до іншого міста. І за збігом обставин саме у цей день проходить парад на підтримку прав сексуальних меншин у центрі міста – саме там, де планувалася екскурсія. Твої дії?	Інтерес 9 Байдужість 4 Негативно 5 Уникнення 4	Інтерес 1 Байдужість 5 Негативно 1 Уникнення 5 Буду критикувати 4
У вашу студентську групу приходять новий студент. Згодом ви дізнаєтесь, що він має нетрадиційні сексуальні уподобання. Чи зміниться твоє ставлення до нього? Якщо зміниться, то як? А якщо він/вона відкрито не висловлює свої позиції, і з ним/нею досить приємно та цікаво спілкуватися?	Байдужість 13 Зміна в кращу сторону 2 Якщо свій гендер неприйняття 5 Негативно 2	Байдужість 4 Якщо свій гендер неприйняття 2 Не буду спілкуватися 6 Намагатимусь перевчити 4
<i>Варіант для хлопців:</i> Ти познайомився на вечірці з симпатичною дівчиною Ілоною, що одразу тобі сподобалась і теж проявляла до тебе інтерес. У вас виявилися спільні захоплення, тож вам було цікаво спілкуватися. Пізніше ваш спільний друг розповів, що справжнє ім'я Ілони – Богдан, яким вона була ще рік тому. Твоя реакція? <i>Варіант для дівчини:</i> Ти познайомилася на вечірці з симпатичним хлопцем Артемом, що одразу тобі сподобався і теж проявляв до тебе інтерес. У вас виявилися спільні захоплення, тож вам було цікаво спілкуватися. Пізніше ваш спільний друг розповів, що справжнє ім'я Артема – Юлія, якою він був ще рік тому. Твоя реакція?	Байдужість 7 Інтерес 5 Негативно 10	Байдужість 1 Інтерес 1 Негативно 14
Твоя подруга звернулася за порадою, бо їй освідчилася у коханні дівчина / друг розповів, що йому освідчився хлопець. Що б ти їй/йому порадив(ла)?	Байдужість 9 Ввічливо відмовити 6 Припинити спілкування 7	Припинити спілкування 13 Ввічливо відмовити 3
А як ти ставишся до реєстрації одностатевих шлюбів?	Нормально 14 Негативно 8	Нормально 2 Негативно 14

Реакція на ситуацію, коли респондент виявився свідком вербального конфлікту на релігійну тематику абсолютно незнайомих осіб, прогнозовано виявилася слабкою. Абсолютна більшість респондентів не реагували на задану ситуацію, а просто ігнорували її та говорили, що пройнуть повз. Деякі з них зазначали, що подумки осудять конфліктуючі сторони. *«Не зреажую, хоча про себе подумаю. Але що можна зробити, коли у людини немає реалізації – вона*

чіпляється до інших» (Олена, 22 роки, НР). «Я проігнорую. Нормальні люди не нав'язують своєї релігії. Це теж не толерантно» (Оксана, 23 роки, ВР). «Тут «два сапога пара», адже сектанти – нав'язливі та дуже недалекоглядні люди. А от їх опонент-атеїст, вступаючи в сварку з ними, демонструє низький рівень культури, як мінімум, впертість, і також недалекоглядність» (Марина, 21 рік, ВР). «Я не звертаю увагу на такі конфлікти, бо знаю, що людині нічого не доведеш, якщо вона сама на своєму досвіді це не зрозуміє» (Юлія, 17 років, ВР).

Частина опитаних наголошували, що проігнорують дану ситуацію, якщо вона залишиться у фазі вербального конфлікту. «Якщо перепалка буде лише словесною, то моєї реакції чекати на варто» (Дмитро, 23 роки, ВР). «Не стану втручатися, якщо не перейде до «рукоприкладства» від чоловіка до жінок» (Олександр, 22 роки, ВР).

Деякі зі студентів вважають, що подібна ситуація має вирішуватися за допомогою втручання правоохоронних органів. «В принципі, це, з одного боку, і моя проблема як представника суспільства, а з іншого – це мають урегулювати певні органи. Можна зателефонувати поліції, нехай вони цим займаються» (Олег, 20 років, НР). «Викличу патруль, нічого порушувати спокій громадян» (Тетяна, 20 років, ВР). Одна з респонденток наголосила на особистому досвіді такої комунікації. «З такими сектами у мене окрема історія. Тому що моя перша вчителька – вона належить до свідків Єгови. Вона зараз по області одна з основних фігур. Тому якби це були свідки Єгови... ну я знаю, що це люди такі... досить специфічні. Мені задається, я б побоялася сама з ними там щось вирішувати. Але можливо, я б, наприклад, якби збоку були патрульні чи іще хтось з таких людей, «посолідніше», я би підійшла і попросила б їх якось «угомонити». Але сама я б побоялася їх розводити» (Ольга, 19 років, НР).

Деякі зі студентів зазначили свою далекість від релігійної сфери та абсолютну байдужість до даної ситуації саме з цієї причини. «...релігійні суперечки – це остання справа. Це не те, у що треба втручатися. Тут немає ніяких соціальних аспектів, що ти маєш захистити бабульку, чи тих свідків Єгови, чи когось іншого» (Микола, 19 років, ВР). «Ні, я не буду навіть

вмішуватися. Релігійні питання для мене стоять на останньому місці. Для мене дуже дико сперечатися стосовно релігії. Ну як... Був час, коли я називав себе ярим атеїстом. Був час, коли я називав себе ярим буддистом і тому подібне. А зараз розумію, що немає різниці, яка релігія. Тому що релігія – це по суті просто міф, це пустота, навколо якої точиться багато дискусій, війн, вбивств. Для мене це просто нецікаво. Я намагаюся залишатися людиною позарелігійною» (Євген, 19 років, ВР).

Лише двоє хлопців із низьким рівнем толерантності зазначили, що намагалися б урегулювати дану ситуацію. *«Ну якщо сильно голосно, а у мене не буде настрою – можу гаркнути» (Олег, 21 рік, НР). «О, це досить цікаве питання. Тому що раніше я був ближче до тих двох, а останнім часом мені стали ближче якісь абстрактні вірування. Ну, мені б точно така ситуація не дуже сподобалася. Я б сказав цьому чоловікові, щоб не чіплявся. «Ми живемо у вільній країні, яка тобі різниця?»» (Ігор, 22 роки, НР).*

Як бачимо, студенти продемонстрували значно менший рівень реакції на ситуацію, що знаходиться за межами їх особистісного досвіду. Переважна більшість навіть не оцінювала дану ситуацію як конфліктну. Таке невтручання можна, з одного боку, інтерпретувати у негативному ключі, як відсутність реакції на певні негаразди у суспільстві. Проте це може свідчити і про певний рівень толерантності у сенсі надання права іншим мати власну точку зору. Знову ж таки, у цьому випадку актуалізується питання меж толерантності та варіантів її прояву у градації «байдужість – активні дії», що було розкрито у другому розділі дисертаційного дослідження.

Наступна із запропонованих ситуацій стосувалася сприйняття осіб іншої національності. *«У гуртожиток поселився хлопець, який належить до ортодоксальних євреїв. Хлопець, що мешкає з ним в одній кімнаті, насміхається з його пейсів і звичок у компанії. Твоя реакція?». Частина студентів приймали позицію захисту прав потерпілого. Причини протекції були різними: для когось це просто звичка заступатися за скривджених, для інших – це відстоювання непорушності людських прав і незалежності вибору віросповідання. «Можу*

заступитися. Але це не тому, що я такий толерантний. А просто тому, що у мене звичка заступатися за тих, кого ображають» (Євген, 19 років, ВР). «Думаю, мене це обурить. Хлопець же ж не винен, що народився євреєм» (Тетяна, 20 років, ВР). «Буду захищати хлопця та його звички» (Аліна, 23 роки, ВР). «Ну теж не можна принижувати іншу релігію. – Тобто, ти будеш втручатися? – Так-так, буду» (Ігор, 22 роки, НР).

Частина студентів зазначали ситуативність своєї поведінки. Вони звертали у першу чергу увагу на те, яку реакцію демонструє власне об'єкт, на якого спрямований булінг. «...це залежить від того, як реагуватиме цей ортодоксальний єврей. Якщо йому буде смішно, то чому б теж не посміятися. А якщо він сприйматиме це як образу, то намагатимуся пояснити, що не можна так жартувати» (Дмитро, 22 роки, ВР). Залежала реакція опитаних і від інтенсивності та виду утисків. У більшості реакція була відсутньою, якщо конфлікт залишався у вербальній площині. «Мені байдуже. Кожен має мати свою голову на плечах. Але якщо насмішки матимуть реальну загрозу (переростуть в побиття або погрози) це буде привід звертатися до правоохоронних органів» (Марина, 21 рік, ВР).

Деякі з респондентів зазначили, що будуть діяти не у прямий спосіб захисту постраждалого, але допоможуть вирішити ситуацію. «Якщо насміхається в моїй присутності, то зімітую ситуацію, де б звички «новенького» представили його у виграшному світлі» (Ірина, 20 років, ВР). «Напевно, поговорю з тим хлопцем, що ображає, наодинці. При натовпі не поговорю. Наодинці всі інші. Дізнаюся причини, чому він так робить» (Наталка, 19 років, ВР).

Частина опитаних зазначали, що їм було б цікаво поспілкуватися з носієм зазначених характеристик. Але при цьому ці респонденти не демонстрували готовність до певних активних дій щодо відстоювання прав потерпілого. Вони не підтримували б процес гноблення, але й уникали втручання у конфлікт. «Не знаю. Дивлячись, що за «пацани», чого насміхається. Так то, в принципі, навпаки, прикольно з ним поспілкуватися» (Денис, 19 років, НР). «Нехай самі

розбираються. Я нормально єврея сприйматиму» (Олег, 20 років, НР). «Я не долучусь до тих, хто буде над ним знущатися. Але мені було б цікаво з ним поспілкуватися. Тому що це достатньо цікаво, тому що я поки не зустрічала таких людей у своєму житті. Я би спробувала з ним поговорити, дізнатися про якісь його вподобання чи ще щось. Тому що просто набігати на людину, з якою ти не спілкувався – це неправильно. Можливо, це досить класна цікава людина» (Ольга, 19 років, НР). Один з опитаних висловив припущення, що навряд чи хлопець через свою приналежність до зазначеної національності зазнавав би утисків. «Я б не підтримував таке гноблення. Ну мені здається, що у нас би так євреїв не гнобили. Скоріше б темношкірих чи азіатів, але євреїв – не знаю. Я б не малював плакати «Підтримаймо євреїв», але б і не підтримував гноблення» (Микола, 19 років, ВР).

Декілька респондентів продемонстрували нетолерантні позиції у заданій ситуації. «А можна говорити, що я теж би посміявся з ним?» (Валерій, 22 роки, ВР). «Я згадала себе в школі... (сміється) не дай Бог такому потрапити до мене у той час. У нас у місті чимало євреїв мешкало, і в початковій школі один у класі навчався. Усі його не любили і знущалися через те, що він «здавав» усіх. Зараз я абсолютно спокійно ставлюся». При з'ясуванні причин такого ставлення студенткою були названі наступні фактори: «Розумієш... у них ця згуртованість. Вони один за одного горюю. Це і бісило напевно» і «...було ніби традицією. Наша школа завжди конфліктувала з №2, де євреїв було чимало. І бійки постійно влаштовували. І напевно стереотип – він єврей, тож треба гнобити» (Наталія, 20 років, НР).

В описаному прикладі не всі з опитаних продемонстрували готовність втрутитися у ситуацію та намагатися її виправити. Деякі студенти просто ігнорували зазначений конфлікт, інші нейтрально сприймали потерпілого без надання йому підтримки для розв'язання проблеми. Загалом представник юдаїзму не викликав ворожості чи, навпаки, надмірної симпатії. Можливо, саме зазначені умови взаємодії продукували певну відстороненість учасників опитування від описаного конфлікту.

Наступна із запропонованих ситуацій містила опис обставин, за яких суперечка відбувалася у громадському транспорті, а причиною нетолерування був діалект пасажера. Також додатково ми запитували респондентів щодо реакції кожного з членів їх родини у цій ситуації.

У частини студентів була відсутня реакція на задану ситуацію. Вони наголошували, що ця суперечка стосується лише її безпосередніх учасників, тож не варта їх особистої уваги. Такої ж поведінки варто чекати й від їх родичів. *«Ні. Не прореажую. Мої теж би не зреагували. Тут немає приводу для реакції... це просто зайві нерви, зайвий стрес, зайві сварки»* (Євген, 19 років, ВР). *«Теж нехай самі розбираються»* (Олег, 20 років, НР). *«До села я теж негативно ставлюся. Я б проігнорував ситуацію з посмішкою на обличчі»* (Ігор, 22 роки, НР). *«Ніяк. В чужі сварки встрягати не моя звичка. Також і моя родина. Але, особисто я часто чую іншу мову, діалекти. І мені байдуже»* (Марина, 21 рік, ВР). *«Ніяк, мене це не стосується. Родичі б прореагували так само. У нас свої проблеми – у людини свої, кожен має вміти постояти за себе»* (Іван, 20 років, НР). Одна з респонденток прокоментувала позицію власного невтручання через корисність отримання такого негативного досвіду потерпілим, адже це стане стимулом подальшого його покращення та росту. *«Я б ніяк не зреагувала на таку ситуацію. Так, молодик не правий, але потрібно вміти виживати самотійно. Тому моє втручання не буде доречним. У будь-якому разі я б не хотіла, щоб хтось втручався, якби я потрапила у подібну ситуацію. Раз потрапила, другий раз потрапила, а на третій раз вже навчуся уникати подібних сутичок»* (Тетяна, 20 років, ВР).

Деякі з опитуваних, як і при моделюванні другої за рахунком ситуації, не реагували би до певної межі загострення конфлікту. *«Почекаю, що з цього вийде. Якщо бійка – то розбороню. Хоча теж залежить від того, які у них фізичні характеристики. Якщо вони два «бугая», то навіщо воно мені? Родичі – максимум би щось сказали. В такі речі краще не влізати»* (Микола, 19 років, ВР). *«Мовчав би до загострення ситуації. Члени моєї родини у більшості відреагували би так само»* (Олександр, 22 роки, ВР) *«Дивлячись наскільки далеко*

зайде конфлікт. Якщо лише ця фраза – змовчу. Якщо далі наростатиме конфлікт – заступлюся» (Олександр, 25 років, НР).

Більшість студентів засуджували такий розвиток подій, оскільки це не є нормою – ображати іншого. *«Це неправильно. Тому що це ображення особистості. Тому що він приїхав у місто, і може хоче щось спитати, чи може до університету вступає... А тут така реакція. Можна і по обличчю дати, якщо чесно»* (Василь, 21 рік, ВР). *«Буду обурюватися і говорити, що так не можна. Швидше за все, сім'я так само відреагує»* (Аліна, 23 роки, ВР). *«Пояснила б, що не можна так ставитися до людей. Золоте правило життя – стався до людей так, як хочеш, щоб ставилися до тебе»* (Ірина, 21 рік, ВР).

Студенти наголошували на необхідності відсутності упереджень через походження людини з села. *«...А він що, сам давно з села? Всі міста – це все вихідці з сіл. А потім тільки почали будуватися міста. Якби не село, то і міста б не було цього, де він живе»* (Денис, 19 років, НР). *«Зроблю молодика зауваження, можливо фізичне. Тому що, з хамами треба по-хамськи»* (Дмитро, 23 роки, ВР). І знову ж таки, у даній ситуації вищий рівень підтримки надавали індивіди, що ідентифікували себе з постраждалим через власне походження.

Однією з типових реакцій у зазначених умовах було надання допомоги приїжджому. Студенти прагнули пояснити йому необхідний маршрут і негативно оцінювали ініціатора суперечки, проте ігнорували його. *«Розповім цій людині, як дібратися необхідного місця»* (Наталка, 19 років, ВР). *«Не прореагую на ініціатора сутички. Таких не лікують, грубо кажучи. А тому розповім як добратися»* (Олена, 22 роки, НР). *«Я б почала пояснювати чоловікові, куди йому потрібно дістатися. А на того, що насміхався, просто б не звернула уваги. Дідусь мій точно би поставив на місце задиру. А мама... Мама теж би розповіла дорогу тому, хто запитував. А на того, іншого... Мабуть, зробила б вигляд, що нічого не помітила»* (Наталія, 20 років, НР).

Серед студентів був представлений і варіант більш активної реакції на зазначений конфлікт, коли вони займали позицію захисту постраждалого. *«О, тут я явно щось скажу тому чоловікові. Ну людина ж не винна, що вона звідкись*

приїхала. Можливо, вона щойно приїхала, може тільки починає вчитися. Це ж така риса, яку можна виправити. Я би зробила зауваження ось тому, хто штовхнув. І спробувала б поговорити з тою людиною, котру образили. І спробувала б пояснити їм куди там пройти. Якщо я звісно знаю. Тато і брат – вони б точно зробили щось тій людині, що образила. Це точно. Можливо, з транспорту б вигнали. Ну мама б, можливо, не робила зауважень. Вона у мене дуже спокійна така жінка. Але оцій людині, яку образили, вона б підійшла, пожаліла, розповіла» (Ольга, 19 років, НР).

Конфлікт, причиною виникнення якого був розмовний діалект одного з персонажів, викликав реакції, що присутні й у попередньо змодельованих ситуаціях. Типовим було повне ігнорування суперечки чи, принаймні, невтручання до моменту її загострення. Деякі студенти намагалися надати допомогу особі, що стала об'єктом утисків. При цьому фактор походження респондента з невеликого міста, смт чи села та сприймання суржика у якості типового способу спілкування, зумовлював посилення певної ідентифікації з постраждалим і продукував більш гостру реакцію в описаних умовах у порівнянні з тими опитаними, що не мали подібних характеристик.

Студенти через соціокультурні та вікові особливості більш схильні до участі у різних деструктивних практиках. При проекції наступної з ситуацій ми мали на меті з'ясувати ставлення респондентів до однієї з поширених у студентському середовищі практик, а саме до футбольного фанатства. Проте просто вподобання не є предметом нашого аналізу, адже, знову ж таки, це виступає предметом особистісного вибору. У фокусі дослідницької уваги було з'ясування ставлення до ультрасів, що зазвичай мають більш виражену жорстоку поведінку та сильніші за характером переконання. При описі ситуації ми обрали приклад однієї із деструктивних практик функціонування подібних об'єднань. Формулювання мало наступний вигляд: «Твій друг із захватом розповідає, що вчора після чергового матчу «Динамо» він разом з іншими фанатами влаштували бійку з вболівальниками команди-суперника та травмували близько 10 осіб. Твоя оцінка ситуації?».

Більшість з опитаних висловили засудження субкультури ультрасів через безпідставну жорстокість поведінки. Студенти зазначили, що не бачать сенсу у подібних деструктивних практиках, адже вони не мають жодного стосунку до власне культури гри, не можуть впливати на результати матчів і слугують лише проявом «ефекту натовпу» та агресії вболівальників. *«Зазвичай коли мої друзі розповідають, що вони побили комусь пику, то я завжди питаю: «Ну для чого це робиться? Це випад твоєї агресії, яку ти не можеш викинути ні на кого іншого?» Я таке не дуже розумію. Бійки – це не моє» (Юлія, 17 років, ВР). «Я категорично проти фізичного насилля. А в такій ситуації це просто безглуздо. Це точно не вплине на рахунок матчу та симпатії вболівальників. Але, напевно, ефект натовпу...» (Олена, 22 роки, НР). «Це жахливо. Бити комусь обличчя і при цьому радіти» (Даша, 19 років, ВР). «Я їх не підтримую, оскільки це гра і в ній є правила. А в бійках не знаю, що вони хочуть довести. Ми ж цивілізовані» (Оксана, 23 роки, ВР).*

При цьому деякі зі студентів зазначали, що необхідно наперед думати про можливі наслідки таких бійок, ставити себе на місце іншого та зважувати важливість підстав для їх виникнення. *«Геть клепку втратили, це повне безглуздя. Щоб відновити справедливість, думаю, потрібно і друга травмувати, аби не творив бозна чого» (Тетяна, 20 років, ВР). «Дурне, що з нього взяти. Натякну, що якщо б хтось загинув – то хтось, відповідно, сів би. Воно того варте, а?» (Марина, 21 рік, ВР). Один зі студентів наголосив на особистому досвіді участі у фанатському клубі, проте він засуджував ультрасів як явище та їх поведінку: *«Не можна так. Це псує футбол. І неважливо чиї це команди і кого б'ють. Я сам футбольний фанат «Динамо» і входжу до команди фанів місцевого клубу «Авангард». Ми їздили на виїзні матчі, брали участь у турнірі фанів на обласному рівні, де отримали 2 місце. Це шалені емоції та моє захоплення. Але бійок не розумію» (Олександр, 25 років, НР).**

Декілька опитаних студентів продемонстрували глибоку обізнаність із наведеною субкультурою, зазначили свою приналежність до неї чи принаймні особистий досвід перебування у схожих із запропонованою ситуаціях. *«А в мене*

таких ситуацій насправді багато. У мене більше ніж половина гуртожитку вболіває за «Динамо», а я вболіваю за «Шахтар». Ну періодично сперечаємося. У цих випадках у мене немає толерантності» (Василь, 21 рік, ВР). Проте опитуваний прокоментував, що зазвичай такі суперечки мають вербальний характер і особливо загострюються під час проведення чемпіонатів.

Один зі студентів зазначив, що фізичні бійки є невіддільною частиною даної субкультури і такий спосіб поведінки є досить типовим для представників ультрасів: «Думаю, що це нормально. Я просто дуже добре знайомий з культурою ультрас, і «з середини» теж. Я скажу, що у них це взаємне. Вони хочуть бити один одному пики і їх це задовольняє. У них є збори, де вони готуються до бійок, вони тренуються, як справжні бійці. І їм це приносить задоволення. Вони ідуть на футбол більше не для того, щоб повболівати, а для того, щоб взяти участь у бійці» (Євген, 19 років, ВР). «Це святе (сміється). А традицій порушувати не можна» (Наталія, 20 років, НР).

Серед опитуваних виявилась і дівчина, котра ідентифікувала свою приналежність до даного субкультурного напрямку та навела аргументацію такого виду поведінки. Вона зазначила провокативний характер поведінки вболівальників команди суперника. «О, «моя умнічка». Я просто вболіваю за «Динамо». І коли оці матчі «Динамо»-«Шахтар»... серед фанатів «Шахтаря»... особливо зараз, я не знаю чому, бувають різні провокації. І наші, я не знаю, я просто бачу, як вони стримуються, до останнього моменту. Ті там щось кричать, а ці ідуть просто ось так от (зціплені зуби). І ось якесь одне слово... і вони повертаються, просто беруть «за шкібітки» і говорять: «Ну замовчи, ну заспокойся, ну ти ж не хочеш битися». Але ті все одно, шахтарівці. І ось тоді вже починається цей «махач»... ну тут, звичайно, відкладається те, що я фанат «Динамо». Але я рада, що вони «ставлять на місце» ось ці провокації. Якщо провокацій немає – будь ласка. Але от зважаючи на останній матч, що був... Ми йшли спокійно, там фан-сектор шахтарівський оточили, все нормально. І вони з цієї загорожі починають кричати динамівським, які вони погані, все, «здули». І ці просто ось так ідуть, вуха закривають. Ну як тут

просто... ну як в такій ситуації... мені здається, це неможливо – уникнути такої перепалки» (Ольга, 19 років, НР). Під час подальшої розмови студентка зазначила, що її долучення до фанатів «Динамо» відбулося у процесі соціалізації через передання футбольних симпатій від батька та старших братів, з якими вона змалечку передивлялася матчі та вболівала за «своїх». Вона ідентифікувала себе з «динамівською родиною» у категорії «ми», зазначала згуртованість групи, високий рівень підтримки у її межах.

Ще один студент зазначив наявність досвіду футбольних бійок, аргументуючи їх спільністю та потужністю емоційних переживань у межах поля. *«Сама гра – це круто. Самі на подвір'ї у дитинстві ганяли. Але на стадіонах – це особливий кайф. Коли натовп. Коли натовп з тобою на одній хвили. Та і бійки, напевно, так часто, тому що ці емоції спільні: і розчарування, і злість. Це не пояснити» (Іван, 20 років, НР).* Серед респондентів був зазначений вплив бажання отримати спільні потужні емоції саме зі своїми друзями – тими, хто складає референтну групу. *«Я був разом із другом, ми разом брали участь у бійці» (Іван, 20 років, НР).* *«Якщо це мій друг, то я буду поруч» (Олена, 23 роки, НР).* *«Сказав би йому, чого він мене не покликав» (Павло, 19 років, НР).* І знову ж таки передавання футбольних пристрастей у цих випадках відбувалося від старших братів. *«Це свого роду культ, чи що. У мене це від братів старших передалося. Це у крові, напевно» (Іван, 20 років, НР).* При цьому даний студент не настільки ідентифікував себе з певною фан-групою, а у більшій мірі розглядав присутність на футбольних матчах та суперечках після їх завершення як джерело задоволення та отримання адреналіну.

Проаналізувавши отримані відповіді, ми можемо зазначити, знову ж таки, що більш високий рівень толерантності до зазначеного випадку продемонстрували саме ті респонденти, які мають особистий досвід подібних практик і інтеріоризують себе зі спільнотою фанатів. Інші ж учасники опитування відмітили надмірну жорстокість і безпідставність побиття людей через приналежність до різних футбольних фан-клубів.

Однією з тенденцій, яка досить поширена останнім часом, є вегетаріанство. До нього можна по-різному ставитися: хтось заперечує доречність такого способу життя та наголошує на необхідності вживання м'ясних продуктів, інші навпаки закликають більш зважено підходити до вибору елементів харчування та надавати перевагу рослинній їжі. У наступній ситуації ми з'ясували ставлення студентів до даної практики, спровокувавши при її формуванні конфліктну ситуацію.

Близько половини респондентів продемонстрували толерантну позицію та зазначили, що кожна людина має право на свободу власних переконань. Студенти зауважили недоторканість особистих прав і недоречність критики смакових переваг іншої людини. *«Кожна людина має право на свій вибір. Це і розповім подрузі» (Наталка, 19 років, ВР).* *«Людина вегетаріанець, вона вибрала свій шлях. Не хоче вона. Заради Бога. Кожному своє» (Олег, 20 років, НР).* *«Вегетаріанство чи ні – вирішувати людині, я прийму її вибір» (Ірина, 21 рік, ВР).* *«Кожен сам має обирати як йому чи їх жити і ніхто не має права насміхатися» (Олександр, 22 роки, ВР).* Аргументація свободи вибору вегетаріанства отримала значно більшу підтримку, у порівнянні з попередньою ситуацією з ультрасами.

Частина опитаних зазначила ситуативність власної реакції, яка залежить у більшості саме від того, як прореагує сама вегетаріанка, що стала об'єктом критики. Вони бачили вирішення ситуації у сприйнятті її з гумором і зазначали, що потрібно мати особисті сильні внутрішні переконання, що виступали б гарантом непохитності власних позицій. *«Ну тут уже не моя реакція. Мені то все одно. Це той має реагувати, який вегетаріанець. А якщо йому все одно – то хай хоч кабана перед ним з'їсть» (Денис, 19 років, НР).* *«Я відреагую на це з гумором. З власного досвіду, якщо я не п'ю і мене будуть підколювати або будуть пропонувати – я ніяк не відреагую. Тому що це моє власне рішення, воно десь із середини, ніхто не зможе на це вплинути ззовні. Я прийму це з гумором» (Євген, 19 років, ВР).*

Деякі студенти демонстрували рішучість і готовність заступитися за особистість, переконання котрої були ображені. Окрім цього, слушно було зазначено і про можливість вимушеної відмови людини від вживання м'ясних продуктів. *«Просто зневажливо посміхнусь і скажу, що люди можуть не вживати м'ясо не тільки через переконання, а і тоді, коли мають серйозні проблеми зі здоров'ям. Їй стане соромно за свою поведінку» (Ірина, 20 років, ВР).* *«Негативно. Скажу кілька прикладів, наскільки погано може м'ясо впливати на її організм. І в цілому, спробую на прикладі того, чим вона відрізняється показати, що так не можна» (Аліна, 23 роки, ВР).*

Проте не всі студенти демонстрували готовність до прояву толерантності щодо вегетаріанства. Деякі висловлювали підтримку особі, що виступала агресором в описаній ситуації. *«Я б посміявся б разом із ним. Ще б і відео подивився» (Ігор, 22 роки, НР).* *«Похвалю її, я б теж так зробив. Так що наступного разу тролить будемо разом» (Іван, 20 років, НР).* При з'ясуванні причин такої поведінки респонденти зазначили, що не розуміють і не підтримують вегетаріанство. Кілька студентів аргументували свої погляди тим, що організму необхідно отримувати користь від м'ясної продукції для повноцінного розвитку. *«Це погано – бути вегетаріанцем» (Микола, 19 років, НР).* *«Правильно зробила, адже організму потрібне м'ясо. Навіщо навмисне травмувати його» (Наталія, 20 років, НР).* Одним із аргументів «проти» виступало сприйняття вегетаріанства як своєрідної модної тенденції, що не має під собою практичного підґрунтя. Респонденти зазначали, що часто ті, хто визначають свою приналежність до даного напрямку, насправді не є переконаними прихильниками, а просто піддаються певній моді. *«Не розумію веганів. Це зараз мода. Я вся така крута ... Так що не даремно троліла» (Олег, 21 рік, НР).* *«Посміявся би. Просто вегетаріанство – це зараз тренд такий модний. І навіть ті, хто хочуть їсти м'ясо – вони такі «ні, ну треба ж крутим бути». Це більший привід для насміхань, ніж те, що вона єврейка. Просто у неї слабка сила волі» (Микола, 19 років, ВР).*

При описі даної ситуації теж виникла ситуація, коли толерантність проявляли респонденти, що ідентифікували себе з зазначеною групою та на особистому досвіді переживали подібну до описаної ситуацію. *«Я теж вегетаріанка і здається це мене троліли» (Тетяна, 20 років, ВР).* Вони зазначали, знову ж таки, необхідність стійкості власних переконань. Що якщо людина зробила свій вибір – він має мати глибоко внутрішню основу, тоді на переконання не впливатиме думка інших. *«По-перше, я також не їм м'яса. Але мене не можна зачепити чи потролити тим, що хтось його їсть. Моя родина їсть м'ясне і мені байдуже, я не сприймаю істерично побачений шматок ковбаси у батька в руках, і не стану нікого переорієнтовувати – моя позиція – це моя позиція. Їх життя і їх вибір – відповідно.... По-друге, в мене б не було такої... обмеженої розумово подруги, яка б робила таку дурню і ще й хвалилася б цим. Коли Боженька не дав мізків – вони там не з'являться» (Марина, 21 рік, ВР).* І знову мова йшла про свободу особистісного вибору. Одна з респонденток зазначила складнощі розуміння іншими зробленого нею вибору. *«Це я вегетаріанка і наді мною так регулярно знуцаються. Я говорю, що це моя справа. Якщо людина поважає тебе, то вона погоджується на твої погляди. А якщо людина знуцається, як у випадку зі мною, то значить, вона не поважає твої погляди, твої смаки. Ось мені не подобається, що ти їси м'ясо. І що? Я можу зневажати за це. Проте я ж не знуцаюся з тебе, і не кажу тобі нічого. Це моє життя. Що хочу, те і роблю. Хочу – їм м'ясо, хочу – ні» (Юлія, 23 роки, НР).*

Закладаючи в опис подальших трьох ситуацій характеристики, до яких ми намагалися виявити ставлення респондентів, ми очікували отримати менш виражені, у порівнянні з попередніми ситуаціями, реакції. Чергова проекція мала такий опис: *«Ти разом із натовпом пасажирів очікуєш міський транспорт на зупинці. До вас підходять юрба підлітків, переодягнених і загримованих в анімешні образи. Ці яскраві персонажі одразу звертають на себе увагу і три пенсіонерки починають голосно критикувати «нікудишне покоління молоді». Твоя реакція?».* Моделюючи даний випадок, ми намагалися з'ясувати ставлення

студентів як до субкультури аніме, так і готовність проявити реакцію, направлену на боротьбу з певними стереотипами суспільства.

Переважна більшість студентів зазначили некоректність даної суперечки та визначили дану ситуацію як цілком природну. Вони наголосили, що це є своєрідним вираженням конфлікту поколінь. Молодь має певні інноваційні погляди, намагається спробувати щось нове, привнести у свою культуру щось невластиве їй. У свою чергу, представники старшого покоління теж мають певні елементи світосприйняття та позиції правильності розуміння світу. Тож переконувати тих чи інших немає сенсу. *«Кожен має право на самовираження. Нічого не робитиму» (Артем, 21 рік, ВР). «... проблема в тому, що не можна переконати у зворотній точці зору ні бабуську, ні цих дітей. Тому сенсу у даній ситуації втручатися я не бачу» (Микола, 19 років, ВР). «Ніякої. Підлітки знайшли вияв себе, а пенсіонерки – це їхній спосіб життя. Кожному своє» (Олена, 22 роки, НР). «Конфлікт батьків і дітей – норма. Нам не зрозуміти їх приколи. Їм – наші. Якщо підлітки діють в рамках закону – все окей» (Оксана, 23 роки, ВР).*

Окрім цього, респонденти зазначили, що молодь, яка наслідує певні нетипові способи поведінки, має бути готовою до засудження з боку інших. *«Як я й казала до того, «постсовок» в головах ваааааажко виходить. Мені без різниці хто що каже, якщо люди кидають виклик (знаючи, що не всі толерантно реагують) – то вони мають бути готові до відповідного несприйняття» (Марина, 21 рік, ВР).*

Частина опитаних спробували б заступитися за такий спосіб самовираження підлітків і намагалися вступити в комунікацію з бабусями. Студенти намагалися пояснити представницям старшого покоління, що у діяннях молоді немає нічого протизаконного та цей спосіб дозвілля є досить гуманним. *«Прикольно. Це ж добре, що ці підлітки перевдягаються і гримуються. А не розпивають алкоголь чи того гірше. Це і скажу бабцям. Якщо вони адекватні. Якщо ні – то краще не чіпати» (Наталка, 19 років, ВР). «Ой. Ну.. я спробую сказати цій бабусі...Не знаю, наскільки вона захоче мене почути.*

Те, що це діти, вони мають право себе якимось проявити. Коли їм буде 40 років – вони так точно не зможуть зробити, бо на них подивляться, як на ненормальних. А зараз той вік, коли вони себе шукають. Чому б їм так себе не спробувати. Ну якщо вона це сприйме – добре. Якщо ні – ну, покричить іще на мене. Можливо, та група ще втрутиться, і ми якимось собі розійдемося» (Ольга, 19 років, НР).

Деякі студенти виявили позитивне налаштування до анімешників. Одні з них зазначили, що це досить цікава та неструктуривна діяльність, то ж вона має право на існування. Інші з захватом сприйняли таку зустріч із представниками зазначеної субкультури, виявили свій інтерес. *«Клас! Шикарно! (щодо аніме) Бабусям можна пробачити, що вони нічого не розуміють, бо народилися в СРСР. А я піду фоткатися з анімешниками» (Римма, 18 років, ВР).* *«Це нормально у нашому сучасному світі. Я нормально сприймаю» (Катерина, 17 років, ВР).* *«Попрощу пофотографуватися, мені подобаються люди, що не бояться відкрито показувати свої уподобання» (Тетяна, 20 років, ВР).* *«Хай вибачать мене бабусі, я пішла знайомитись з натовпом. Запитаю, чи є в них часом щось з собою і на мене» (Ірина, 20 років, ВР).* *«Нічого тут такого немає. Вони ж нічого поганого не роблять. Ну переодягнулися, і що тут такого? Нехай захоплюються тим, що їм подобається» (Денис, 19 років, НР).*

Частина опитаних зазначили, що причина такої конфліктної ситуації у тому, що представники старшого покоління мають досить закоренілий і сформований світогляд, вони не сприймають щось нове та неординарне. Тож деякі студенти обрали позицію підлітків і наголосили на неможливості довести щось бабусям. *«Сперечатися з бабусею – це дуже невдала справа. Їх ні в чому не переконаєш, вони думають по-своєму» (Євген, 19 років, ВР).* *«Немає сенсу сперечатися з пенсіонерами. Їм доводити щось – собі дорожче буде» (Аліна, 23 роки, ВР).* *«На аніме нормально зреагую. Ну а на бабусь. Ну що їм скажеш. І начебто можна було б, проте сенс починати конфлікт» (Наталія, 22 роки, ВР).* *«Я завжди сміюся з таких ситуацій. Тому що моїй бабушці довести, що мої*

порвані джинси – це нормально і я так себе виражаю – складно. Вона вважає «Ми що бідні?» чи «Побачила б це моя мама»» (Юлія, 17 років, ВР).

Серед студентів виявилися і ті, які зайняли позицію представників старшого покоління. Вони наголошували на безглуздісті косплеїв. «Приєднуюся до пенсіонерів. Хочеш наряджатися як клоун – не показуйся на людях, у тебе для цього дім є» (Іван, 20 років, НР). «Я на стороні пенсіонерок. То підліткам нічим зайнятися» (Микола, 19 років, НР). «Клоуни. Що тут ще скажеш» (Наталія, 20 років, НР).

Один зі студентів висловив думку, що упереджене ставлення до анімешників може виникнути лише у маленьких містах. «Дивлячись де. Якщо в Краматорську – змовчу, бо не переконати. А в інших містах такого просто не скажуть. Там люди більш розвинені» (Олександр, 25 років, НР). Респондент зазначив, що, на його думку, у мегаполісах люди давно вже звикли до подібних практик, тому продемонструють значно вищий рівень толерантності.

Сприйняття описаного випадку було досить спокійним. Студенти зазначили, що різниця інтересів у заданій ситуації пояснюється різницею життєвих орієнтирів різних поколінь. Тож ця суперечка має природній характер і її неможливо вирішити. Подібні випадки завжди траплятимуться. Залежно від особистого сприйняття субкультури аніме опитані демонстрували відповідні реакції: вони або обирали позицію пенсіонерок і засуджували такий спосіб проведення дозвілля, або демонстрували відкритість до нового.

Наступна зі змодельованих ситуацій теж гіпотетично не мала викликати жорсткого обговорення. У ній ми намагалися з'ясувати поведінку студентів при суперечці однокласників щодо музичних вподобань. Більшість студентів обрали позицію невтручання у даний спір. Серед аргументацій було зазначено, знову ж таки, необхідність свободи вибору та безглуздість нав'язувати іншим власну точку зору. «У кожного свої смаки. Навіть якщо і втручуся, то аби розказати їм, що кожен має право на власні уподобання» (Наталія, 20 років, НР). «Це нескінченна війна і встрявати немає сенсу» (Валерій, 22 роки, ВР). «Нехай розбираються» (Олег, 20 років, НР). «Чого я маю на це реагувати? Це

поверхнева точка зору. Є гарні представники як року, так і репу. Я можу лише сказати лише те, що зараз сказав» (Микола, 19 років, ВР).

Лише кілька з респондентів зазначили, що обрали б одну зі сторін конфлікту, відповідно до власних переконань. Проте ця підтримка мала у більшій мірі символічний характер. *«Я стану на сторону рокера. Реперів треба гнобити» (Ігор, 22 роки, НР). «Якщо буде це мені цікаво, то теж почну гнобити репера» (Олександр, 25 років, НР). «Мені і те, і те подобається. Та напевно був би на стороні репера» (Павло, 19 років, НР). «У мене є такі знайомі. Я втручаюся і говорю, що ось я з Донецька, і мені подобається Круг і мені байдуже на твій рок і на твій реп» (Василь, 21 рік, ВР).*

Частина студентів продемонстрували толерантні установки та зазначили необхідність іти на компроміс, адже у кожного з зазначених жанрів є свої переваги. *«Я сама слухаю рок. Але і реп можу спокійно, я їм включу музику одного гурту, 25/17 – там і реп, і рок одночасно» (Наталка, 19 років, ВР). «Мені обидва стилі подобаються, скажу про це» (Аліна, 23 роки, ВР). «Я їм поясню правильність музики. Тому що я меломан і слухаю абсолютно всі жанри. Не той меломан, що просто говорить, що слухає все, а я дійсно меломан, я слухаю всі жанри. Тому я просто почну з ними розмовляти та говорити у чому «прелесть» цієї музики, а в чому цієї. Тому що два моїх улюблених жанри – це рок і закордонний реп» (Євген, 19 років, ВР).*

Як і очікувалося, змодельований конфлікт щодо музичних уподобань не отримав підтримки серед студентської аудиторії. Респонденти наполягали на свободі надання переваг певним жанрам, а якщо й обирали певну сторону суперечки, то це мало більш ідентифікаційний характер. Дійсно втручатися у дебати та доводити правильність власної точки зору опитані не мали наміру. Також частина студентів наголосила на необхідності пошуку компромісу при вирішенні питання.

Наступна зі змодельованих ситуацій передбачала виявлення ставлення студентів до геймерів. Деякі з опитуваних нейтрально зреагували на ситуацію, адже ця проблема не стосувалася їх особисто. *«До геймерів я ставлюся*

нейтрально. Це і не погано, але і не добре. Хоча, відверто говорячи, мені було б байдуже» (Ігор, 22 роки, НР). «А мені яка справа до чийогось брата, якого я ніколи не бачив» (Іван, 20 років, НР). Респонденти зазначили, що необхідно розрізняти просто спосіб проведення дозвілля, що виконує рекреативну функцію, та реальну залежність. «Є чітка грань між тим, коли людина може просто прийти з роботи й пограти. Це нормально. Хтось на футбол ходить, хтось боксом займається... А коли людина грає замість важливих справ – це вже залежність» (Максим, 18 років, ВР). У першому випадку опитані й самі нерідко зазначали, що теж мають такий вид дозвілля та ставляться до цього нормально. «Та нормально, коли в мене канікули, я теж поринаю у віртуальний світ комп'ютерних онлайн-ігор» (Тетяна, 20 років, ВР). «Геймер – це, напевно, нормально у наш час. Нехай грає» (Римма, 18 років, ВР). «Грав би з ним. Ну я не прямо «задрот», але приділяю іграм чимало часу» (Павло, 19 років, НР). Проте якщо мова йде про більш серйозне захоплення, то респонденти констатували ймовірність загрози заміни реального життя віртуальною копією. «Погано. Треба гуляти, треба «вилазити» з Інтернету і так далі. Він не побачить життя. Що він, просидить в Інтернеті все життя? Ні сім'ї, ні дітей, нічого... ні роботи» (Денис, 19 років, НР). Опитувані зазначали, що «необхідно хоча б інколи витягувати людину з віртуального світу» (Олександр, 22 роки, ВР).

Студенти зауважили, що до розв'язання даної проблеми необхідно підходити комплексно. У першу чергу слід шукати причини, що спонукають брата занурюватися у віртуальну площину. «Потрібно з'ясувати причину, чому він так чинить. Імовірніше, що йому не вистачає спілкування у реальному житті. З ним треба поговорити» (Наталка, 19 років, ВР). «Скажу, щоб вона у нього запитала, чому він там, чому йому так не подобається реальний світ. Бо я особисто не прихильник віртуальних ігор і вважаю, що це відмова від реального життя, треба таких людей витягувати і рятувати» (Юлія, 17 років, ВР). «Це погано. Але значить, що йому у реальному світі нецікаво. Треба його чимось заманити. Можна спробувати його чимось зацікавити» (Олена, 22 роки, НР).

Один із опитуваних розповів про особистий досвід такої проблеми. Він зазначив на складнощі комунікації з однолітками у той період життя та вдавання до віртуального простору як аналогу реальному життю. *«Був такий випадок у моєму житті. Це проблема, звісно. Я б порадив... треба це якось обмежити, тому що це може вплинути на його дозвілля, плюс це не так вже й корисно для здоров'я – сидячий спосіб життя. Треба показати, що є щось краще. Зацікавити чимось. Адже те, що він сидить за комп'ютером – не тому, що йому це так вже подобається... Але більше це тому, що у нього немає альтернативи. Можливо, у нього немає друзів, або йому з ними не так цікаво... Треба дізнатися причину. І я не бачу нічого поганого в тому, щоб грати в комп'ютерні ігри, проте, коли цього забагато... І навіть не ігор, а неважливо чого. Коли цей «щось» заповнює все інше – треба щось із цим робити»* (Микола, 19 років, ВР).

Частина опитаних наголошувала на надзвичайній серйозності зазначеної проблеми та давали поради звернутися до спеціаліста задля вирішення питання. *«Вважаю це серйозною проблемою. Потрібно щось із цим робити. Звертатися за допомогою до психолога, лікарів. Допоки не пізно. І якомога швидше. Можливо, ще можна перемикнути його на щось інше»* (Катерина, 22 роки, НР). *«Це не питання толерантності. Лудоманія – це є хвороба, яка часто деструктивно впливає на особу. Засуджувати брата не варто, але махнути рукою – не можна»* (Марина, 21 рік, ВР). Респонденти засуджували описану поведінку, наполягали, що *«необхідно втручатися, слід щось робити»* (Василь, 21 рік, ВР). Деякі зі студентів демонстрували не лише різко негативне сприйняття даної ситуації, але і радили вдаватися до у певному сенсі радикальних дій – позбавитися комп'ютера чи обмежити доступ до нього. *«Він так і виросте у комп'ютері. Дівчині скажу, нехай викине той комп'ютер у вікно»* (Олег, 20 років, НР). *«Хлопець неправий. Кодувати його треба»* (Микола, 19 років, НР). *«Вимкнути Інтернет»* (Дмитро, 19 років, НР). *«До геймерів я ставлюсь негативно. Скажу закодувати або комп'ютер викинути»* (Наталія, 22 роки, ВР). Одна зі студенток, маючи подібний досвід, порадила лімітувати перебування брата у віртуальному просторі певними часовими параметрами. *«Якщо ти*

частіше проводиш час у телефоні, аніж в реальному світі та більше спілкуєшся в чатах, ніж з людьми – ну це якось насторожує. Ось у мене є молодший брат, який «залипає» в ігри. Я намагаюся контролювати: погрався – піди пройди хоча б хвилин 15, почитай щось» (Ольга, 19 років, НР). Окрім того, респондентка зазначила на необхідності уваги з боку дорослих, адже це може досить негативно закінчитися. «...і я б їй теж порадила, якщо це можливо, якщо є батьки, або хтось інший, хто може слідкувати, то якось ділити час коли він грає і коли він, наприклад, піде пограє чи почитає чи повчить. Щоб слідкувати, скільки часу він там проводить. Намагатися з ним говорити, залучити до чогось активного» (Ольга, 19 років, НР).

Проблема геймерства значно гостріше була сприйнята студентською аудиторією. На нашу думку, це можна пояснити тим, що таке захоплення може мати досить негативні наслідки, на відміну від захоплення музикою, що було описано у попередньому випадку. Респонденти демонстрували занепокоєність майбутнім героя сюжету. Вони проявляли толерантне ставлення щодо прихильності до комп'ютерних ігор, нерідко підкреслювали і власний інтерес до такого дозвілля. Проте опитані наполягали, що необхідно чітко ідентифікувати грань, коли просто захоплення перетворюється у залежність. При перетині такої межі це вже перестає бути питанням толерантності.

Окремим блоком опитувальника ми вирішили з'ясувати ставлення студентів до представників ЛГБТ-спільноти. За нашими прогнозами, що базувалися на результатах проведеного анкетного відбору, така тематика мала викликати досить сильний супротив аудиторії, адже близько половини респондентів висловилися проти представників сексуальних меншин.

Перша із описаних ситуацій була наступною: «Ти приїхав на екскурсію до іншого міста. І за збігом обставин саме у цей день проходить парад на підтримку прав сексуальних меншин у центрі міста – саме там, де планувалася екскурсія. Твої дії?». Реакція на задану ситуацію мала кілька сценаріїв розвитку. При найбільш абстрактному підході ми можемо розподілити респондентів на тих, хто

позитивно чи нейтрально сприйняв описаний захід, і тих, чия реакція була негативною.

Кілька зі студентів проявили інтерес до даного заходу, оскільки розцінювали його як щось незвичне, у них це пробуджувало бажання подивитися на щось нове. *«Піду подивитися. Це цікаво» (Римма, 18 років, ВР).* *«Ну... Я не піду разом з ними в параді. Але мені було б цікаво подивитися, як він проходить, як вони це все організували. Це такі, яскраві люди» (Ольга, 19 років, НР).* Було зазначено позицію, що у таких парадах дане явище гіперболізується, щоб навмисно привернути увагу до події. *«Я би пішов на такий парад. Це ж по суті демонстрація. Вони намагаються заявити про себе, я б подивився. Але мені здається, що це більше якісь вакханалії і там найбільш негативні представники сексуальних меншин, які переодягаються у різний одяг. Мені так здається. Хоча я ніколи не був, так що сходяв би перевірити» (Євген, 19 років, ВР).* *«Я можу постояти поспостерігати. Бо я ніколи не бачила гей парад. Мені цікаво, що змушує гомосексуалістів так яскраво це показувати. Бо вони є різних видів. І більшість із них просто про це заявляє, а не скандує це. Але я проти них нічого не маю» (Юлія, 17 років, ВР).* Одна з респонденток зазначила, що подібні паради носять провокативний характер. *«Не розділяю жодного парад секс-меншин. Купка провокаторів свідомо провокують іншу купку провокаторів. Це набридло, і не лише мені. Я звичайно ставлюся до секс-меншин, в мене є знайомі геї, бі і так далі. Але паради мене дратують. Інтимні речі мають лишатися інтимними, не покидаючи зони твоєї спальні. Всім, насправді, байдуже хто з ким спить. І навмисне акцентувати та провокувати – це безглуздо. Людина має бути людиною в моїх очах – це вчинки, це судження, це певні особистісні риси. З ким спить – байдуже» (Марина, 21 рік, ВР).*

Частина респондентів зазначили, що сприймають дане явище спокійно, і що, якщо на описаному заході всі події не виходять за певні рамки, сам мітинг узгоджений із місцевою владою, а учасники не заважають оточуючим, то він парад може проходити. *«Вони ж не голі там будуть, нехай ходять» (Наталія, 22 роки, ВР).* *«Ну не сильно буду задоволеним. Але якщо парад без демонстрації*

«всього цього», то нехай ходять» (Валерій, 22 роки, ВР). Деякі з опитаних виявили повну байдужість до демонстрації та спокійно продовжили запланований ними напередодні маршрут. «Я буду на екскурсії далі. Ну нехай собі захищають» (Олег, 20 років, НР). Проте декого захід змусив змінити плани через небажання бути присутніми на параді. «Я розвернуся і піду в інший бік» (Василь, 21 рік, ВР). «Проігнорую. По місту ходитиму. Але омину їх десятою дорогою. Це хворі люди» (Катерина, 22 роки, НР). «Фу! Я їх не битиму. Проте відпочинок вони мені зіпсують. У моральному плані... Не піду в центр. Зміню маршрут. Це «фу» на таке дивитися» (Олег, 21 рік, НР). Частина опитаних все ж мали наміри продовжити екскурсію, якщо їх особисто це не стосуватиметься «Я піду. Проте не ручаюся за себе, якщо до мене хтось з них пристане. А так нехай ходять. Хоча мені це огидно» (Павло, 19 років, НР).

Інші позиціювали себе противниками подібних практик. При цьому студенти демонстрували різні види власного непогодження: від вербальної критики до фізичних втручань. «Я буду ходити там, проте вголос критикувати. Я проти цього. Критикуватиму, якщо їх буде небагато і я встигну втікти» (Наталія, 22 роки, ВР). «Ні, я не піду туди. Якщо я буду проходити повз і побачу їх, то скажу, що вони І взагалі таких треба повбивати» (Юлія, 23 роки, НР). «Якщо я буду з друзями, то декілька учасників цього заходу ми точно поб'ємо» (Іван, 20 років, НР). «Набити пику, якщо буду своєю компанією. Якщо сам – то це марно. Сам проти натовпу не попереш. Але я «за» їх фізичне перевиховання. Це неприродньо. Це нав'язане «западом». У нас завжди всі нормальні раніше були. А тепер...» (Олександр, 18 років, НР).

При аналізі попередніх ситуацій часто саме присутність досвіду спілкування з носіями певних характеристик значно підвищувала шанси респондентів мати вищий рівень толерантності у даному питанні. Звісно, за умови, що досвід не мав негативного характеру. Проте все виявилось дещо складніше у випадку з ЛГБТ-спільнотами. Присутність досвіду навіть нейтральної комунікації не гарантувало поліпшення прийняття студентами даного явища. Декілька з опитаних зазначили поверхневність досвіду спілкування

з представниками ЛГБТ. Вони навчалися з ними в університеті чи просто були знайомими. *«У нас на потоці був такий. Всі його сторонилися і він був сам по собі, у своєму світі» (Наталія, 22 роки, ВР).* *«...я так, заочно, знайома. Знаю, як вони виглядають, могли просто зустрітися десь, привітатися. Але спілкування як такого не було» (Ольга, 19 років, НР).* *«Було одного разу. Ну як. Я пізніше дізнався, що він гей. Це моєї одногрупниці знайомий. Мене «підколювала» вся група. Я стояв собі палив. Тут він підходить «привіт, як справи?» і тд. Я спочатку не зрозумів. Нібито нормальний хлопець, просто підійшов. А потім побачив, що сміються одногрупники і дивляться в наш бік. Я підійшов до них і спитав. А вони: «Ти знаєш з ким ти розмовляв? Він гей». Я був в шоці. Я Даші сказав, щоб більше не приводила його» (Василь, 21 рік, ВР).* У подальшому діалозі з респондентом було з'ясовано, що «нормальність» описаний представник спільноти ЛГБТ втратив одразу, як тільки опитуваний дізнався про його сексуальні уподобання. При цьому респондент не міг раціонально аргументувати зміну свого ставлення. Тобто, якби одногрупники не розповіли про орієнтацію хлопця, його дії були б сприйнятті абсолютно нейтрально.

Частина студентів мала дещо більший досвід спілкування, проте зберігали негативне ставлення. *«Були знайомі лесбійки. Я навіть спостерігав, як вони цілувалися. Я в шоці був. Мені це здалося огидним» (Олександр, 25 років, НР).* *«Була знайома з гуртожитку. Ми спочатку не знали. Потім було якось дивно – не знали, як себе з нею поводити. Особливо коли вона робила компліменти щодо зовнішності. А закінчилося тим, що вона закохалася у викладача і змінила орієнтацію на нормальну. Зараз не знаю як вона, не підтримуємо зв'язок» (Олена, 22 роки, НР).* *«Відверто, мені здається, що дівчина, з котрою доводиться на роботі співпрацювати, – вона лесбійка. Але в принципі вона адекватна... А ще був випадок, коли до мене лесбійка чіплялася. Бридко» (Юлія, 23 роки, НР).* Варто зазначити, що опитані, котрі демонстрували негативне ставлення до представників ЛГБТ спільноти, застосовували критерій «нормальності» при описі гетерогенних уподобань.

Присутність досвіду спілкування з лесбійками респонденти відмічали значно частіше, ніж з геями. *«Є така знайома. Я це про неї знаю, але ми ніколи не обговорювали з нею. Вона як людина цілком нормальна (Наталка, 19 років, ВР). У мене є досвід з лесбійками. Була у мене подруга. І вона звичайна людина. Я знала, що я їй не подобаюся. Просто товаришували» (Юлія, 17 років, ВР).* Двоє студентів обговорювали тему вибору сексуальних орієнтацій з дівчатами-гомосексуалками. При цьому, хоча вони досить лояльно спілкувалися з лесбійками, проте залишилися налаштованими негативно щодо сприйняття подібних практик. *«Вона була сусідкою знайомої. Позналилися на вечірці, вона не приховувала свою орієнтацію» (Денис, 19 років, НР).* Респондент відмітив, що йому «прикольно» було поспілкуватися з нею і що «кожен має право бути тим, ким він є». Проте у подальшій розмові студент демонстрував гостро негативне сприйняття явища гомосексуалізму. Другий із опитаних, який мав комунікацію з лесбійками, висловив свою зацікавленість до згаданої теми. *«Дуже цікаво їх послухати. У них там є доміантний і рецесивний, чи як, чи пасивний. Ну сенс у цьому. І теж дуже цікаво. Жінка, яка намагається вжитися у ролі чоловіка – це заєць у вовчій шкурі» (Євген, 19 років, ВР).* Коментуючи своє водночас негативне сприйняття ЛГБТ-спільнот, але зацікавленість у темі і спокійну розмову з представниками, він надав наступне пояснення: *«У мене просто внутрішня неприязнь, огида. Але як от до людини – я вимикаю, забуваю те, що він представник сексуальних меншин, намагаюся не уявляти, як це все відбувається. Я просто розмовляю з людиною як з людиною, відкидаючи все зайве» (Євген, 19 років, ВР).*

Ще двоє з опитаних зазначили, що мають знайомих геїв. При цьому хлопець продемонстрував толерантність і сприймав їх орієнтацію як просто характеристику *«Це звичайні люди. Я з ними не вступав у сексуальний контакт. Нічим іншим вони від звичайних людей не відрізняються» (Микола, 19 років, ВР).* А студентка сприймала приналежність знайомих до ЛГБТ як спосіб бути модним і сучасним. *«У мене є пара знайомих геїв. Я прошу їх, щоб не розповідали мені подробиці особистого життя та про свою любов. Мені здається, що це прикол*

їх віку. Їм по 20. Багато знайомих 20-річних хлопців та дівчат, які вважають, що вони геї та лесб'янки. Може їх «відпустить» скоро» (Оксана, 23 роки, ВР).

З'ясувавши сприйняття студентами ЛГБТ, ми у наступній зі змодельованих ситуацій перемістили обставини на більш ближчий до респондента рівень комунікації. Якщо у попередньому випадку опитувані могли просто проігнорувати захід, то у другій ситуації вони ставали учасниками безпосередньої комунікації. Ситуація мала формулювання: «У вашу студентську групу приходить новий студент. Згодом ви дізнаєтеся, що він має нетрадиційні сексуальні уподобання. Чи зміниться твоє ставлення до нього? Якщо зміниться то як?».

У разі, коли новий член студентської групи не виражав свої переконання, а сексуальна орієнтація залишалася його/її особистою справою, респонденти сприймали таку особу. *«Ні. Не зміниться. Неважливо яка стать. Я вважаю, що це особиста справа. Якщо це ніяк не стосується мене, якщо ніяк не проявляється у спілкуванні з людиною – то байдуже» (Максим, 18 років, ВР).* *«Я не змінюю ставлення до людини через її сексуальну орієнтацію. Якщо це її вибір – то будь ласка. Значить їй так подобається, або це від природи, або це була якась травма дитинства, що таке з ним зробилося» (Юлія, 17 років, ВР).* *«Ну і що? Ну якщо він оці свої «замашки» ніяк не проявляє на інших людях, то, в принципі, це нормальна людина» (Юлія, 23 роки, НР).* До того ж, активне вираження нетрадиційних сексуальних уподобань респонденти сприймали як фальш. *«...Тоді це все «показуха», а не істинність людини» (Наталка, 19 років, ВР).* *«... я проти манерної поведінки. Коли хлопці схожі на дівчат і зовнішньо, і внутрішньо. А решта мені не важливо. Навпаки, напевно можна щось цікаве дізнатися» (Олександр, 22 роки, ВР).* У середовищі опитаних знайшлися і ті, для кого така характеристика нового учасника групи стала лише предметом додаткової зацікавленості. *«Прикольно мати друга-гея. Та і якщо лесбі. Прикольно поспілкуватися» (Римма, 18 років, ВР).* *«Так. І причому, напевно, в кращу сторону. Мені було б цікаво з ним/нею поспілкуватися» (Валерій, 22 роки, ВР).*

Серед респондентів, які не сприймали даного явища, було продемонстровано кілька варіантів реагування. Першим із них було уникнення спілкування: *«Звичайно зміниться. Неважливо хлопець чи дівчина. Я зведу контакти до мінімуму і намагатимуся не перетинатися»* (Наталія, 22 роки, ВР). Деякі з опитаних говорили про спробу змінити сексуальну орієнтацію об'єкта. *«Якщо до того часу, як я дізнаюся, що він «не такий», ми встигнем потоваришувати – то допоможу знайти йому дівчину. Так би мовити, займуся його перевихованням»* (Іван, 20 років, НР). *«...я знаю себе. Це пляшка пива в мій організм і я почну вчити життя»* (Олег, 20 років, НР).

Досить типовим стало сприйняття гомосексуальної орієнтації «новачка», якщо це відбувалося за межами власного гендеру. Так, дівчата значно лояльніше ставилися до геїв, а хлопці спокійніше реагували на лесбійок. *«Перестану спілкуватися, якщо хлопець. Якщо дівчина – то все рівно»* (Микола, 19 років, НР). *«...проти лесбійок не маю такої радикальної позиції»* (Артем, 21 рік, ВР). *«Припиню спілкуватися, якщо хлопець. А якщо дівчина, то цікаво. Ну, якось воно, якщо дівчина, більш зрозуміло. Не знаю»* (Василь, 21 рік, ВР). *«Дещо ставлення зміниться, звісно. Проте якщо людина нормальна – продовжу спілкуватися. Напевно, якщо хлопець – то спілкуватимуся і далі. А якщо дівчина – напевно ні»* (Катерина, 17 років, ВР). *«Якщо це хлопець – то мені все рівно. А якщо дівчина, то почуватиму себе дискомфортно»* (Наталія, 22 роки, ВР).

Формулювання наступної ситуації мало дещо радикальний характер і стосувалося трансгендерних осіб. Абсолютна більшість сприйняла ситуацію вкрай негативно (серед низькотолерантних студентів майже всі опитані). *«Ох ти. Фу. Перестану спілкуватися»* (Василь, 21 рік, ВР). *«Шокувало б це мене. Перестав спілкуватися. Ізолювався»* (Дмитро, 19 років, НР). *«Піду в церкву відразу. Піду в душ. Це взагалі жахливо-жахливо. Ось проти цього я категорично»* (Валерій, 22 роки, ВР). *«Я в шоці. І більше я б його/її/ «йоно» і не бачила»* (Наталія, 22 роки, ВР). *«Я занепокоюся. Спілкуватися не буду надалі»* (Олена, 23 роки, НР). Деякі зі студентів настільки шокувалися імовірністю такого випадку, що так і не визначилися з власними діями у зазначених обставинах.

«Ого. Дуже складна ситуація. Просто.. думаю, не перестану спілкуватися, просто про стосунки мови йти не може. Просто це дуже складно визначити для себе – це чоловік чи жінка. Про таке потрібно говорити одразу. Це неприємна, дуже неприємна ситуація і відреагувати у такій ситуації одразу правильно не можна. Тому що це ситуація, яка виходить за рамки» (Євген, 19 років, ВР). *«Це буде точно незручна ситуація. Залежить від того, як я це дізнаюся. І чи знатиме вона, що я це знаю. Ну.. я .. не думаю... що зміню своє ставлення до людини. Адже те, що вона особисто не сказала, свідчить про те, що вона боялася, що я якось не так зреагую. Хоча я б нормально зреагував. Але мені було б складно спілкуватися з людиною, про котру я знаю певний секрет, а ця людина не знає, що я знаю. Треба було б з нею поспілкуватися» (Микола, 19 років, ВР).* *«Шок напевно. Навіть не знаю свої майбутні дії» (Наталія, 22 роки, ВР).*

Для частини респондентів отримана інформація свідчила про те, що вони точно не зможуть сприймати таку людину у якості повноцінного представника протилежної статі. *«Ого. У мене буде явно шок. Ого-го. Я можливо попрошу день, щоб я це все «переварила». А далі... Якщо це було протягом тривалого часу і все було класно – я все ж залишуся друзями. Але далі зустрічатися для мене буде досить складно» (Ольга, 19 років, НР).* *«Буду спілкуватися. Проте точно, не як з хлопцем. Не сприйматиму його хлопцем» (Катерина, 17 років, ВР).*

Серед опитаних знайшлися ті, хто проявив толерантність до явища транссексуалізму, і не бачив у цьому перешкоди для подальшого спілкування. *«Чесно, буду сміятися довго й істерично – треба ж було так попасти. Але якщо нам є про що поспілкуватися, а Юля (Тьома) не почне перетинати межі звичайної дружби, то мене це не буде хвилювати (Тетяна, 20 років, ВР).* *«Якщо нам дійсно цікаво спілкуватися – думаю, це не завадить дружбі» (Ірина, 20 років, ВР).* *«Транси... Ну, в принципі, я теж лояльно до цього ставлюся, тому що це вибір кожного. Ну сексуально би не підпустив. А спілкуватися – спілкувався б» (Ігор, 22 роки, НР).* Деякі зі студентів зазначали, що інколи це природня схильність людини, а не вибір, обумовлений певними культурними цінностями.

«Краще вже повністю стати пацаном, якщо в тебе на те є підстави, ніж бути «стрьомною» дівчиною, що косе під пацана. Нормально я відреаую. Здивуюсь, звісно» (Оксана, 23 роки, ВР). «Якщо він себе поводитиме реально, як хлопець... І я від нього дізнаюся, що він реально відчуває себе чоловіком, і це він зробив не просто так, – то я вважаю, що це природжене. Буває таке, що людина народиться не у тому тілі» (Юлія, 17 років, ВР).

У деяких студентів такий факт перевтілення лише викликав додатковий інтерес. Вони намагалися зрозуміти причину подібної зміни, почути аргументацію співрозмовника. *«Мені стане цікаво, що призвело до того, що людині стало (або й було) некомфортно у власному тілі. Чи це певні події, чи це ще щось мало місце, що мало за собою такого роду наслідок. Ставлення моє не зміниться, лише з'явиться професійний інтерес» (Марина, 21 рік, ВР). «Це буде точно незвично.... Але мені буде цікаво поспілкуватися та дізнатися, що стало причиною такої зміни» (Наталка, 19 років, ВР). «О, це доволі цікаво. У мене навіть з'явиться додатковий інтерес» (Даша, 19 років, ВР). «Я побіжу одразу до неї цікавитися і розпитувати. Мені цікаво, що стало причиною, що хотів і що взагалі сталося. Я не знаю, як би почав звертатися: ти, вона, тобі, воно, що як взагалі? Складно було б займенники підбирати» (Олександр, 25 років, НР).*

Наступна змодельована ситуація знову стосувалася ставлення до гомогенних орієнтацій, але дещо в іншому ракурсі. «Ваша подруга звернулася до вас за порадою, бо їй освідчилася в коханні дівчина / друг розповів, що йому освідчився хлопець. Щоб ви їй/йому порадили?». Реакція на змодельовану нами ситуацію була, у порівнянні з попередніми питаннями, значно спокійнішою. Можливо, вплинуло розташування даного питання у переліку опитувальника.

Респонденти, що негативно сприймали ЛГБТ, радили уникати спілкування з такою людиною. *«Тікати. Якнайдалі» (Наталія, 22 роки, ВР). «Не спілкуватися з цією людиною, хто знає, чим така «дружба» може закінчитися» (Іван, 20 років, НР). Серед хлопців, вже у певному сенсі традиційно, з'являвся варіант фізичного пояснення людині неправильності її сексуальної орієнтації. «Треба знайти того хлопця і дати йому в обличчя. Треба виправляти його орієнтацію»*

(Павло, 19 років, НР). Один із опитаних надав пояснення причин такого вчинку: «...за те, що освідчився. Щоб не хотілося йому більше... от нехай іде до тих хлопців, яким подобаються хлопці» (Денис, 19 років, НР). Один зі студентів наголосив, що необхідно перестати спілкуватися і з хлопцем, який звернувся за порадою, бо «якщо у нього такі друзі – це ненормально. Може він сам такий» (Артем, 21 рік, ВР).

Причиною необхідності припинити спілкування з тим, хто освідчився, студенти, що демонстрували позитивніше сприйняття гомогенних спільнот, назвали почуття та емоційні переживання цієї людини. «Якщо немає взаємності, то триматися подалі, не даючи причини мучитися нещасливим» (Олександр, 22 роки, ВР). «Якщо подруга гетеросексуальна – їй треба припинити спілкування. Тому що якщо тобі людина зізналася у коханні – з нею потім дружбу не відновиш» (Юлія, 17 років, ВР). Один з опитаних наголосив на небезпечності продовження подібного спілкування через неперелбачуваність наслідків. «Як можна менше з тим закоханим спілкуватися, бо він може тебе напоїти і щось може статися. Треба подалі триматися. Закохані – хоч хлопець, хоч дівчина – вони можуть що завгодно зробити. І собі, і комусь» (Олександр, 25 років, НР).

Першочерговим аргументом для формування реакції у заданих обставинах було розуміння сексуальної орієнтації особи, якій зізналися у коханні. «...якщо ця дівчинка, що звернулася за порадою, дотримується традиційного «дівчина – хлопець», то... я б їй порадила якось поспілкуватися з тією дівчиною, розказати, що вона все по іншому бачить. Можливо, та погодилася бути з нею просто друзями. Це потім вибір би був за нею. Ну а якщо ця дівчина, що запитує пораду, сумнівається чи ще щось – нехай просто, можливо, проведе більше часу з тією дівчиною, щоб зрозуміти, в яку їх сторону рухатися» (Ольга, 19 років, НР). Якщо друг чи подруга мають гетеросексуальну орієнтацію, то студенти радили саме це і пояснювати. Щодо подальшого спілкування – це вже залежало від бажання об'єкта та оцінки прийнятності певних явищ. «Щоб вона сказала все, як є: що вона «не по цим справам», і нехай та інша знайде того, хто їй потрібен» (Ірина, 20 років, ВР). «Пояснити свою орієнтацію і неможливість такого варіанту. А

спілкуватися далі чи ні – її/його вибір» (Олена, 22 роки, НР). «Якщо йому неприємно буде спілкуватися – то все. Це від людини залежить. Я не можу сказати другу – спілкуйся з ним, він нормальний» (Микола, 19 років, ВР). «Я йому пораджу визначити свою орієнтацію. І якщо його орієнтація співпадає. То... а якщо ні – то все, на цьому розмова закінчена» (Євген, 19 років, ВР). Деякі зі студентів передбачали й можливість розвитку подій, коли симпатії співпадатимуть. «Ну а може у неї це взаємно. То ради Бога. Що ж тут поробиш» (Наталія, 22 роки, ВР).

Надалі ми з'ясовували ставлення респондентів до реєстрації одностатевих шлюбів і чи мають ці пари, на думку опитаних, такі ж права, як і традиційний тандем «чоловік – жінка». Відповіді варіювалися у діапазоні від «досить нормально. Я вважаю, що людина має право реєструвати шлюб, з ким захоче» (Юлія, 17 років, ВР) до «жахливо. Їх слід фізично знищувати» (Наталія, 22 роки, ВР). Студенти із високим рівнем толерантності продемонстрували значно вищий рівень прийнятності даних практик. Для частини опитаних шлюби між представниками однієї статі не викликали особливого занепокоєння, а були предметом додаткового інтересу. «Якщо у цих людей є таке бажання – я не проти, будь ласка. Ну це так, цікаво. Молодці. Якщо вони цього хочуть. Я б навіть якби мене запросили на таке весілля – я б пішла. Цікаво» (Ольга, 19 років, НР).

Коли ми змодельювали ситуацію, за якої друг мав протилежну точку зору і студентам необхідно було аргументувати власну позицію, то отримали декілька напрямів відповіді. Частина опитаних зазначили, що кожен має право на особисту думку, то ж вони б не нав'язували свою точку зору іншому. «Не стану переконувати. Кожен має право на свою думку» (Олег, 20 років, НР). Серед осіб, які мали негативне бачення даної практики, зустрічалися ті, хто заперечував можливість наявності протилежної точки зору у свого друга, а у подібному випадку просто перервали б із ним комунікацію. «Ні, не переконуватиму, просто зміню друга» (Дмитро, 19 років, НР).

Для студентів, які толерантно реагують на гомосексуальні союзи, це було в першу чергу питанням особистих невідчужуваних прав особи. *«Тут працює презумпція невинності. Тут не я маю наводити аргументи, що це гарно. Це не гарно – це нормально. Чому чоловік з жінкою може брати шлюб, а чоловік з чоловіком чи жінка з жінкою – ні? Що в цьому поганого для початку? Наприклад, щодо заводити дітей в одностатевих шлюбах – це ще дискусійне питання. А шлюб – це правове питання. Якщо така пара не одружується, а просто живуть, а з часом розходяться – то як їм ділити нажиті майно? А якщо є шлюбний контракт – інша справа»* (Микола, 19 років, ВР). Також серед аргументів була прийнятність даної практики в інших країнах, наявність у кожного певних латентних заборонених переконань і повага до вибору іншого. *«Ну вони звичайні люди. Тут нічого «такого» немає. Таке вже давно практикується в різних країнах і воно особливо не впливало на мораль, на зовнішньо-політичну ситуацію тощо. Нормально це все»* (Ігор, 22 роки, НР). *«Він має право на свою думку, проте він не має право ображати почуття інших»* (Римма, 18 років, ВР). *«Кожен має право на думку, все одно не нам вирішувати за людину. А щодо аргументів, то я нагадав би, що у кожного з нас є у думках щось заборонене»* (Олександр, 22 роки, ВР).

Неоднозначність надання правильної відповіді на дане питання зазначив один із студентів. Ним був зроблений акцент більше на незрозумілості наслідків виховання у родинях такого формату дітей, адже легалізація подібних практик є відносно недавнім явищем, що ускладнює прогнозування вірогідних наслідків. *«Складно сказати. Тому що яким би толерантним є не був, постає питання того, як одностатеві батьки будуть виховувати дітей. А їм надають таке право. Для мене це гостре питання, тому що дитинство, за Фрейдом, воно грає визначальну роль у майбутньому людини. І які зразки, яка поведінка, які норми, які принципи будуть закладатися у цієї людини, вихованої в одностатевому шлюбі?.... я не можу висловити своє ставлення. Мені важко. Поки на практиці не побачимо як це все відбувається, до чого це все призведе... поки це тільки почало практикуватися, тому складно»* (Євген, 19 років, ВР).

Досить розгалужений спектр аргументацій навели респонденти, що зайняли позицію «проти» одностатевих шлюбів. Однією з причин була відсутність біологічно обумовленої можливості народження дітей за умови поєднання одностатевих батьків. *«...якщо б його мамі з татом було байдуже, то б його не було. І якщо взагалі уявити що всі: і ти, і інші «такі», то взагалі звідки діти будуть і як можна жити у цьому світі» (Наталія, 22 роки, ВР).* *«Тому що це неповноцінна сім'я. Вони не зможуть народжувати. Та і що вони зможуть дати дітям» (Олена, 23 роки, НР).* Поширеним аргументом негативної оцінки подібного партнерства стало питання цілісності повноцінного виховання нащадків у таких родинах *«У першу чергу шлюб – це сім'я, а повноцінна сім'я не може бути створена в одностатевому шлюбі. Діти – це головне, а дитина не може нормально виховуватися, коли два тата чи дві мами» (Олександр, 25 років, НР).* *«...це я не розумію. Через виховання дитини у такому шлюбі. Я маю сумніви, що воно буде повноцінним. У нас мало досвіду в подібному.. на щастя чи ні – покаже час. От років через 15 потрібно дивитися на тих дітей, що мають одностатевих батьків – отоді вже робити певні висновки. Поки важко сказати» (Наталка, 19 років, ВР).*

Також студенти аргументували свій протест тим, що подібні практики не є типовими для нашої країни. Опитані наголошували на традиційності і «нормальності» гетерогенних союзів у нашій державі. *«Вважаю, що в нашій країні це неприпустимо. Традиційна сім'я є основою майбутнього. А одностатеві шлюби не повинні мати законного підґрунтя. Проте їм ніхто не має права забороняти проживати разом» (Дмитро, 23 роки, ВР).* *«...Це неправильно. У нашій країні – ну нема такого. Це ненормально» (Артем, 21 рік, ВР).* Один із респондентів вбачав причину поширеності подібних практик у падінні моральності і доступності протилежної статі. *«...держави винна. В Європі кожен голий ходить. Їм вже не цікаво на голих баб дивитися, бо там голими на пляжах ходять. І їм вже цікавими чоловіки стають. Це ж Європа» (Денис, 19 років, НР).*

Опитані мали і більш абстрактні пояснення причин неприйнятності даних явищ. *«Це якось дивно та неприродньо як мінімум. Я до цього дуже насторожено ставлюся» (Катерина, 17 років, ВР).* *«...я йому скажу: «як так? Все життя нормальні були «плюс» на «мінус». А тут «плюс»- «плюс» і «мінус»- «мінус». Кому воно потрібно?».* *В принципі, добре. Якщо я буду до цього нормально ставитися, то яке майбутнє на нас чекатиме?» (Василь, 21 рік, ВР).* Вдавалися студенти і до християнських основ правильності сімейного життя. *«...по суті Бог створив Адама і Єву. А не мужика і мужика» (Павло, 19 років, НР).* *«Тому що це ненормально. У нас є Біблія, в якій написано, що є чоловік і жінка» (Юлія, 23 роки, НР).*

Серед опитаних також висловлювалися думки, що це певна тимчасова позиція особистості. *«Взагалі вважаю, що великий відсоток тих, хто має нетрадиційну орієнтацію – це просто «дань моді». Це зараз модно. І спосіб заявити про себе» (Олена, 22 роки, НР).* На думку респондентки, потрібно просто перечекати певний час і людина повернеться до традиційних поглядів на стосунки. Схожу позицію висловила і студентка, що зазначила зміну поглядів на сексуальну орієнтацію як наслідок досвіду. *«...людина ще не зустріла нормального, адекватного представника протилежної статі, тому його і тягне на подібне» (Катерина, 22 роки, НР).*

Варто зазначити, що при аналізі інших ситуацій більш-менш можна було простежити зв'язок між загальним рівнем толерантності та позитивним сприйняттям осіб, які мають відмінні характеристики. Виключенням були обставини, коли індивід мав різко негативний досвід спілкування чи конфлікт, що провокувало нетерпимість. Натомість толерантне ставлення до представників ЛГБТ-спільноти не мало такого чіткого співпадіння. Так, студенти з високим загальним рівнем толерантності могли вкрай негативно сприймати дані прояви у суспільстві. Ми можемо зазначити кореляцію з толерантністю, що за опитувальником Магуна ми віднесли до блоку «реакції на нововведення та вірність традиціям». Студенти, що демонстрували вищий рівень толерантності до зазначених практик, проявляли відкритість щодо отримання нового досвіду та

дещо нейтральніше сприймали гомогенні прояви. Навіть наявність у особистому досвіді спілкування з представниками ЛГБТ-спільноти не мало визначального впливу на формування толерантної установки, хоча даний фактор мав значний вплив за інших запропонованих обставин.